

На основі опублікованих матеріалів та архівних джерел висвітлюються актуальні питання історії України, всесвітньої історії, етнології та історіографії.

Для науковців, викладачів, аспірантів і студентів.

На основе опубликованных материалов и архивных источников освещаются актуальные вопросы истории Украины, всемирной истории, этнологии и историографии.

Для научных работников, преподавателей, аспирантов и студентов.

On the basis of publications and archives a number of principal issues of the history of Ukraine, world history, ethnical studies and historiography are examined.

For scientists, professors, graduate students and students.

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР	В.Ф. Колесник, д-р іст. наук, проф., чл.-кор. НАН України
РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ	Т.В. Алент'єва, д-р іст. наук, проф. (Російська Федерація); Б.М. Гончар, д-р іст. наук, проф.; Г.Д. Казьмирчук, д-р іст. наук, проф.; В.П. Капелюшний, д-р іст. наук, проф.; О.Ю. Комаренко, канд. іст. наук, доц. (відповідальний секретар); А.П. Коцур, д-р іст. наук, проф.; В.М. Литвин, академік НАН України, д-р іст. наук, проф.; В.М. Мордвінцев, д-р іст. наук, проф.; А.Г. Слюсаренко, академік АПН України, д-р іст. наук, проф.; В.В. Ставнюк, д-р іст. наук, проф.; Т.Г. Таїрова-Яковлева, д-р іст. наук, проф. (Російська Федерація); Р.В. Терпиловський, д-р іст. наук, проф.; С. Чанг, д-р філософії, проф. (США); М.Г. Щербак, д-р іст. наук, проф.; В.Т. Юнгблюд, д-р іст. наук, проф. (Російська Федерація); В.І. Яровий, д-р іст. наук, проф.
Адреса редколегії	01033, Київ-33, вул. Володимирська, 60, історичний факультет ☎ (38044) 234 10 57
Затверджено	Вченою радою історичного факультету 23.10.14 (протокол № 2)
Атестовано	Вищою атестаційною комісією України. Постанова Президії ВАК України № 1-05/8 від 22.12.10
Зареєстровано	Міністерством юстиції України. Свідоцтво про державну реєстрацію № 17218-5988 Р від 10.11.10
Засновник та видавець	Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет". Свідоцтво внесено до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02
Адреса видавця	01601, Київ-601, 6-р Т.Шевченка, 14, кімн. 43 ☎ (38044) 239 31 72, 239 32 22; факс 239 31 28

ЗМІСТ

Білобровець О. Підтримка поляками Волинської губернії політики Росії на початку Першої світової війни	5
Венгерська В. "Українське питання" напередодні та в умовах Першої світової війни	8
Калінін І. Прикордонна битва (7 серпня 1914 – 25 серпня 1914)	11
Кравченко О. Організація опіки над дітьми-біженцями: документальні джерела з фондів Російського державного військово-історичного архіву.....	15
Лосєв О. Служба Мирона Тарнавського в австро-угорській армії	17
Лозовий В. Солдати і дестабілізація суспільно-політичного становища: вплив Першої світової війни на революційні процеси в Україні (1917 р.).....	21
Манзуренко В. Українські Січові Стрільці у листопадових боях за Львів	25
Мосієнко О. Пропаганда в умовах Першої світової війни (аналіз періодичних видань Волині)	29
Папакін А. Останній польський бій на східноєвропейському театрі воєнних дій Першої світової війни – Канів, 11 травня 1918 р.	32
Стельмах С., Котова С. Формування "образу ворога" в російській публіцистиці 1914–1915 рр. (на прикладі журналу "Русская мысль")	35
Стичинський І. Вивчення побуту та повсякдення вояків в часи Першої світової війни у фронтових умовах (на прикладі австро-угорської та російської армій)	38
Харук А. Розвиток авіаційної промисловості в Україні у 1916–1918 роках	40
Хома І. Галицько-буковинський комітет допомоги жертвам Першої світової війни: створення та основні засади діяльності	43
Чаїнський Ю. В пошуку союзників: Близький Схід в польських антирадянських планах упродовж польсько-радянської війни 1920–1921 рр.	46
Шумінська Н. Правова спадщина Австро-Угорської імперії: законодавство про військовий обов'язок ЗУНР.....	49
Ющенко М. Укріплення Львова австрійської доби: еволюція, бойове застосування, сучасний стан	53
Мотрук С. Суспільно-політичні процеси в Чеських землях за часів Першої світової війни	56

СОДЕРЖАНИЕ

Билобровец О. Поддержка поляками Волынской губернии политики России в начале Первой мировой войны	5
Венгерская В. "Украинский вопрос" накануне и в условиях Первой мировой войны.....	8
Калинин И. Пограничная битва (7 августа 1914 – 25 августа 1914)	11
Кравченко Е. Организация опеки над детьми-беженцами: документальные источники из фондов Российского государственного военно-исторического архива	15
Лосев А. Служба Мирона Тарнавского в австро-венгерской армии.....	17
Лозовой В. Солдаты и дестабилизация общественно-политического положения: влияние первой мировой войны на революционные процессы в Украине (1917 г.)	21
Манзуренко В. Украинские Сечевые Стрелки в ноябрьских боях за Львов	25
Мосиенко А. Пропаганда в условиях Первой мировой войны (анализ периодических изданий Волыни).....	29
Папакин А. Последний польский бой на восточноевропейском театре военных действий Первой мировой войны – Канев, 11 мая 1918 г.....	32
Стельмах С., Котова С. Формирование "образа врага" в российской публицистике 1914–1915 г. (на примере журнала "Русская мысль")	35
Стычинский И. Изучение быта и повседневности воинов в период Первой мировой войны во фронтовых условиях (на примере австро-венгерской и российской армий)	38
Харук А. Развитие авиационной промышленности в Украине в 1916–1918 годах	40
Хома И. Галицко-буковинский комитет помощи жертвам Первой мировой войны: создание и основные принципы деятельности	43
Чаинский Ю. В поисках союзников: Ближний Восток в польских антисоветских планах в период польско-советской войны 1920–1921 гг.....	46
Шуминская Н. Правовое наследие Австро-Венгерской империи: законодательство про воинскую обязанность ЗУНР.....	49
Юценко М. Укрепления Львова австрийского периода: эволюция, боевое применение, современное состояние.....	53
Мотрук С. Общественно-политические процессы в Чешских землях в период Первой мировой войны	56

CONTENTS

Bilobrovets O. The support of Poles in Volyn province of the Russian policy at the beginning of the First World War	5
Vengerska V. Ukrainian nation-building process before and during the First World War.....	8
Kalinin I. Border Battle (7 August 1914 – 25 August 1914).....	11
Kravchenko O. Organization of care for children refugees: Documentary sources of the Russian State Military History Archive fonds	15
Losiev O. Military service of Myron Tarnavsky in Austro-Hungarian Army	17
Lozovyi V. Soldiers and destabilization of social and political situation: World War I influence on the revolution processes in Ukraine (1917).....	21
Manzurenko V. Ukrainian Sich Riflemen in Lviv November fighting	25
Mosienko A. Propaganda in the First World War (analysis of Volyn's periodicals).....	29
Papakin A. The last Polish combat on the East-European theater of World War I – Kaniv, May 11, 1918.....	32
Stelmakh S., Kotova S. The formation of "the enemy image" in Russian publicistics 1914–1915 (the example of the magazine "Russkaya Mysl")	35
Stychynskiy I. The study of daily life of soldiers during the First World War in wartime conditions (the experience of the austro-hungarian and russian army)	38
Kharuk A. The development of aircraft industry in Ukraine in 1916–1918.....	40
Khoma I. Galician-bukowinian aid committee for the First World War victims: creation and the main principles of activity	43
Chainskyi I. Looking for allies: Middle East in Polish Anti-Soviet plans during the Polish-Soviet war in 1920–1921	46
Shuminska N. Legal Heritage Austro-Hungarian Empire: legislation on conscription WUNR.....	49
Yushchenko M. The fortifications of Lviv in the times of Austria: evolution, military use, modern condition.....	53
Motruk S. The Social and Political Processes in Czeches Lands in the Days of First World War	56

ПІДТРИМКА ПОЛЯКАМИ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ПОЛІТИКИ РОСІЇ НА ПОЧАТКУ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті розглядається ставлення польського населення Волинської губернії до Першої світової війни, в якій брала участь Росія. Підтримка поляками війни здійснювалась у різноманітних формах: маніфестаціях, заявах російських і польських політичних і громадських діячів, участю поляків у воєнних діях, відкритті лазаретів для поранених, наданні допомоги біженцям з Королівства Польського, зібранні коштів для постраждалих. Підтримка російської сторони у війні супроводжувалась великим ентузіазмом.

Ключові слова: поляки Волинської губернії, Перша світова війна, біженці, благодійність.

Російська імперія перед початком Першої світової війни враховувала багатонаціональний склад населення держави, зокрема значну кількість поляків. Упродовж XIX – початку XX століття із втратою державної незалежності відносини поляків з Російською імперією були напруженими. Початок Першої світової війни викликав високу хвилю патріотизму, до якої долучилося і польське населення. Польські політичні сили, громадськість підтримали російський уряд у війні в розрахунок на одержання автономії.

Питання ставлення польського суспільства в Російській імперії до війни, вирішення польської справи на міжнародній арені, проблема біженства, діяльність громадських організацій висвітлювалися українськими і польськими істориками, зокрема, Воробчук О.Я., Морушком О.О., Лихачовою Т.М., Коженювським М., Мондзіком М. Однак, у сучасній історіографії відсутнє цілісне дослідження, присвячене розвитку польського суспільства в Наддніпрянській Україні в роки Першої світової війни. У цьому контексті метою даної наукової статті є з'ясування ставлення польського населення Волинської губернії до політики Росії на початку війни. Завданням дослідження є визначення рівня і форм підтримки польським населенням політики Росії у перший період війни.

З моменту оголошення Росією війни і початку мобілізації населення на всіх владних рівнях розпочалась робота з підйому патріотичних настроїв. Це були, зокрема, укази царя, засідання Державної Думи із закликами до гуртування всього населення, виступи відомих політиків, творчої інтелігенції, статті в газетах, відозви і маніфестації на підтримку влади. Знаючи про важливість підтримки польського населення у цій війні через близькість до кордону, через опозиційно-незалежницькі настрої значна увага приділялася полякам. Головною тезою, яка б мала об'єднати поляків і росіян, була спільна боротьба всього слов'янства з германським світом.

На засіданні Державної Думи 26 липня 1914 року Родзянко заявив, що "ніяка ворожнеча нас не роз'єднає, всі народи Русі об'єдналися в одну братську сім'ю". Від Польського кола у Думі виступив Яронський, який запевнив, що "попри весь трагізм польського народу, роз'єданого і позбавленого самостійності, поляки відчувають єдність всього слов'янства. Всі внутрішні рахунки мають бути відсунуті на задній план, і все слов'янство на чолі з Росією має дати германцям такий же опір, як і 5 століть тому біля Грюнвальду" [2, с. 1].

На початку серпня з'явилася знаменита відозва Верховного Головнокомандуючого Великого князя Миколи Миколайовича до поляків, в якій він наголошує на тому, що під владою російського царя мають з'єднатися всі частини розірваного польського народу вільного у своїй мові, вірі і самоуправлінні. Попри те, що ця заява прозвучала не від глави держави, це надихнуло поляків на підтримку російської влади у війні [47, с. 89-93].

Відразу по всій державі розпочались маніфестації на підтримку "великої європейської війни, за священну боротьбу всього слов'янського світу з германською навалою". Маніфестації пройшли у Петербурзі, Москві, Києві, Варшаві. У всіх варшавських газетах з'явилася декларація від імені польського загалу, в якій зазначалась необхідність представити себе зрілим народом і здійснити свою національну мрію після перемоги у війні [4, с. 2]. Патріотичний запал поляків у Варшаві охарактеризував громадський діяч в газеті "Голос Москви", зазначивши, що "Варшава зараз більше Москва, ніж сама Москва" [4, с. 2]. У пресі з'явилася також заява політичних польських партій, а саме – національно-демократичної партії, Польської прогресивної партії, Партії реальної підтримки, Польського прогресивного об'єднання, в якій відозва Великого князя Миколи Миколайовича названа актом великої історичної ваги [8, с. 2].

Польські політичні кола та громадськість надіслали до Верховного Головнокомандуючого телеграму, в якій запевнили, що кров польських і російських синів є запорукою нового життя двох слов'янських народів [6, с. 3]. По регіонах, зокрема у Києві, місцева польська громада підготувала адреси (звернення) на ім'я Великого князя із запевненням у повній підтримці дій російської влади [21, с. 2]. Такі ж вірнопіддані почуття були висловлені волинськими поляками і оформлені зверненням до Верховного Головнокомандуючого та передані волинському губернатору за підписом 250 осіб [24, с. 4]. Трохи згодом губернатору надійшла ще одна телеграма в доповнення до адреси від поляків-землевласників Волинської губернії, які перебували у Києві з проханням доєднати їх імена (у кількості 13 осіб) до поданого раніше звернення [25, с. 3].

Про настрої поляків публічно висловились відомі польські політики, громадські діячі. Приміром, лідер народової демократії (ендеції) Р. Дмовський у Петербурзі заявив, що поляки приєдналися до слов'янського руху і їх основним завданням є роз'яснення народу, що найнебезпечнішим ворогом є Німеччина [20, с. 2]. З полум'яним закликом боротися проти Німеччини виступив відомий польський письменник О. Свєнтоховський, який вважав, що ця держава заразила всі нації своїм бандитизмом, наглістю і безсоромністю [10, с. 2].

У Москві відомий польський поет і драматург, австрійський підданий Тадеуш Міциньскі відзначив, що ставлення поляків до росіян різко змінилося з початком війни. Інстинктивно вони зрозуміли, що росіяни ближче, ніж німці [29, с. 4]. У той же час більшість поляків Галичини підтримала Австро-Угорщину, в якій сильними були позиції польських соціалістів на чолі з Пілсудським [45, с. 34-48].

Майбутнє Польщі обговорювали як відомі польські, так і російські політики, громадські діячі. В умовах ведення війни і необхідності підтримки поляків ніяких конкретних планів і проектів щодо майбутнього устрою Польщі не зазначалось. У своїй бесіді з польським жур-

налістом лідер октябристів О.І. Гучков передбачав майбутнє Польщі "як автономного конгломерату із інкорпорованих польських земель під скіпетром російської держави з російським імператором в ролі польського короля, зі спільною армією, монетою, поштою і з рештою внутрішніх питань, що будуть належати варшавському сейму" [25, с. 2].

З цього приводу також висловились інші політики. Так, голова Державної Думи М. Родзянко, члени Державної Ради А. Бобринський і Кобилянський в загальному зазначили потребу в єднанні двох народів, спільність їх інтересів, проте жодних конкретних перспектив не називали [35, с. 3].

Напередодні і з початком війни у волинській пресі регулярно почали з'являтися статті місцевих авторів та передруки з центральних видань, присвячені польському питанню, історичному огляду польсько-російських стосунків, необхідності об'єднання слов'янських народів у боротьбі з германством. Цією тематикою позначені нариси відомого журналіста А. Столипіна в газеті "Новое время" [31, с. 2], "Славянская кровь" у варшавській газеті "Муха" [30, с. 2], "Письмо поляка к полякам" у газеті "Киевлянин" [25, с. 3], "Обращение к душе поляка" автора Скринченко [5, с. 1]. Торжество слов'янської ідеї прослідковувалось у статті "Из истории русско-польских отношений" [22, с. 2], володимир-волинський автор якої наводить приклади єднання російських офіцерів, польських поміщиків і ксьондза, що їх благословляє [26, с. 4].

Активно підтримало необхідність ведення війни духовенство. За перемогу російської зброї по всій імперії відбулись урочисті богослужіння. До цього долучилися і католицькі священики. 3 серпня 1914 року у Житомирі у переповненому кафедральному костелі, за участі великої кількості інтелігенції після меси відбувся урочистий молебень за здоров'я всього царського дому, верховного головнокомандуючого і за перемогу російської зброї у війні [4, с. 3]. До того ж керуючий луцько-житомирською єпархією прелат А. Баєвський та кафедральний канонік І. Загурський звернулися до духовенства з циркуляром, в якому закликали священиків спільно з народом до молитви, до послання Богом перемоги Росії і союзним з нею державам, про відвернення усіх лих і про найшвидше відновлення миру [3, с. 3].

Відразу після оголошення мобілізації до лав російської армії активно почали записуватись поляки. Так, у Варшаві, за один день подали заяви 400 добровольців. Вночі вони влаштували маніфестацію, до якої приєднався багатотисячний натовп. Офіцерів закидали квітами, а добровольцям давали гроші, цигарки та дрібні речі [3, с. 3]. Через газету став відомий випадок, коли хлопчак 15-16 років вирішили таємно перейти в Галичину і попередити польських товаришів-соколів про те, що повстання Польщі – це вигадка, що інтереси Польщі пов'язані з Росією. Двоє з них були спіймані і повішені. Доля решти невідома [8, с. 3].

До учасників війни, які поверталися з фронту, була посилена увага. Зокрема, у Житомирі став відомим 19-річний поляк П. Нактеніс, який працював на рукавичній фабриці Трібеля і добровольцем пішов на війну. Повернувшись у місто пораненим і нагородженим двома орденами "Георгія" за проявлені хоробрість і сміливість у боях з австрійцями [39, с. 3]. Загиблих під час воєнних дій поляків урочисто ховали на кладовищах. Так, наприклад, на римсько-католицькому кладовищі у Житомирі як герой був похований капітан К. Кочаровський [16, с. 3].

З ходом воєнних дій кількість поранених зростала і виявилася нагальною потреба в облаштуванні лазаретів. Польська громада волинських поляків долучилася до цієї роботи і на зібрані поляками кошти відкрила і утримувала лазарет на 20 ліжок [15, с. 3]. Правління

лазарету постійно через місцеві газети оприлюднювало надану допомогу як коштами, так і речами і приносило вдячність жертводавцям [32, с. 3].

Окремі поляки на власні кошти почали також організовувати лазарети. Відомо, що граф Тишкевич віддав свій палац із 150 кімнатами під лазарет [3, с. 1]. У Волинській губернії, зокрема в Острозькому повіті за узгодженням з місцевим комітетом Червоного Хреста паном Тишкевичем облаштовано лазарет у с. Плужному на 15 ліжок, князем Четвертинським в с. Плоскому – на 8 ліжок [9, с. 4].

Власник чайного магазину у Житомирі В. Годзелинський звернувся в Житомирський комітет "Союзу російських міст з надання допомоги пораненим на війні" з проханням утримувати на власні кошти одного пораненого із селян чи міщан Волинської губернії [1, арк. 97 зв.]. Житомирське римсько-католицьке благодійне товариство (РКБТ) пропонувало у скрутний військовий час допомогу житомирянам через вигідні послуги та надання пожертв. Для надання допомоги житомирянам товариство звернулося до міської управи з пропозицією закупівлі дров у державному лісі [23, с. 3]. У зв'язку з відкриттям Житомирським комітетом Всеросійського союзу міст хірургічного відділення на 200 ліжок товариством пропонувались послуги з виготовлення меблів зі знижкою 10% [1, арк. 9].

Житомирське РКБТ надало у вересні 1914 р. матеріальну допомогу у розмірі 100 крб. Комітету швидкої допомоги пораненим воїнам і Житомирському комітету з надання швидкої допомоги бідним сім'ям запасних – 50 крб. [28, с. 3]. Польські поміщики намагалися допомогти і військам російської армії. Один з них запропонував, наприклад, командирі армії свої послуги в якості посередника із закупки хліба і фуражу безпосередньо від виробника і за цінами нижче встановлених на біржі, про що було написано у місцевій пресі [12, с. 4].

Культурні установи, творчі колективи також намагалися допомогти сім'ям воюючих солдат, пораненим. Дирекція Малого театру А. Мянновського у Житомирі влаштовувала вистави, показ п'єс, фільмів, частина коштів з прибутку від яких йшла на благодійні цілі. Зокрема, 10 вересня 1914 року у Житомирі був влаштований кінематографічний сеанс, половина зібраних коштів з якого пішла на користь влаштованого поляками лазарету для поранених нижчих чинів [11, с. 3].

У середині жовтня 1914 року у Волинській губернії стала проявлятися проблема з біженцями, кількість яких зростала. Як правило, це були люди з територій, зайнятих ворогом, зокрема з Привісленського краю. Первинну допомогу почала надавати місцева польська громада. Римсько-католицьке благодійне товариство звернулося до всіх з проханням про поміч. Першими її надали М. Свінціцька у розмірі 100 крб. і П. Свінціцький – 25 крб. [14, с. 3]. Так як вирішення цього питання було складним, правління товариства скликало надзвичайні збори. За їх постановою допомога складалася з 2 тис. крб., асигнованих з основного капіталу товариства, і добровільних внесків кожного члена товариства [15, с. 3].

З розгортанням бойових дій, збільшенням руйнувань і жертв з'явилися заклики про допомогу жителям Царства Польського. Відомі громадські діячі член Державної Думи А. Коновалов, князь Є. Трубецької, і відомий благодійник П. Шахов звернулися до російського народу із закликом надати невідкладну допомогу Польщі, яка постраждала від воєнних дій. У відозві зазначалось про необхідність створення фонду [33, с. 2]. Під почесним керівництвом великої княжни Тетяни Миколаївни за наказом імператриці Олександри Федорівни був утворений Комітет для надання тимчасової допомоги постраждалим від військових дій [38, с. 1]. До органі-

зації допомоги населенню Польщі також долучився і Всеросійський земський союз, що розпочав роботу по наданню допомоги постраждалим [34, с. 3].

25 жовтня 1914 року на зібранні городян м. Житомир про надання допомоги населенню Царства Польського відбувся збір пожертвувань, в результаті якого до каси надійшло 697 крб. і заява барона де-Шодуара про пожертвування ним в розпорядження Комітету 4% ренти на 200 крб. [36, с. 3].

Наступне засідання правління Комітету відбулось 2 листопада 1914 р. На ньому було вирішено влаштувати один раз на місяць тарілочні збори коштів у церквах і костелах. Безкоштовний друк різних бланків, відозв і т.п. взяв на себе власник "типографії спадкоємців М. Дененмана" Найдіс. Новим було те, що передбачалась також благодійна гра дам у більярд. Все зібране під час гри направлялось до Варшави у Центральний комітет допомоги постраждалим від воєнних дій у Царстві Польському. На засіданні також відзвітували про зібрані теплі речі на 600 крб. [37, с. 3].

За рішенням Комітету у Житомирі було проведено кінематографічні сеанси у Малому театрі Мянновського, які пройшли з великим успіхом і дали валового збору 747 крб., з яких на користь постраждалим залишилось чистого прибутку 627 крб. [17, с. 3].

У день вуличного збору 23 листопада 1914 р. вийшов номер газети "Наша Волинь", в якій одна сторінка була присвячена Польщі [40, с. 3]. Ці газети продавалися під час вуличного збору. Рукава збиральників були прикрашені біло-малиною пов'язкою [18, с. 3]. Загальний збір у цей день склав 3710 крб. [41, с. 3]. Для округлення суми до 4000 крб. п. Доманевський пожертвував 150 крб. [19, с. 3]. Також за планом Комітету 27 листопада 1914 р. відбувся концерт Йосипа Турчинського, присвячений творам Шопена. Весь чистий прибуток у сумі 650 крб. був внесений у місцевий комітет допомоги постраждалому населенню Царства Польського і переданий у Варшаву [43, с. 3].

На черговому засіданні місцевого комітету постраждалим Царства Польського обговорювалось питання організаційної допомоги влаштуванню вуличного збору у містечках Новоград-Волинський та Ізяслав Волинської губернії [42, с. 3].

Таким чином, польське населення Волинської губернії, що знаходилася у зоні потенційних активних дій воюючих сторін, активно підтримало позицію Росії у війні. Підтримка виразилася в різноманітних формах. З перших днів війни відбувались маніфестації польського населення на підтримку війни, звучали заяви польських політичних і громадських діячів на користь спільної боротьби з ворогом. Після відозви великого князя Миколи Миколайовича до поляків запевнення у підтримці продемонстрували польські громади на всіх рівнях у вигляді телеграм і адрес на ім'я Верховного головнокомандуючого. У пресі регулярно виходили статті про історичну єдність двох слов'янських народів, необхідність спільної боротьби з германством. Значна кількість поляків взяла участь у воєнних діях з Німеччиною і Австро-Угорщиною як добровольці. Значні пожертви польською громадою надавалися на відкриття лазаретів для

поранених, підтримку бідних сімей, мобілізованих на військову службу. З появою біженців з Царства Польського у Волинській губернії, перш за все польським населенням організувалася їх підтримка. Був утворений Комітет з допомоги постраждалим, проводилися різні заходи з метою зібрання коштів на допомогу, яка перераховувалася у Варшаву. Загалом перший період війни 1914–1915 рр. характеризується високим ентузіазмом поляків і їх підтримкою російської сторони у війні.

Список використаних джерел

1. Державний архів Житомирської області, ф.283, оп. 1, спр. 2.
2. Жизнь Волини. – Житомир. – 1914. – 28 июля.
3. Жизнь Волини. – Житомир. – 1914. – 2 августа.
4. Жизнь Волини. – Житомир. – 1914. – 4 августа.
5. Жизнь Волини. – Житомир. – 1914. – 5 августа.
6. Жизнь Волини. – Житомир. – 1914. – 6 августа.
7. Жизнь Волини. – Житомир. – 1914. – 8 августа.
8. Жизнь Волини. – Житомир. – 1914. – 22 августа.
9. Жизнь Волини. – Житомир. – 1914. – 26 августа.
10. Жизнь Волини. – Житомир. – 1914. – 29 августа.
11. Жизнь Волини. – Житомир. – 1914. – 8 сентября.
12. Жизнь Волини. – Житомир. – 1914. – 15 сентября.
13. Жизнь Волини. – Житомир. – 1914. – 10 октября.
14. Жизнь Волини. – Житомир. – 1914. – 17 октября.
15. Жизнь Волини. – Житомир. – 1914. – 18 октября.
16. Жизнь Волини. – Житомир. – 1914. – 19 октября.
17. Жизнь Волини. – Житомир. – 1914. – 19 ноября.
18. Жизнь Волини. – Житомир. – 1914. – 28 ноября.
19. Жизнь Волини. – Житомир. – 1914. – 27 декабря.
20. Наша Волинь. – Житомир. – 1914. – 6 августа.
21. Наша Волинь. – Житомир. – 1914. – 7 августа.
22. Наша Волинь. – Житомир. – 1914. – 12 августа.
23. Наша Волинь. – Житомир. – 1914. – 14 августа.
24. Наша Волинь. – Житомир. – 1914. – 17 августа.
25. Наша Волинь. – Житомир. – 1914. – 28 августа.
26. Наша Волинь. – Житомир. – 1914. – 30 августа.
27. Наша Волинь. – Житомир. – 1914. – 31 августа.
28. Наша Волинь. – Житомир. – 1914. – 14 сентября.
29. Наша Волинь. – Житомир. – 1914. – 18 сентября.
30. Наша Волинь. – Житомир. – 1914. – 22 сентября.
31. Наша Волинь. – Житомир. – 1914. – 1 октября.
32. Наша Волинь. – Житомир. – 1914. – 8 октября.
33. Наша Волинь. – Житомир. – 1914. – 14 октября.
34. Наша Волинь. – Житомир. – 1914. – 15 октября.
35. Наша Волинь. – Житомир. – 1914. – 23 октября.
36. Наша Волинь. – Житомир. – 1914. – 27 октября.
37. Наша Волинь. – Житомир. – 1914. – 5 ноября.
38. Наша Волинь. – Житомир. – 1914. – 11 ноября.
39. Наша Волинь. – Житомир. – 1914. – 12 ноября.
40. Наша Волинь. – Житомир. – 1914. – 23 ноября.
41. Наша Волинь. – Житомир. – 1914. – 24 ноября.
42. Наша Волинь. – Житомир. – 1914. – 2 декабря.
43. Наша Волинь. – Житомир. – 1914. – 16 декабря.
44. Воробчук О. Я. Польське питання у політиці Росії в роки першої світової війни: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 "Всесвітня історія" / О.Я. Воробчук. – Чернівці, 2005. – 19 с.
45. Климюк У. Б. Польське питання в політиці Австро-Угорщини та Німеччини на початку першої світової війни // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету, 2012, вип. XXXIII.
46. Лихачова Т. М. Польські біженці в Росії (серпень 1914 р. – листопад 1917 р.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Лихачова Тетяна Миколаївна. – Х., 2010. – 220 с.
47. Морушко О. О. Польське питання напередодні Першої світової війни: документознавчий аспект / О. О. Морушко // Вісник Національного університету "Львівська політехніка". – 2012. – N724: Держава та армія. – С. 89-93.
48. Korzeniowski M. Tułaczy los. Uchodźcy polscy w imperium rosyjskim w latach pierwszej wojny światowej / M. Korzeniowski, M. Mańdzik, D. Tarasiuk. – Lublin : Wydawnictwo UMCS, 2007. – 238 s.
49. Mańdzik M. Polskie organizacje niesienia pomocy ofiarom wojny na Wołyniu w latach I wojny światowej // Ucrainica Polonica. – 2004. – № 1.

Надійшла до редколегії 07.07.14

О. Билобровец, канд. ист. наук, доц.

Житомирский государственный университет имени Ивана Франко, Житомир, Украина

ПОДДЕРЖКА ПОЛЯКАМИ ВОЛЫНСКОЙ ГУБЕРНИИ ПОЛИТИКИ РОССИИ В НАЧАЛЕ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

В статье рассматривается отношение польского населения Волынской губернии к Первой мировой войне, в которой принимала участие Россия. Поддержка поляками войны осуществлялась в различных формах: манифестациях, заявлениях российских и польских политических и общественных деятелей, участием поляков в военных действиях, открытии лазаретов для раненых, оказании помощи беженцам из Королевства Польского, сборе средств для пострадавших. Поддержка российской стороны в войне сопровождалась большим энтузиазмом.

Ключевые слова: поляки Волынской губернии, Первая мировая война, беженцы, благотворительность.

O. Bilobrovets, PhD (equiv. in History), Associate Professor
Ivan Franko State university of Zhitomir, Zhitomir, Ukraine

THE SUPPORT OF POLES IN VOLYN PROVINCE OF THE RUSSIAN POLICY AT THE BEGINNING OF THE FIRST WORLD WAR

The article describes the attitude of the Polish population in Volyn province towards the First World War, which Russia took part in. Polish support was carried out in various forms: mass demonstrations, announcements by Russian and Polish political and public figures, participation of Poles in military operations, opening of sick quarters for wounded people, giving help to refugees from Kingdom of Poland, gathering funds for the victims. The support of Russian side in the war was accompanied by great enthusiasm.

Keywords: Poles in Volyn province, the First World War, refugees, charity.

УДК 94(477) "1905-1916" +329.73(477)+323.17(477)

В. Венгерська, д-р іст. наук
Житомирський державний університет імені Івана Франка, Житомир

"УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ" НАПЕРЕДОДНІ ТА В УМОВАХ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Перша світова війна характеризувалася припиненням існування континентальних імперій та створенням національних держав після завершення світового конфлікту. Стаття присвячена особливостям українського національного будівництва та внутрішнім і зовнішнім факторам, що сприяли цьому процесу. Наголошується на ролі "українського питання" у поглибленні глобальної конфронтації на початку Першої світової війни.

Ключові слова: Перша світова війна, національне будівництво, національні держави, "українське питання".

Світовий вибух 1914 р. став критичною точкою у розвитку політичних, соціально-економічних, та не в останню чергу, ідентифікаційних процесів, особливості протікання яких призвели до кардинальних змін на карті Європи. Війна окреслила початок нового історичного століття. Його основною рисою стало створення національних держав в результаті руйнації монархічно-династичних імперій. Події та процеси, які спричинила та прямо й опосередковано "простимулювала" Перша світова війна, прискорили структурування, а також ідеолого-політичне оформлення українського національного "проекту".

Дослідники окресленого періоду та особливостей протікання націотворчих процесів наголошують на тому, що провести вододіл між Великою війною та революцією в Україні доволі непросто [3, 8-9, 14-16]. Революції в Російській імперії не означали завершення війни, одночасно, "офіційне завершення війни не зупинило воєнних дій в Україні" [3, с. 103]. В. Левандовський наводить вислів відомого британського славіста початку ХХ ст. Р. Сетон-Вотсона, який свого часу наполягав, що "українське питання" стало однією із головних причин, які призвели до Першої світової війни. "Українське питання" – це не видумка останнього часу, а застаріла проблема Європи, "про що свідчать чисельні книги, присвячені українським подіям, які були видрукувані англійською, починаючи з XVII ст." [5].

М. фон Гаген зазначав, що Перша світова війна стала водорозділом у відношеннях росіян з неросіянами та між самими неросіянами [8, с. 386]. Вчений підкреслював, що не в останню чергу політика російського окупаційного режиму з початком Першої світової привнесла ідеї національного звільнення в імперську армію. Переселення із західних кордонів сприяли встановленню тісних контактів галицьких поляків, євреїв та українців з українцями Російської імперії. На його думку, з якою складно не погодитися, саме російський режим та російські націоналістичні організації зробили націоналізм можливим у 1917 р. значно більшою мірою, ніж австрійці та німці.

У запропонованому матеріалі в якості джерельного матеріалу використовуються фонди жандармських управлінь, які зберігаються у центральних історичних архівах [10-13]. Аналіз національного руху, який здійснювали представники політичної поліції Російської імперії, дозволяє відстежити зміни як у владних настроях, так і в ліберальному середовищі щодо оцінки українського "питання".

Українські громадсько-політичні діячі напередодні війни зосереджувались переважно на культурно-просвітницькій діяльності та не мали чітко визначених тактичних й стратегічних планів щодо подальшого політичного розвитку. Проте, найбільш популярною вимогою, яку періодично озвучували представники ліберально-демократичного табору у пресі та з парламентської трибуни, – надання національно-культурної автономії у межах Російської імперії. Ця ідея була близькою і для російських лібералів. Так, лідер кадетської партії П. Мілюков наголошував, що український рух існує і зупинити його неможливо. Головна проблема для російської влади, на його думку, полягала у відсутності розуміння того, кого саме вона хотіла бачити в цьому рухові – друга або ворога? Політик був переконаний, що своїми недолугими діями влада лише підштовхувала українців в обійми сепаратизму, оскільки "сепаратизм можливо виховати!" [2, с. 1]. В якості аргументу П. Мілюков наводив приклад реакції на появу Валуєвського циркуляра. Він стверджував, що заборонний акт стимулював прискорене створення літературної та наукової мови за кордоном. Звертаючись до депутатів та міністрів, він закликав пригадати 1906 р., протягом якого, після появи дозволу на видання українських журналів, газет та книг, вичерпався інтерес до львівських видань. "Тепер, коли українці починають говорити, що будь-яка надія на Україну – утопія, їм залишається шукати порятунку в сепаратизмі" [2, с. 1].

Напередодні та з початком війни у жандармських документах акцентується увага на важливості використання школи та періодичних видань в якості інструменту для патріотичного виховання та зміцнення національної самосвідомості українців. У контексті процесів, пов'язаних із формуванням українського "проекту", цілком логічно виглядали такі зауваження авторів аналітичних записок: "всіляко використовуються школи, в яких привчають дітей зі шкільної лави мріяти про Україну" [10, арк. 163]. В документі зазначалося, "щоб будити час від часу народну свідомість здійснюється агітація довкола політичних подій, проявів громадського життя, ювілеїв українських вчених та письменників (І. Котляревського у Полтаві, Т. Шевченка та ін.), для цього наперед випускається література, готуються статті в газетах, встановлюються пам'ятники, – остання обставина остаточно засвідчує визнання конкретного вченого державною владою, а це визнання вже слугує значно більшим агітаційним матеріалом для простолюдина"

[10, арк. 164]. На думку жандармського аналітика, головним проявом "української роботи", як і функціонування українських революційних партій, залишалося виключно культурництво та широка просвітницька діяльність: клуби, наукові товариства, лекції, виховання діячів у національному дусі, облаштування народних свят, коляд та іншого, видання казок із українського побуту; влаштування етнографічних концертів сліпих бандуристів з метою ознайомлення з українською народною музикою. Захоплення просвітницькою діяльністю пояснювалося тим, що "вони зараз настільки слабкі, що політичної організації не мають" [10, арк. 164]. Однак, попередній висновок не завадив констатувати, що члени цих партій виступали організаторами на всіх з'їздах та виборах, старалися захопити у свої руки органи місцевого самоврядування, як, наприклад, міські та земські управи [10, арк. 164]. Зазвичай, кожен звіт завершувався словами "контроль за українським рухом триває".

Рік початку війни співпав зі сторічним ювілеєм Тараса Шевченка. Напередодні святкування відбулися жваві дебати з приводу запитів щодо заборони вшанування пам'яті поета. Так, представники фракції трудовиків у російській думі заявляли про своє обурення подібними заборонами. "Неправда, що у вшануванні зацікавлена лише інтелігенція, заборона викликала невдоволення широких мас. Як доказ – Трудова група отримала чисельні телеграми зі всіх кінців України з побажаннями, що б усі перешкоди були зняті" [2, с. 1]. Єдиним виходом із ситуації, що склалася, на думку доповідача, було надання Україні автономії, яка є "запорукою культурного, вільного та суспільного розвитку" [2, с. 1].

У жандармському циркулярі від 13 грудня 1914 р. наводилися свідчення про виникнення "СВУ" [13, арк. 23-23 зв.]. В документі стверджувалося, що з початком війни із Галичини та Австрії до Києва виїхала "видатна група мазепинських діячів", які захопили із собою значну кількість відозв під назвою "До українського народу", "в якій містився заклик до заклоту" [13, арк. 33]¹. Наводився перелік відомих членів цієї організації: доктор Л. Цегельський, Вяч. Будзиновський, с-д: Микола та Лев Ганкевичі, І. Сияк та с-р: Ф. Корольов, Феофіл Мелен та доктор І. Вачинський; терорист Ю. Скоропис-Йолтуховський (літ. псевдоним Лопух), делегат "Народного комітету" Української народно-демократичної партії доктор Ст. Баран.

В документі стверджувалося про відвідування перед виїздом до Києва всіма названими членами організації М. Грушевського на дачі в Криворівні. "У Києві вони зібралися в українському клубі "Родина" на В. Володимирській вулиці, де були присутні головні керівники київських мазепинців: видавець мазепинської щоденної газети "Рада" Є. Чикаленко, Л. Жебуньов, П. Лавров, декілька студентів та делегати від мазепинських діячів Полтави, Харкова, Катеринослава та Одеси" [13, арк. 23]. На зібранні в "Родині", а потім на квартирі Є. Чикаленко по вул. Маріїнсько-Благовіщінській, була заснована "мазепинська" загальна організація під назвою "Союз Визволення України". Як стверджували жандарми, головне завдання Союзу полягало у виконанні функцій львівських "мазепинських" організацій, представники яких пішли на війну або виїхали у глибину Австрії, а головне – здійснювати пропаганду серед населення та військ Російської України [13, арк. 23, зв.].

Діяльність організації, як визнавалось у звітних документах, розпочалася розповсюдженням на теренах "південної Росії" прокламацій, які вже наперед були

видрукувані у Києві. Далі до участі у роботі "Головна Рада Союзу в Києві" закликала всі студентські організації "мазепинців" у Петрограді, Москві, Юр'їві, Варшаві, Харькові, Одесі. Студентськими організаціями були створені філії Київського "Союзу" під назвою "Комітет союзу визволення України. Головна Рада студентів Петроградського та інших університетів". В іншому жандармському донесенні містилася інформація про організацію та початок роботи в Петрограді цієї організації [13, арк. 153]. До її складу зарахували представників українських комітетів, які існували в навчальних закладах міста та керували їх діяльністю.

Керівник Київського губернського жандармського управління в одному із своїх листів до колеги з охорони порядку та громадської безпеки у Варшаві в червні 1914 р. звертав увагу на небезпеку, яка пов'язувалася із розвитком національних мілітарних організацій. В документі стверджувалося про підтримку "ворожих нам держав" сепаратистських прагнень українофілів, "з метою єднання відповідних елементів в Росії та спрямування їх на шлях активної боротьби з урядом. Підкреслювалось, що вищими "Австро-Німецькими військовими сферами була висунута ідея про майбутнє, після поразки Росії, виділення з її складу малоросійських та деяких інших південних губерній, для утворення на цих територіях з приєднанням Галичини, автономного, під егідою Австрії "Королівства Українського" [11, арк. 31]. В документі в черговий раз акцентувалась роль СВУ, "який користується особливою прихильністю австрійської влади, яка крім видання спеціальної газети "Українische Nachrichten", готує також заклики агітаційного характеру, брошури, книжки малоросійською та іноземними мовами, розсилає до різних міст своїх агентів "з дипломатично-просвітницькою місією" [11, арк. 32]. В жандармських звітах були представлені оригінали та переклади тексту заклику "Головної Української ради" "До всього українського народу". У прокламації наголошувалось: "Настав визначний час, пробив справжній час. Спалахує полум'я війни. В якій лопнуть ланцюги, що сковували пригноблені народи. В цьому полум'ї формується майбуття України. Настав справжній день нашого воскресіння. В цей час український народ закликає своїх синів до боротьби за свободу України. В цей час немає жертви, яка б могла б стати для нас занадто великою" [11, арк. 35-35 зв.].

Наступ російської армії в Галичині на початковому етапі війни призвів до репресій австрійської та угорської влади проти русинів Галичини, Буковини та Закарпаття. Серед постраждалих від репресивних заходів влади були і мешканці лемківських селищ, яких запідозрили у симпатіях до росіян та Росії. Табір в Талергофі став першим концентраційним табором, на території якого в нелюдських умовах (з вересня до початку зими 1914 р. – просто неба, за колючим дротом) утримувалися декілька тисяч русинів та лемків, яких звинувачували у москвофільській орієнтації. Насправді, серед загалу нещасних, які потрапили до табору, крім тих, хто ідентифікував себе як русин, руський, були як цілком аполітичні люди, так і прибічники українського "проекту", про що в своїх спогадах писав В. Маковський [6, с. 48].

Початковий етап війни виявився вдалим для Росії в сенсі територіальних надбань. Російська окупаційна влада в Галичині та Буковині доволі швидко почала відправляти до віддалених сибірських губерній не лояльних до себе місцевих русинів. Чим, безумовно, похитнула віру частини місцевого населення у братерське ставлення Росії до себе. Кількість людей, які неочікувано потрапляли на території таборів, що засіяли прикордонні міста та містечка поки ще не зруйнованих імперій,

¹ В жандармських документах доволі часто зустрічаються помилки як в назвах організацій та членства в них, так і в іменах та прізвищах. В цьому випадку бачимо змішування двох структур – Головної Руської Ради та Союзу Визволення України.

катастрофічно зростала з кожним днем війни. Наприкінці листопада харківська "група федералістів" розповсюдила листівки до мешканців Слобідської України про наслідки російської окупації Галичини. "Ви зараз будете чути про минуле Галичини. Воно жахливе, але сьогодні ще жахливіше. Російські війська грабують та тероризують населення, гвалтують жінок. Вони розграбували Ярослав та інші центри Галичини, розгромили відомий Львівський музей, спалили одну з кражних в Австрії бібліотеку "Наукового товариства". В управлінні вводиться російська мова. Найменша спроба опору придушується розстрілом галичан. Так виконує свої обіцянки уряд. У жодному разі не надавайте йому та армії підтримки! Геть війну!" [11, арк. 31]. За два тижні з'явилася ще одна листівка схожого змісту. Відмінність від попередньої полягала в апеляції до більш принципових з точки зору національних інтересів речей, серед яких і знуцання над греко-католицькою релігією. Звернення завершувалося висновком: "Російський уряд вирішив знищити українську націю" [11, арк. 29].

Табори, які з'являлись протягом всієї війни, мали різні розміри фінансування та державної підтримки. Крім наведених негативних прикладів, були і цілком позитивні варіанти розв'язання проблем знедолених категорій населення в умовах війни. Так, у таборі м. Гмінд (Нижня Австрія), протягом 1915-1916 рр. був утворений Комітет допомоги, який надавав матеріальну підтримку біженцям з окупованих Галичини та Буковини. На території табору функціонували й інші організації. Зокрема, жіночий комітет, який під керівництвом Ольги Бачинської займався культурно-освітньою роботою; хорівий та драматичний гурток, у хорі якого співали відомі артисти С. Музика, А. Бабій. Керував хором диригент І. Ворончак [12, арк. 1]. Крім того, діяла філія товариства "Прогрес" з читальнями та бібліотеками під керівництвом І. Ціпановського. Були відкриті навчальні заклади: одна п'ятикласна школа і шість навчальних закладів для хлопчиків і дівчаток віком 10-15 років на зразок професійно-технічних училищ, але воєнізованого типу. Учні гімназій та вчительських семінарій продовжували навчання у Відні за рахунок Комітету допомоги, оскільки австрійський уряд відмовив Гмінівським учням у виділенні матеріальної допомоги на навчання. Працевдатні біженці для покращення матеріального стану своїх сімей працювали на сезонних сільськогосподарських роботах. Табір проіснував до середини 1918 р. [12, арк. 2]. Наведена інформація перекоонує, що окремі табори перетворилися на доволі специфічні просвітні осередки, що ставали унікальними "інкубаторами ідентичностей".

На початок 1917 р., в умовах цілковитого виснаження російської армії та імперії, відмічається чергова хвиля активізації діяльності українців. З'являються українські ради армій, які засновували та видавали власні газети. Однією з таких була "Український голос", що виходила за редакцією С. Пилипенка. У вихідних даних не називалась армія, що відображає особливості військового часу. Газета виходила двічі на тиждень під гаслом "Громада – великий чоловік", відомим та широкоживим серед селянського загалу висловом. На першій сторінці редакція проводила міні-лікбез – пояснювались правила читання українських літер: "Читайте: "и" як "ы", "і" як "и", "ї" як "йи", "є" як "йе-ь", "е" як "э" [7, с.1]. Серед головних завдань діяльності Виконавчої ради армії окреслювались "перш за все просвіту, національно-культурний розвиток громадян своєї армії й інформацію про справи, що діються у нас на Україні. Цю мету тільки можна здійснити через часописи і книжки" [7, с.1]. Редактори видання закликали читачів розповсюджувати газету, приєднувати нових передплатників "в кожній роті, команді, сотні, ескадроні і батареях. Зби-

райте жертви на допомогу розвитку рідної мови. Пам'ятайте, що газета може існувати лише при вашій допомозі" [7, с.1]. Солдати відгукувались на ці заклики, писали до редакцій газет, кількість яких перед закінченням війни значно збільшувалась. Збільшення кількості грамотних солдат в умовах цієї війни стало ще одним феноменом часу. За написання/прочитання листів рідним, близьким, (або ж до редакцій газет) потрібно було платити військовим писарям, чекати в чергах. Така ситуація підштовхувала колишніх селян, перевдягнутих у солдатські шинелі, здобувати в окопних умовах навички грамотності та займатися самоосвітою. Подібні парадоксальні наслідки війни ще потребують подальшого вивчення. Аналіз змісту листів солдатів та офіцерів воюючих сторін, як нам видається, дозволить по-новому оцінити зміни, які відбувались під час війни в ідентифікаційних процесах.

Підсумовуючи, зазначимо, що попри намагання ворогуючих країн підтримувати сепаратистські рухи в середині вчорашнього партнера та сусіда, одночасно посилюється тенденція до використання репресивних заходів по відношенню до західних українців як з боку австро-угорської, так і російської окупаційної влади. Австрійці мали сумніви щодо достатньої лояльності українців, російська ж влада ще не готова була сприймати їх лише як мешканців окупованих територій, одночасно трактуючи підросійських українців як потенційних зрадників-"мазепинців". Подібна ситуація "відторгнення" з обох політичних центрів працювала на користь українського "проекту". Опинившись у положенні "чужих", українці змушені були відчувати власну "іншість". Перша світова надзвичайно оголила проблеми імперії. Друзі-вороги, які протягом століття підпитували сепаратистські рухи на чужому полі, фактично своїми руками створили ситуації неминучості роз'їзду за національними квартирами.

Список використаних джерел

1. Аскеров Ф.Т., Кравченко А.С. Распределение влияния фракций в Государственных думах Российской империи (1905-1917 гг.): Препринт. – М.: ГУ ВШЭ, 2005. – 20 с.
2. Б. А. По России. Государственная дума // Лохвицкий вестник, 27 февраля 1914. – С. 1.
3. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX – XX століття / Грицак Я. Й. – К.: Генеза, 2000. – 360 с.
4. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад. / Андреас Каппелер. Передмова Я. Грицака. Перек. з німецької Х. Назаркевич. Наук. ред. М. Крикун. – Львів: Вид-во УКУ, 2005. – 360 с.
5. Левандовський В. Україна в геополітичних концепціях першої треті XX века // Українська державність в XX веке. Историко-политологический анализ / В. Левандовский. – К.: Політична думка, 1996. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.litopys.org.ua/ukrxhg/a07.htm
6. Маковський В. Гмінд. Табір українських збігів і вигнанців у часи світової війни 1914-1918 рр. Спогади спереди 20-ти років/В. Маковський. – Львів: Видавничка спілка "Діло", 1935. – 231 с.
7. Пилипенко С. Редакційна стаття / Український голос. – № 1, 14 червня 1917 р. – С. 1.
8. Хаген Марк фон. Велика війна і істусственное усиление этнического самосознания в Российской империи / Марк фон Хаген // Россия и Первая мировая война: Материалы международного научного colloquiuma. – СПб.: СПб ун-т, 1999. – С. 385-405.
9. Хаген Марк фон. Русско-украинские отношения в первой половине XX в. / Марк фон Хаген // Россия – Украина: история взаимоотношений // Институт славяноведения и балканистики РАН Институт "Открытое общество" – Москва, 1997. – [Електронний ресурс]. Режим доступа: <http://www.litopys.org.ua>.
10. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 274, оп.5, спр. 26, 1914 р., 189 арк.
11. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 320, оп.1, спр. 1326, ч.2, 1914 р., 197 арк.
12. Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Ф. 354. Табір українських біженців м. Гмінд, 1915-1918 рр. Опис. 3 арк.
13. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф.323, оп. 2, спр. 27. 1915-1916 рр., 201 арк.
14. Шанин Т. Революция как момент истины. Россия 1905-1907. 1917-1922 / Теодор Шанин. – М., 1997. – 320 с.
15. Шпорлюк Р. Імперія та нації. З історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі / Роман Шпорлюк. Пер. з англ. – К.: Дух і літера, 2000. – 354 с.
16. Шпорлюк Р. Україна від імперської периферії до суверенної держави / Р.Шпорлюк // Сучасність. – 1996. – № 12 – С.53-65.

В. Венгерская, д-р ист. наук
Житомирский государственный университет имени Ивана Франко, Житомир, Украина

"УКРАИНСКИЙ ВОПРОС" НАКАНУНЕ И В УСЛОВИЯХ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Первая мировая война характеризовалась прекращением существования континентальных империй и созданием национальных государств после окончания мирового конфликта. Статья посвящена особенностям украинского национального строительства и внутренним и внешним факторам, способствующим этому процессу. Статья акцентирует внимание на роли "украинского вопроса" в углублении глобальной конфронтации в начале Первой мировой войны.

Ключевые слова: Первая мировая война, национальное строительство, национальные государства, "украинский вопрос".

V. Vengerska, Doctor of History
Ivan Franko State university of Zhitomir, Zhitomir, Ukraine

UKRAINIAN NATION-BUILDING PROCESS BEFORE AND DURING THE FIRST WORLD WAR

The Great War ended the existence of the continental empires. In terms of that war, the phenomena's, which after the end of the world confrontation had led to the formation of nation-states. The article deals with the peculiarities of Ukrainian nation-building and both internal and external factors that stimulated this process are being investigated. Article focuses on the role of the "Ukrainian question" in deepening of global confrontation at the beginning of the First World War.

Key words: The First World War, nation building, nation-states, "Ukrainian question".

УДК 94:355.422(4-81) "1914"

I. Калінін, студент
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ПРИКОРДОННА БИТВА (7 СЕРПНЯ 1914 – 25 СЕРПНЯ 1914)

У статті на підставі спеціалізованої літератури та історичних джерел досліджено перебіг Прикордонної битви (7–25 серпня 1914) і визначено роль, яку битва відіграла у подіях Першої світової війни. Прикордонна битва була запланована обома сторонами як широкомасштабна стратегічна наступальна операція: французи намагалися прорвати фронт ворога на своїй території та в Бельгії, а німці – здійснити План Шліффена та йти на Париж. Для цієї битви були характерні маневреність, чимало кризових моментів, катастроф та максимального напруження.

Ключові слова: Прикордонна битва, Перша світова війна, воєнна історія, План Шліффена, німецька армія, французька армія, британська армія, бельгійська армія, артилерійська підготовка, військова операція.

Перша Світова війна 1914–1918 рр. – перший військовий конфлікт світового масштабу – війна між двома коаліціями європейських держав: Центральними державами (Німеччина, Австро-Угорщина, Туреччина, Болгарія) і Антантою (Росія, Франція, Великобританія, Сербія, пізніше Японія, Італія, Румунія, США та інші; всього 38 держав з існуючих на той час 59 незалежних держав). Одна з перших і одна з найбільших битв цієї війни, в якій з обох сторін брало участь близько 3 000 000 чоловік – "Прикордонна битва (7 серпня 1914 – 25 серпня 1914)". Вона почалася з широкими планами рішучого наступу, маючи на увазі в найкоротший термін покінчити з противником. Тому характер цієї битви на всіх фронтах був маневрений, рясний багатьма кризами і катастрофами. Вона велася з повним напруженням сил військ і з щедрими витратами боєприпасів. Але закінчити війну швидким, блискавичним ударом при відносній рівності сторін не вдалося.

"Прикордонна битва (7 серпня 1914 – 25 серпня 1914)" є достатньо добре висвітленою темою в подіях Першої Світової війни, існують джерела з відомостями про перебіг подій та їх особливості, однак треба зазначити, що серед вчених є суперечки щодо перебігу подій, дат, кількості військ і кількості загиблих і поранених. Теми такого плану потрібно вивчати для того, щоб люди теперішнього і майбутнього могли вчитися на помилках минулого. Тому є актуальним подальше вивчення теми Прикордонна битва (7 серпня 1914 – 25 серпня 1914).

Мета цієї статті полягає у тому, щоб на основі джерел та спеціальної історичної літератури дослідити Прикордонну битву (7 серпня 1914 – 25 серпня 1914) та з'ясувати ту роль, яку вона відіграла в подіях Першої Світової війни.

Германський план війни був розроблений начальником Генерального Штабу німецької армії Шліффеном в 1905 році. Він теоретично обґрунтував так звану "стратегію знищення", спрямовану на досягнення цілей за

допомогою подвійного охоплення, що в результаті приводило до тактичного оточення. Свої думки виклав у відомому творі "Канни". "Стратегія знищення" лягла в основу німецької військової доктрини [7, с. 405]. Вона передбачала миттєвий розгром Франції – блицкриг, перш ніж Росія зможе мобілізувати і висунути до кордонів свою армію. Напад передбачався через територію Бельгії, використовуючи її територію для обходу основних оборонних рубежів французів і охоплення французької армії з флангу, щоб захопити Париж за 39 днів. В 1906 р. план був модифікований (під керівництвом начальника німецького генштабу генерала Мольтке-молодшого) і прогнозував, що значну частину військ треба буде залишити на Східному фронті, нападати також через Бельгію, але не зачіпаючи нейтральну Голландію [11, с. 28]. У Франції також був план ведення бойових дій проти Німеччини, розроблений до війни, що називався "План № 17". Він припускав потужну атаку французької армії в Ельзасі і Лотарингії і швидке захоплення цих територій, втрачених Францією після франко-пруської війни. Перед війною французьке командування вважало, що Германія, через растягнуті комунікації і обмеженість сил, не наважиться завдати головного удару через Бельгію по півночі Франції. Воно вирішило, що основні бойові дії розгорнуться в Арденах, Ельзасі і Лотарингії, щоб їм, французам, було зручно руйнувати німецькі комунікації. (Цікаво, що німці в 1940 нанесли удар саме в цьому напрямку) [2, с. 21]. Тому залишило усю франко-бельгійську межу без захисту, зосередило усю свою силу на східному кордоні Франції, маючи намір там розбити германські армії. Французьке командування не чекало, що армія рейху використовуватиме територію нейтральної Бельгії для вторгнення у Францію [8, с. 246].

Для реалізації "плану Шліффена" Германія зосередила на кордоні з Францією, Бельгією і Люксембургом

значні військові сили: було розгорнуто сім армій (1-а – 7-а, 86 піхотних і 10 кавалерійських дивізій, до 5 тис. гармат) чисельністю близько 1 млн. 600 тис. чоловік під командуванням генерала Хельмута фон Мольтке (у 1906 замінив Шліффена на посаді начальника Генерального штабу. Провів ряд важливих реформ) [7, с. 384]. 1-ю армією командував Олександр фон Клок, 2-ю – Карл фон Бюлов, 3-ю – Макс фон Хаузен, 4-ю – Альбрехт Вюртембергський, 5-ю – Вільгельм кронпринц Пруссський, 6-ю – Рупрехт кронпринц Баварії, 7-ю – Йосіас фон Херінген. Германським військам протистояли французькі, бельгійські і британські війська. Французька армія була розгорнута у складі п'яти армій (1-а – 5-а, 76 піхотних і 10 кавалерійських дивізій, більше 4 тис. гармат) і одного кавалерійського корпусу, при 4 тис. гармат, під командуванням генерала Жозефа Жоффра. (1-ю армією командував Огюст Дюбайль, 2-ю – Ноель де Кастельно, 3-ю – Пьер Рюффе, 4-ю – Фернан Ланглі де Карі, 5-ю – Шарль Ланрезак). Чисельність французьких військ складала 1 млн. 300 тис. чоловік. Бельгійська армія (шість піхотних і одна кавалерійська дивізія, 312 гармат) нараховувала 117 тис. чоловік під командуванням короля Альберта I. Британська експедиційна армія (4 піхотних і 1,5 кавалерійських дивізій, 328 знарядь) становила 87 тис. чоловік під командуванням фельдмаршала Джона Френча [18, с. 7].

У перші дні війни німецька армія розпочала рішучий наступ на Західному фронті. Порушивши нейтралітет Люксембурга і Бельгії, німецькі війська ввійшли на територію цих країн. У зв'язку з цими подіями, французькому командуванню довелося відмовитися від передбаченого "плану № 17". Тому розташування їхніх армій і їх склад у кінці серпня значно відрізнялися від намічених раніше [5, с.14]. 4 серпня 2-га армія Карла фон Бюлова перейшла бельгійський кордон і рушила до фортеці Льеж. 6 серпня почався штурм цієї фортеці. Під час боїв німецька армія зазнала значних втрат і припинила свій наступ у напрямку франко-бельгійського кордону. Героїчні зусилля бельгійських військ зірвали плани німецького командування швидкими темпами вступити на територію Франції. Ця затримка дала час британським військам висадитися у французьких портах і приєднатися до військ союзників [7, с. 9]. До початку нападу французький уряд побоювався, що німецьке командування намагається спровокувати Францію на порушення нейтралітету Бельгії. Тому французький військовий міністр Олександр Мільєран заборонив усім французьким військам переходити бельгійський кордон і усім льотчикам літати над бельгійською територією. Тільки 4 серпня, коли стало відомо про вторгнення німецьких військ в Бельгію і бельгійський уряд висловив згоду взаємодіяти з французьким урядом, французьким військам було дозволено діяти на території Бельгії. До 8 серпня французька розвідка доповідала про те, що головні сили німців зосереджені в районі Меца, в Лотарингії. На підставі цих даних і з урахуванням опору Льежа, жоден форт якого ще не був захоплений, командувач французькою армією генерал Жоффр віддав наказ про загальний наступ французької армії. Нові розвідувальні дані, отримані французьким штабом до 13 серпня, показували, що головні сили німців розташовуються не в районі Меца, а значно північніше. Однак Жоффр все ще вважав, що німецька армія буде наступати не через Бельгію. Після боїв 16 серпня Льеж був захоплений німецькими військами. (Укріплення Льежа складалося з 12 фортов, розташованих на обох берегах р. Маас. Гарнізон фортеці налічував до 30 тис. чоловік і 400 гармат калібру від 57 до 200 мм. Артилерія розта-

шовувалася в обертових броньованих баштах. Основні споруди фортов мали бетонне покриття товщиною 2,5–3 м. Проміжки між фортами були зайняті піхотою, що розташовувалася в нашвидкоруч зроблених окопах, прикритих дротовими загородженнями) [4, с. 20]. Бельгійська армія з боями відступала до Антверпену. 20 серпня німецькі війська зайняли столицю Бельгії – Брюссель і вийшли до франко-бельгійського кордону [15, с. 26].

7 серпня 1914 р. о 5-й ранку французькі війська перейшли франко-німецький кордон і вторглися на територію Германської імперії. Почалися перші бої Прикордонної битви. Згідно з французьким "планом № 17" це справило б великий моральний ефект, підняло б дух французьких військ перед початком вирішальних битв [14, с. 23]. План передбачав вести тільки наступальну війну і нехтував обороною. Його прихильником став начальник Генерального штабу Ж. Жоффр, котрий і віддав наказ про наступ усіма силами [7, с. 279]. 8-й корпус армії Дюбайля перейшов через гребінь Вогец, розгромив прикордонні застави і пішов у класичну штикову атаку на Альткірк, місто з чотирьохтисячним населенням, розташоване на шляху до Мюльхаузена. Альткірк був захоплений після шестигодинного бою; втрати вбитими і пораненими склали 100 чоловік. 8 серпня той самий 8-й корпус без єдиного пострілу захопив Мюльхаузен, приблизно через годину після відходу звідти німецьких військ, що рушили далі на північ. Заняття міста французькими військами було сприйнято у Франції як свято. Всі вважали, що почалося звільнення споконвічних французьких земель від німецького панування. Проте 9 серпня до німців прибуло підкріплення. Битва тривала майже добу, і до 7-ї години ранку 10 серпня французи були відкинуті назад і під загрозою оточення змушені були відступити до кордону [2, с. 227].

14 серпня почався наступ французьких 1-ї і 2-ї армій (шість з половиною корпусів, три резервні та три кавалерійські дивізії) генералів Дюбайля і Кастельно в напрямку на Саарбург в Лотарингії. Німецькі війська тут мали п'ять корпусів і три кавалерійські дивізії 6-ї німецької армії під командуванням Рупрехта кронпринца Баварії і частини 7-ї армії Херінгена. Французи, створивши спеціальну Ельзаську армію, ранком 15 серпня почали наступ на правому фланзі своєї 1-ї армії [5, с.16]. Вона пройшла повз два природних коридора в Лотарингії. Один коридор вів до Саребуру, цілі армії Дюбайля, а другий, минаючи кільце пагорбів навколо Нансі, вів через Шато-Сален в долину, яку замкнула природна фортеця Моранж – мета армії де Кастельно. Німці, очікуючи наступу французів, зміцнили район колючим дротом, траншеями і вогневими точками. Як в Саребурі, так і в Моранжі вони мали добре підготовлені позиції. Задача кронпринца полягала в тому, щоб утримати на своїй частині фронту якомога більше французьких військ, не даючи їм передислокуватися на головний напрямок проти німецького правого флангу. Відповідно до стратегічного плану Рупрехт повинен був виконати цю задачу, відступаючи і заманоючи французів якомога далі в "мішок", де їм довелося би вести важкий бій, маючи розтягнуті комунікації, а вирішальні події повинні розігратися в іншому місці. Таким чином, німці, поступаючись тактичною перемогою, мали завдати стратегічну поразку Франції [2, с. 247]. А метою нової операції французів у Верхньому Ельзасі було прикувати до цього району якомога більшу кількість німецьких військ і не дозволити перекидати їх на посилення північного німецького крила [5, с. 15]. 2-а французька армія і частини 1-ї повільно наступали з незначними боями. 17 серпня захопили Шато-Селен, і вийшли до Моранжу.

18 – 20 серпня зайняли Саарбург і інші селища. До 19 серпня на своєму правому фланзі французам знову вдалося зайняти район Мюльхаузена, так як більша частина німецьких сил до цього часу була перекинута з Мюльхаузена на північ [9, с. 282]. Однак 25 серпня німецьким 6-й і 7-й арміям вдалося повністю відкинути французів до їх вихідних позицій.

Тактично Лотарингська операція закінчилася повною перемогою німецьких військ, в стратегічному плані її результати були неоднозначними. Німці відкинули 1-у і 2-у французькі армії на Захід і цим допомогли французам консолідувати фронт своїх військ на західному театрі військових дій.

Далі, після завершення активних дій в Лотарингії основні події відбувалися на франко-бельгійському кордоні. До 20 серпня тут зосередилися головне угруповання німецьких сил і французькі армії лівого крила [16, с. 290]. 1-а німецька армія Клука вийшла на лінію Вольфертгем – Ватерлоо (3-й резервний корпус цієї армії був залишений для блокування бельгійської армії в Антверпені); 2-а німецька армія Бюлова – на південний схід від 1-ї до Намюра; 3-тя армія Хаузена підійшла до р. Маас на ділянці Намюр – Бельгія; 4-а армія Вюртемберга вийшла на рубіж Бастонь – Атер; 5-а армія досягла лінії Етал – Лонгві – Арсвейлер. Всього в п'яти німецьких арміях налічувалося 17 армійських корпусів і 7 кавалерійських дивізій. За ними рухалися ще 5 резервних корпусів, які могли протягом найближчих 2-3 днів також взяти участь у битві. Французькі армії займали таке положення: 3-я армія Рюффе знаходилася на лінії Етен – Жамец, на північний схід від Вердена; 4-я армія де Карі займала широкий фронт від Монмеди до Мезьєра; 5-я армія Ланрезака розташовувалася між річками Самбра і Маасом в трикутнику Дінан – Намюр – Шарлеруа. Кавалерійський корпус у складі трьох дивізій знаходився на лівому березі Самбра західніше Шарлеруа. Між 4-ю і 5-ю арміями мався проміжок в 50 км, прикритий слабкими силами, котрі обороняли переправи через р. Маас. Далі від Валансьєна на північний захід до морського узбережжя чотири дивізії під командуванням генерала Амада мали завдання перепинити шлях німецькій кавалерії на французьку територію [7, с. 283]. Англійська армія зайняла територію південніше Мобежа і збиралася виступити до Монсу. Правий фланг прикривала Лотарингська армія під командуванням генерала Монурі, утворена з семи резервних дивізій. Вона розташовувалася на схід від Вердена, в районі мааських висот. Всього в угрупованні союзних військ налічувалося 22,5 корпусу і 7,5 кавалерійських дивізій. Сили сторін до початку вирішальних боїв на франко-бельгійському кордоні були практично рівні. До 20 серпня полки супротивників повністю були розгорнуті. У зв'язку з цим командувачі військами віддають оперативні директиви своїм арміям. Німецьке командування прийняло рішення активними діями 1-ї, 2-ї і 3-ї армій оточити і розгромити головні французькі сили, 4-а і 5-а армії повинні були діяти в залежності від обставин – наступати чи оборонятися. Французьке командування також прийняло рішення про перехід в активний наступ 3-ю та 4-ю арміями. Інші сили повинні були прикривати фланги і наносити допоміжні удари [9, с. 284].

Зранку 20 серпня 1-а армія генерала Дюбаї і 2-я армія генерала де Кастельно зустрілися в Лотарингії з підготовленою обороною німецьких військ біля Саребура і Моранжа і були покарані. Без підтримки артилерії їхні війська кинулися на німецькі укріплені позиції. Контратака Рупрехта почалася того ж ранку з убивчої артилерійської підготовки, залишаючи у французьких

бойових порядках порожнечі. Наступ швидко захлинувся. Французів було відкинуто від Саребура і Моранж. За це Рупрехт був нагороджений Залізним хрестом 1-го і 2-го ступенів [2, с. 274]. З 22 серпня зав'язалися запеклі зустрічні бої, котрі розгорнулися в двох оперативних районах: у Лонгві і на р. Семуа. У Лонгві 3-тя французька армія була розбита 5-ю німецькою армією і відходила до Вердена, на лінію Монмеди і південніше. Внаслідок стомленості і розладу військ обох сторін бої з 26 серпня призупинилися. Незважаючи на перевагу сил 4-ї французької армії і на те, що німецькі війська були захоплені зненацька і їм погрожував обхід 17-го французького корпусу і прорив у Невшато, французька армія зазнала поразки і важких людських і матеріальних втрат від 4-ї німецької і відійшла на рр. Шьєр і Маас, а вранці 24-го отримала наказ розташуватися на ділянці р. Маас нижче Музона – на лівому березі, а вище Музон до Стене – на правому; крім того, вона повинна була бути готовою до перекидання її на північ для сприяння 5-й армії, яка в цей день була вже на лінії Жіве – Бомон – Мобеж [6, с. 118].

В цілому французькі війська в результаті операції зазнали повної тактичної поразки і важких втрат. Залізородний район Брійо не вдалося повернути, і ще чотири роки він постачав німцям озброєння.

23-го серпня командувач 5-ю французькою армією генерал Ланрезак, якому була надана свобода у виборі часу для наступу, вирішив атакувати противника після зосередження всіх сил. Головний удар він планував нанести своїм правим флангом, під захистом важкої артилерії, в той час як лівий фланг буде утримувати противника перед Шарлеруа і далі на захід. Але германці не дали французам часу для того, щоб вони зібралися з силами, і 21 серпня корпуси 2-ї армії (Бюлова) повернули на південь для форсування р. Самбра, а корпуси 1-ї армії (Клука) маршем попрямували на допомогу Бюлову для охоплення лівого флангу французів. Гвардійський прусський і 10-й корпус Бюлова оволоділи переправами через р. Самбру і почали просочуватися між 3-м і 10-м французькими корпусами; 7-й корпус збив кінноту Сордо і погрожував обходом лівого флангу ген. Ланрезака [7, с. 348]. 22 серпня французи вирішили відновити становище на р. Самбра і перейшли в погано підготовлену артилерійським вогнем контратаку. Німцям, що ввели у справу нові сили, вдалося захопити Шарлеруа і поширитися на південний захід. Тим часом до лівого флангу 3-го французького корпусу в Тюін прибув на допомогу 18-й корпус. Але все-таки до вечора французи змушені були відійти на лінію Тюін – Фосс, давши німцям можливість остаточно утвердитися на р. Самбра. На 23 серпня французи вирішили продовжувати бій, скориставшись на цей раз 1-м корпусом, звільненим від охорони р. Маас, і резервними дивізіями. Утримуючись на фронті, вони вирішили цим корпусом атакувати фланг прусської гвардії. Але за ніч обстановка на правому фланзі французів різко змінилася на гірше. Намюр, що становив опору правого флангу, не міг більше триматися; авангард 3-ї німецької армії форсував р. Маас південніше Динана, а 4-я французька армія почала свій відступ за р. Маас. За таких умов генерал Ланрезак вирішив припинити бій, відвести свою армію на фронт Жіве – Мобеж і відновити цим свій зв'язок з 4-ю армією. Це створило загрозу для 5-ї французької армії, і 23 серпня вона почала відхід, за нею майже без боїв йшли німецькі війська [6, с. 130].

На лівому фланзі фронту, 21 серпня, також відбулися зіткнення між частинами 1-ї німецької армії і англійськими військами під командуванням фельдмаршала

Френча. Згідно з директивою союзного командування, закінчивши зосередження в районі Мобеж – Валансьєнн, англійська армія вийшла в напрямку Монса. 22-го за наказом Жоффре англійська армія повинна була вийти на лінію Монс – Конде, в той час як 5-а французька відійшла вже на лінію Тюін – Фосс. 23 серпня Френч був атакований з фронту 3-ма корпусами Клука, а з правого флангу 7-м корпусом армії Бюлова, а лівому його флангу загрожувала кіннота Марвіца. За таких умов Френч віддав увечері наказ про відступ спочатку на лінію Мобеж – Валансьєнн, а потім – в околиці Ле-Като – Камбре, де англійська армія і зупинилася 25 серпня [6, с.131]. В Ельзасі та Лотарингії, на Саарбургському і Страсбургському напрямку, з 20 по 28 серпня німці силами 6-й і 7-й армій атакували французькі війська і відкинули їх у вихідне положення. Французька армія залишила всі території, які захопила під час Лотарингської операції [1, с. 263].

До кінця серпня у зв'язку з важкою ситуацією на бельгійському кордоні французи залишили район Мюльхаузена. Ельзаська армія була розформована, і її частини перекинуті на інші ділянки фронту. На цьому Прикордонну битву можна вважати закінченою. В цій битві було втрачено: зі сторони Германії 165 000 загиблими, пораненими і полоненими; Франції 260 000; Британії 4 200; Бельгії 480 чоловік [13, с. 23-25]. Після цього в Ельзасі та Лотарингії велися бої місцевого характеру, які не справили істотного впливу на загальний хід боротьби. З цього часу французьке командування змінює свої стратегічні плани і здійснює відступ усього свого північного угруповання, щоб з нового рубежу відновити наступ.

"Прикордонна битва" була запланована з обох сторін як широкомасштабна стратегічна наступальна операція: французи сподівалися розбити ворога на його території і в Бельгії, а німці – здійснити план Шліффена і вийти до Парижу. Однак реалізувати заплановане жодній зі сторін не вдалося – битва закінчилася стратегічним відступом союзних англо-французьких військ, але німці так і не розгромили головні сили противника. Про-

те німецькі війська продовжували наступ вглиб французької території. Під загрозою захоплення опинився Париж – військовий міністр А. Мільєран навіть запропонував залишити столицю, оголосивши її відкритим містом, а французьке командування вже прийняло рішення підірвати всі форти фортеці Верден.

Список використаних джерел

1. "Der Weltkrieg, 1914-1918, Band 1 und 2 und Bilderrmappe". Verlegt bei L. S. Mittler & Sohn, Berlin 1925.
2. Бэзил Лиддел Гарт. 1914. Правда о Первой мировой. – М.: Эксмо, 2009.
3. Вержховский Д. В. Первая мировая война 1914 – 1918. – М.: Наука, 1954.
4. Военно-инженерный зарубежник. – 1922. – № 6. – 20 с.
5. Жоффр Ж. 1914 – 1915. Подготовка войны и ведение операций. – М.: Воениздат, 1923.
6. Зайончковский А.М. Первая мировая война. – СПб.: Полигон, 2002.
7. Залесский К.А. Первая мировая война. Правители и военачальники. – М.: Вече, 2000.
8. История первой мировой войны 1914-1918 гг. / А.М. Агеев, Д.В. Вержховский, В.И. Виноградов, В.П. Глухов, Ф.С. Криницын, И.И. Ростунов, Ю.Ф. Соколов, А.А. Строков. – М.: Наука, 1975.
9. История Первой мировой войны 1914 – 1918 гг. / под редакцией И. И. Ростунова. – М.: Наука, 1975. – Т. 1.
10. Ключников Ю. В., Сабанин А. Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях, ч. 1. – М.: Издание Литиздата НКВД, 1925.
11. Коленковский А. Маневренный период первой мировой империалистической войны, 1914 г. / А. Коленковский. – Москва: Государственное военное издательство Наркомата обороны Союза ССР, 1940.
12. Людендорф Э. Мои воспоминания о войне 1914-1915. – Т.1-2. – М., 1923.
13. Митяев Д. Мировая война в цифрах / Д. Митяев, Р. Разумова. – М.-Л.: Государственное военное издательство, 1934.
14. Пуанкаре Р. На службе Франции Воспоминания за девять лет, кн. 1. / Пер. с франц. – М.: Соцэргиз, 1936.
15. Ребольд Ж. Крепостная война в 1914 – 1918 гг. / Пер. с франц. – М.: Воениздат, 1938.
16. Строков А. А. История военного искусства. Капиталистическое общество периода империализма (до конца первой мировой войны 1914–1918 гг.). – М.: Воениздат, 1967.
17. Такман Б. Первый блицкриг. Август 1914 = The Guns of August. – М.: АСТ, 1999.
18. Эгли К. Стратегическое развертывание и наступление армий Франции, Бельгии и Англии. / Пер. с нем. – М., 1919.

Надійшла до редколегії 09.07.14

И. Калинин, студент

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев, Украина

ПОГРАНИЧНАЯ БИТВА (7 АВГУСТА 1914 – 25 АВГУСТА 1914)

В статье на основе специализированной литературы и исторических источников исследован ход Пограничной битвы (7–25 августа 1914) и определена роль, которую битва сыграла в событиях Первой мировой войны. Пограничная битва была запланирована обеими сторонами как широкомасштабная стратегическая наступательная операция: французы пытались прорвать фронт врага на своей территории и в Бельгии, а немцы – осуществить План Шлиффена и идти на Париж. Для этой битвы были характерны маневренность, множество кризисных моментов, катастроф и максимального напряжения.

Ключевые слова: Пограничная битва, Первая мировая война, военная история, План Шлиффена, немецкая армия, французская армия, британская армия, бельгийская армия, артиллерийская подготовка, военная операция.

I. Kalinin, Student

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

BORDER BATTLE (7 AUGUST 1914 – 25 AUGUST 1914)

The purpose is that on the basis of special historical sources and literature to explore the Border Battle (August 7, 1914 – August 25, 1914) and to clarify the role that it played in the events of the First World War. "Border Battle" was planned on both sides of a large-scale strategic offensive operation: the French hoped to break the enemy in its territory and in Belgium and the Germans – to implement the Schlieffen plan and go to Paris. The nature of this battle was maneuverable, abundant in many crises and disasters, with full exertion.

Keywords: The Border battle, The First World War, military history, Schlieffen Plan, German army, French army, British army, Belgian army, artillery preparation, military operation.

УДК 64.044.26-054.73: 930.253 "1914/1918"

О. Кравченко, канд. іст. наук, доц.
Українська державна академія залізничного транспорту, Харків

ОРГАНІЗАЦІЯ ОПІКИ НАД ДІТЬМИ-БІЖЕНЦЯМИ: ДОКУМЕНТАЛЬНІ ДЖЕРЕЛА З ФОНДІВ РОСІЙСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ВІЙСЬКОВО-ІСТОРИЧНОГО АРХІВУ²

Актуальність представленої теми спричинена відсутністю досліджень з історії опіки за дітьми, які стали жертвами Першої світової війни. Стаття присвячена вивченню та аналізу документів з Російського військово-історичного архіву, які запроваджуються в науковий обіг вперше. Проаналізовано діяльність дитячих відділів у повітових та міських спілках допомоги хворим і пораненим воїнам; діяльність Південно-Західного фронту і цивільних організацій щодо допомоги дітям-біженцям. Вивчення циркулярів та інструкцій з реєстрації дітей, листування дитячих відділів з місцевими комітетами, резолюції Народи з питань опіки над дітьми, листування дітей з ріднею дали можливість відтворити як позитивні, так і негативні моменти створеної під час війни державної системи опіки над дітьми.

Ключові слова: опіка, діти-біженці, притулки, допомога жертвам війни, Всеросійський земський союз, Всеросійський союз міст.

Перша світова війна в один момент змінила долю мільйонів людей. Найбільш незахищеними серед них опинилися діти-біженці, сироти, які залишилися без батьківського піклування. Опікою над ними переймалося багато громадських організацій, комітетів і добровільних товариств, зокрема Олексіївський, Романівський та Тетянинський комітети, польські та єврейські національні організації. Важливу роль в організації допомоги дітям-біженцям відіграли Всеросійський земський союз (ВЗС) та Всеросійський союз міст (ВМС) допомоги хворим і пораненим воїнам. Вивчення механізмів створення системи недержавної підтримки переселенцям у роки Першої світової війни має для сьогодення не лише теоретичне, але й практичне значення.

Окремі питання добровільної діяльності громадських і урядових організацій у роки Першої світової війни вивчали російські історики О. Б. Асташов, Н. Л. Матвеева, А. М. Грицаєва, українські дослідники О. М. Донік, Н. І. Загребельна, Н. А. Сейко, Т. М. Курінна, О. В. Хаустова, Ю. М. Примаченко, Л. М. Жванко та ін. Проте бракує спеціальних досліджень з історії опіки над дітьми-біженцями та сиротами за часів царської Росії.

Метою статті є вивчення та аналіз документальних джерел Російського державного військово-історичного архіву (РДВІА) в Москві, у яких представлені різноманітні аспекти діяльності дитячого підвідділу ВЗС та ВМС допомоги хворим та пораненим воїнам, комітету Південно-Західного фронту ВЗС, Польського комітету допомоги жертвам війни у сфері опіки над дітьми-біженцями та сиротами у період Великої війни. Джерела з цих фондів уперше вводяться до наукового обігу.

У документах фігурують поняття "діти біженців", очевидно йдеться про неповнолітніх, які покидали свою малу батьківщину разом з батьками, та "діти-біженці", можемо припустити, що під цю категорію потрапляли сироти та діти, які загубили своїх родичів у процесі поспішної евакуації.

При відділі з улаштування біженців ВЗС та ВМС (Ф. 13273, 1915–1918 рр.) на початку вересня 1915 р. був створений дитячий підвідділ, матеріали якого налічують 258 одиниць збереження. У цих документах представлені циркуляри і розпорядження відділу щодо обліку і реєстрації дітей, листування про розшук та організацію допомоги дітям-біженцям по Російській імперії, влаштування притулків, карантинів, санаторіїв, лікарень для малолітніх жертв війни.

На з'їзді Земського та Міського союзів 7–9 вересня 1915 р. був затверджений план надання допомоги без-

притульним дітям-біженцям, відповідно до якого у Москві був створений центральний розподільчий пункт, куди евакуювалися діти з фронту для подальшого відправлення до постійних притулків земських та міських комітетів, національних і громадських організацій. Крім того, передбачалась можливість евакуації і реєстрація дітей поза Московію на місцях прибуття [5, арк. 22]. У жовтні – грудні 1915 р. діяли розподільчі пункти у прифронтовій зоні – у Києві та Смоленську [10, арк. 67]. Реєстраційний пункт був відкритий 29 січня 1916 р. у м. Рівне, з якого дітей партіями відправляли до Москви [10, арк. 12].

На кожну дитину до 15 років (а іноді до 20-ти) заводилась спеціальна реєстраційна картка у трьох примірниках: один залишався у розподільнику, другий передавався разом з дитиною при відправленні до притулку, третій – надходив до дитячого підвідділу для подальшого розшуку дітей та їхніх батьків [5, арк. 22]. Зразок такої картки віднайдений нами у фонді архіву [18, арк. 7]. На дітей-немовлят, які часто не знали свого імені, прізвища, віку, заводилися спеціальні картки червоного кольору [5, арк. 24 зв.].

На Нараді з питань реєстрації 24–25 листопада 1915 р. було визнано бажаним фотографування дітей молодшого віку і дітей, які не пам'ятали свого походження, але це ускладнювалось технічними обставинами. Хоча дітей до того фотографували Польський комітет у Москві, приватні особи, Тетянинський комітет [5, арк. 23 зв. – 24, 52].

Положення, прийняті комісією на Київському обласному земському з'їзді 15–18 жовтня 1915 р., визначали ключові моменти організації допомоги дітям біженців: це – евакуація, пересування та розселення. Ці заходи розподілялися між центральними, обласними та губернськими комітетами ВЗС. У ході евакуації, яка визнавалася явищем тимчасовим, передбачалось проводити опитування та реєстрацію дітей-сиріт та дітей, які відстали від своїх батьків, фіксувати усі майнові та родинні зв'язки, щоб після війни їх відновити. На обласні комітети покладался обов'язок розшукувати дітей у місцевостях поблизу лінії фронту. При Головному комітеті ВЗС збирались усі відомості про зареєстрованих дітей, створювалось довідкове бюро. Опіка над дітьми у тиллових губерніях покладалась на губернські комітети, які мали об'єднати усі місцеві організації [6, арк. 1].

По відношенню до дітей біженців турбота суспільства повинна була виявлятися в організації опіки над неповнолітніми, які загубили під час руху своїх рідних, у покращенні умов життя дітей у родинах, розселених по

² Дослідження проведено в рамках Стипендіальної програми для викладачів ВНЗ Німецького історичного інституту в Москві.

внутрішнім губерніям та в організації медичної допомоги [4, арк. 139]. Отже, можна зробити висновок, що створювалась система опіки над дітьми, яка охоплювала різноманітні інституції.

У внутрішніх губерніях Російської імперії під час війни була відкрита мережа притулків для дітей-біженців, у тому числі при субсидуванні ВЗС та ВСМ, які фінансували місцеві комітети, а під їхнім наглядом – добродійні товариства та національні організації. Норма субсидії з розрахунку на одну дитину була такою: 50 коп. на день (або 15 руб. на місяць) на утримання, 30 руб. на одяг, білизну та взуття та 25 руб. на обладнання [17, арк. 17].

Допомога дітям у сім'ях, розселених по внутрішніх губерніях, розраховувалась так: 20 коп. на продовольство та 25 коп. на квартиру в день на особу. Серед біженців переважна більшість були діти – до 63%. Для них відкривались ясла і притулки [4, арк. 139 зв. – 140].

У період Великої війни опікою над дітьми-біженцями переймалися також добродійні громадські організації. У 1915 р. було створено товариство допомоги жертвам війни, яке відкривало ясла, гуртожитки, їдальні для дітей-біженців [8, арк. 2]. У липні 1917 р. через скорочення жертвувачів товариство передало свої заклади, у тому числі колонію для туберкульозних у Феодосії та 8 притулків для дітей-біженців у Московській губернії у відання Ради відділу з улаштування біженців [8, арк. 1, 4].

Активну допомогу дітям-біженцям надавали національні громадські організації – польські, єврейські, особливо у таких містах, як Харків, Одеса, Катеринослав. Представники цих організацій входили до складу об'єднаних губернських комітетів ВЗС та ВСМ [11, арк. 2].

16 січня 1915 р. у Львові був створений **Галицький комітет ВЗС**, який був перейменований на **Комітет Південно-Західного фронту ВЗС допомоги хворим та поранилим воїнам і переведений до Києва**. Функціями комітету були медичне обслуговування та евакуація пораниених і хворих, проведення санітарно-профілактичних заходів, забезпечення продовольством солдатів та біженців, а також організація дитячих установ для біженців. У **фонді цього комітету (Ф. 12568, 1915–1918 рр.)**, який складається з 99 одиниць збереження, знаходимо вирізки з "Бюлетеню Комітету Південно-Західного фронту" за 1915–1916 рр. На сторінках цього видання публікувалися звіти завідувачів та співробітників дитячих лікарень, колоній, шкіл, ясел та притулків, у яких описується повсякденне життя дітей фронту Галичини та Волині, зокрема у Тернополі, Луцьку, містечку Рожище та Києві [1, арк. 1–8].

На картках спеціального зразка представлялись описи дитячих притулків, де зазначався національний склад закладу, персонал, режим дня. В архіві зберігся опис притулку "Єврейські ясла" у Тернополі (Тернополі), що знаходився у віданні комітету ВЗС за адресою пл. Собеського, 10 [2, арк. 1–2].

При відправленні дітей-біженців до притулків намагались брати до уваги їх національність та конфесійну приналежність, не розлучати братів і сестер, навіть якщо діти були менші за 3 роки та старші за 15 років. Дітей-поляків у Маріуполі Катеринославської губернії переводили з міських та земських притулків до польських [12, арк. 24, 28].

У **фонді Польського комітету допомоги жертвам війни (Ф. 15713, 1915–1916 рр.)** серед 34 одиниць збереження знаходиться листування між Центральним обидвостороннім комітетом Царства Польського та польськими організаціями допомоги жертвам війни – Харківським відділенням товариства допомоги бідним родинам поляків [20, 23], Новозибківським, Новомиколаївським і Новоросійським [21] та Ровенським відділами [22].

У листуванні зазначається, що польські організації розшукували у російських дитячих притулках дітей польського походження за прізвищами та просили про "gorliwe zajęcie się" (*зайнятися старанно* – О. К.) з'ясуванням національності дітей і можливості розміщення їх до польських ochronków (*притулків* – О. К.). У зверненні до Полтавського відділу польського товариства "Pomocy Ofiarom Wojny" (*Допомоги жертвам війни* – О. К.) "просять докласти значних зусиль, щоб жодна польська дитина у вашому окрузі не залишилась під опікою російською (закреслено – російською та написано НЕ ПОЛЬСЬКОЮ)" [19, арк. 98–98 зв.].

На початку січня 1916 р. відділ з улаштування біженців ВЗС та ВСМ був занепокоєний створенням спеціальних закладів для "дефективних" дітей-біженців: калік, глухонімих, сліпих, з різними фізичними вадами. До усіх притулків були розіслані запити про наявність таких дітей. Судячи з відповідей, осіб таких категорій було небагато серед загальної кількості біженців: на 15 квітня 1916 р. було зібрано відомості про 87 "дефективних" дітей-біженців. З метою надання спеціальної медичної допомоги було виділено три групи осіб: 1) психічнохворі, 2) каліки, 3) сліпі [7, арк. 5, 38]. Планувалось організувати для них три відповідні притулки, але очевидно відкрили лише два: в Московській губернії притулок-училище для глухонімих дітей на 30 осіб поблизу м. Воскресенська та притулок-лікарню для нервовохворих дітей у Кунцево на 40 осіб [3, арк. 16–17].

Важливе значення для удосконалення системи допомоги біженцям мали резолюції Народи з питань опіки над дітьми, що відбувались 17–20 березня 1916 р., у яких відзначалось, що "діти-сироти воїнів і мирних громадян – жертв війни, а також усі безпритульні діти, потребують обов'язкового піклування з боку держави" [5, арк. 31].

Евакуація дітей-біженців до тилових районів тривала до осені 1916 р. 22 жовтня 1916 р. на Нараді при відділі з улаштування біженців була прийнята резолюція, за якою подальше відправлення дітей з фронту визнавалось недоцільним [10, арк. 58].

З 1 січня 1917 р. передбачалося всі навчальні заклади та дитячі притулки, створені ВЗС та ВСМ, передати у віддання Тетянинського комітету [3, арк. 7 зв.]. Потім терміни змінилися – з 1 квітня 1917 р. [3, арк. 25]. Проте очевидно цього не відбулось з відомих причин – ліквідації Тетянинського комітету після Лютневих подій 1917 р.

У 1917 р. декілька притулків вийшли з підпорядкування відділу з улаштування біженців ВЗС та ВСМ: у червні Ровенський притулок і лікарня були передані Комітету Південно-Західного фронту [10, арк. 77–78]. З третьої чверті 1917 р. вийшли з підпорядкування Новогорізький та Херсонський притулки [8, арк. 86]. З останньої чверті 1917 р. фінансувати дитячі притулки для біженців повинні були губернські наради [17, арк. 59]. З 1918 р. Маріупольський притулок для дітей-біженців вийшов з віддання біженського відділу [12, арк. 65].

Але, очевидно місцева влада не поспішала фінансувати дитячі заклади: гроші не надходили і притулки разом із дітьми ставали заручниками нової політичної ситуації. Як зазначав у своєму звіті голова Новогорізького комітету до Головного комітету ВЗС та ВСМ, субсидування за останню третину 1917 р. не отримували: "Просимо поради, як буди з дітьми, якщо губернська нарада остаточно відмовить у фінансуванні? Протриматися можемо, хоча з великими зусиллями, ще місяць, а далі будемо вимушені ліквідувати притулок, бо місцеве самоврядування відмовляється прийняти його у своє відання і не визнає своїм дітищем" [17, арк. 69].

Отже, пласт документів та матеріалів, віднайдених у фондах РДВІА, різноманітний за характером, надає можливість реконструювати механізми, регіональні особливості та характер створеної під час війни системи допомоги дітям-біженцям. Найважливішими серед цих джерел зазначимо циркуляри та інструкції відділу з улаштування біженців ВЗС та ВСМ [5, арк. 15; 6, арк. 1], резолюції, постанови та положення нарад та з'їздів, які визначали долю дітей [5, арк. 31–34, 58], листування з місцевими комітетами та різноманітними громадськими добродійними організаціями про відкриття притулків, колоній, ясел, лікарень, санаторіїв, пунктів реєстрації та харчування [3–9, 11], адреси та назви притулків [3, арк. 18–22], листи дітей до рідних з притулків [16, арк. 45–46] та батьків до дітей [6, арк. 133–134, 159–175], іменні списки дітей-біженців [15, арк. 12; 16, арк. 48–50], інструкції особам, які супроводжували дітей до притулків [15, арк. 66]. У звітах опікунів притулків відображено розпорядок життя, особовий склад закладів, описується психічний стан дітей, які потрапляли буквально з лінії фронту [9, арк. 12–13]. Кошториси відбивають фінансовий стан дитячих закладів, витрати на обладнання та утримання персоналу [13, арк. 9–10; 14, арк. 15].

Для ґрунтовного аналізу діяльності громадських комітетів та добродійних товариств на ниві допомоги ді-

тям та організації опіки над ними, фонди РДВІА мають величезне значення і потребують подальшого вивчення.

Список використаних джерел

1. Російський державний військово-історичний архів, м. Москва (Далі – РДВІА). – Ф. 12568, оп. 1, спр. 17.
2. РДВІА. – Ф. 12568, оп. 1, спр. 19.
3. РДВІА. – Ф. 13273, оп. 1, спр. 337.
4. РДВІА. – Ф. 13273, оп. 1, спр. 338.
5. РДВІА. – Ф. 13273, оп. 1, спр. 339.
6. РДВІА. – Ф. 13273, оп. 1, спр. 340.
7. РДВІА. – Ф. 13273, оп. 1, спр. 343.
8. РДВІА. – Ф. 13273, оп. 1, спр. 353.
9. РДВІА. – Ф. 13273, оп. 1, спр. 359.
10. РДВІА. – Ф. 13273, оп. 1, спр. 380.
11. РДВІА. – Ф. 13273, оп. 1, спр. 388.
12. РДВІА. – Ф. 13273, оп. 1, спр. 390.
13. РДВІА. – Ф. 13273, оп. 1, спр. 402.
14. РДВІА. – Ф. 13273, оп. 1, спр. 547.
15. РДВІА. – Ф. 13273, оп. 1, спр. 550.
16. РДВІА. – Ф. 13273, оп. 1, спр. 581.
17. РДВІА. – Ф. 13273, оп. 1, спр. 583.
18. РДВІА. – Ф. 13273, оп. 1, спр. 586.
19. РДВІА. – Ф. 15713, оп. 1, спр. 29.
20. РДВІА. – Ф. 15713, оп. 1, спр. 30.
21. РДВІА. – Ф. 15713, оп. 1, спр. 31.
22. РДВІА. – Ф. 15713, оп. 1, спр. 32.
23. РДВІА. – Ф. 15713, оп. 1, спр. 34.

Надійшла до редколегії 10.07.14

Е. Кравченко, канд. ист. наук, доц.

Украинская государственная академия железнодорожного транспорта, Харьков, Украина

ОРГАНИЗАЦИЯ ОПЕКИ НАД ДЕТЬМИ-БЕЖЕНЦАМИ: ДОКУМЕНТАЛЬНЫЕ ИСТОЧНИКИ ИЗ ФОНДОВ РОССИЙСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО ВОЕННО-ИСТОРИЧЕСКОГО АРХИВА

Актуальность представленной темы обусловлена отсутствием исследований по истории опеки над детьми, ставшими жертвами Первой мировой войны. Статья посвящена изучению и анализу документов Российского военно-исторического архива, которые вводятся в научное обращение впервые. Проанализирована деятельность детских отделов в уездных и городских обществах помощи больным и раненым воинам; деятельность Юго-Западного фронта и гражданских организаций по помощи детям-беженцам. Изучение циркуляров и инструкций по регистрации детей, переписка детских отделов с местными комитетами, резолюции Советов по вопросам опеки над детьми, переписка детей с родней дало возможность воссоздать как позитивные, так и негативные моменты созданной во время войны государственной системы опеки над детьми.

Ключевые слова: опека, дети-беженцы, приют, помощь жертвам войны, Всероссийский земский союз, Всероссийский союз городов.

O. Kravchenko, PhD (equiv. in History), Associate Professor
Ukrainian State Academy For the Railway Transport, Kharkiv, Ukraine

ORGANIZATION OF CARE FOR CHILDREN REFUGEES: DOCUMENTARY SOURCES OF THE RUSSIAN STATE MILITARY HISTORY ARCHIVE FONDS

The timeliness of the represented topic is occasioned by the lack of research on history of care for children who were victims of the World War I. This article is aimed at learning and analyzing documents from the Russian military historical archive, which are introduced to the scientific turnover for the first time. There has been analyzed activity of the children subdivision of the county and city unions of aid for sick and injured soldiers; the activity of the South-West front and civil organizations in the field of aid for children refugees. Study of the circulars and instructions on the children registration, correspondence of the children subdivision with local committees, council resolutions about care for children, children letters to their relatives gave a possibility to recreate positive and negative moments of the system for state children refugees' care which was created during the war.

Key words: care, children refugees, shelter, aid for the war victims, The Russian county union, The Russian city union.

УДК 355.25 (436) Мирон Тарнавський

О. Лосев, асист.
Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів

СЛУЖБА МИРОНА ТАРНАВСЬКОГО В АВСТРО-УГОРСЬКІЙ АРМІЇ

Стаття досліджує проблему військової служби та професійної підготовки командного складу австро-угорської армії на підставі спогадів колишніх офіцерів австро-угорської армії Мирона Тарнавського та Степана Шухевича.

Ключові слова: австро-угорська армія, австрійський ландвер, військова служба, професійна підготовка командного складу, порядок проходження військової служби.

Питання професійної підготовки та порядку проходження служби командним складом Австро-Угорської армії є важливим як для вивчення військової історії цієї країни, так і для розгляду історії збройного протистояння у часи Першої світової війни. Але, на жаль, це питання досі ще є маловисвітленим в українській історіографії. Звичайно, існує фахова література німецькою мо-

вою, дослідження польською, чеською, угорською та іншими мовами бувшої імперії, а також переклади і праці англійською мовою. Проте цей період історії у нашій бібліографії є незаслужовано забутим. Уся увага дісталася визвольним змаганням 1918-1921 рр., питанням розбудови національних збройних сил та їх фахової підготовки, хоча на чолі військових підрозділів нової

національної армії, у своїй більшості, стояли офіцери старої – імперської. Яскравими прикладами таких офіцерів бувшої імператорсько-королівської Австро-Угорської армії, що служили у Галицькій армії, є такі постаті, як: полковник (оберст) Віктор Курманович, підполковники (оберстлейтенант) Кость Слюсарчук, Мирон Тарнавський, майор Степан Шухевич та багато інших. Нажаль, не всі спогади опубліковані. З точки зору висвітлення теми професійної підготовки та порядку проходження служби командним складом Австро-Угорської армії, найбільш цікавими, з погляду автора, виявилися спогади Мирона Тарнавського та Степана Шухевича.

Завданням статті є: ґрунтуючись на загальних даних про особливості служби у збройних силах Австро-Угорщини, а також на основі спогадів Мирона Тарнавського висвітлити деякі питання професійної підготовки командного складу Австро-Угорської армії, простежити основні етапи порядку проходження ними служби у імператорсько-королівських збройних силах. Вибір об'єкту дослідження обумовлений тим, що Мирон Тарнавський залишив про собі спогади про службу, а також був професійним військовим, що дозволяє розглянути різні аспекти підготовки і служби командного складу Австро-Угорської армії.

Командний склад Австро-Угорської армії поповнювався різними шляхами. По-перше, це випускники військових академій. Їх у Австро-Угорщині було декілька, це: Терезіанська військова академія у Вінер-Нойштаді (Відень), що готувала офіцерів піхоти та кавалерії; імператорсько-королівська технічна академія у Мьодлінгу (Mödling), що готувала офіцерів артилерії, та з відділенням у Хайнбургу (Hainburg), для підготовки офіцерів інженерних підрозділів; морська академія у Фіуме для підготовки офіцерів флоту, імператорсько-королівська військова академія Франца Йосифа (Відень) для підготовки офіцерів австрійського ландверу, королівсько-угорська академія Людовіка для підготовки офіцерів угорського ландверу (гонведу). Строк навчання у цих навчальних закладах був трирічним і по закінченню науки при успішному складанні іспитів випускникам присвоювалося первинне офіцерське звання – лейтенант, при задовільному складанні іспитів присвоювалося звання кадет-офіцірштельфєртрєтер, (до 1908 р.), або фєнрїх (після 1908 р.), після чого вони направлялися у підрозділи і отримати первинне офіцерське звання могли вже на загальних умовах і по представленню свого стройового начальства. При незадовільному результаті складання іспитів випускників направляли у частини зі званнями унтер-офіцерів. До навчання в академіях допускалися випускники військових гімназій (Militärbergealschule), які закінчили навчання з оцінкою "добре", та випускники цивільних гімназій, які так само мали високі випускні бали та успішно подолали вступний конкурс. Випускники академій вважалися за рівнем своєї фахової підготовки військовою елітою, і щорічний їх випуск задовольняв, приблизно, 1/5 частину офіцерських вакансій збройних сил [1, с. 23]. По-друге, офіцери готували кадетські школи, яких у різний час була різна кількість. Наприклад, у 1912 р. таких шкіл було загалом 18 (15 піхотних, 1 кавалерійська, 1 артилерійська та 1 піонерна). Строк навчання у цих закладах був чотирьохрічним, крім кавалерійської кадетської школи, де навчалися три роки. По закінченню цих закладів, при успішному складанні іспитів випускникам присвоювалося звання кадет-офіцірштельфєртрєтер (до 1908 р.) або фєнрїх (після 1908 р.), і вони мусили прослужити в підрозділах щонайменше два роки, після чого, за умов схвальної атестації керівництва, їм могло бути присво-

єне первинне офіцерське звання – лейтенант [2]. До навчання в кадетських школах допускалися випускники військових середніх шкіл (Militär-Unterrealschule) та випускники цивільних середніх навчальних закладів (4-х річних гімназій), які успішно подолали вступний конкурс. Випускники кадетських шкіл становили більшість офіцерського корпусу Австро-Угорської армії мирного часу.

Третім джерелом поповнення офіцерського складу була практика переводу офіцерів резерву з числа однорічних добровольців (Einjährig-Freiwilligen) на кадрову військову службу. Така практика існувала до 1908 р., коли в процесі реформування збройних сил однорічним добровольцям припинили присвоювати звання лейтенантів резерву і почали присвоювати звання фєнрїхів резерву, тобто кандидатів на офіцерське звання. Цікаво, що і Мирон Тарнавський (в 1892 р.), і Степан Шухевич (в 1903 р.) отримали звання лейтенантів резерву, після чого Тарнавський прийняв рішення про професійну військову кар'єру, а Шухевич залишився офіцером резерву. Тому варто зупинитися на питанні підготовки офіцерів і кандидатів в офіцери резерву більш детально.

Переважає більшість офіцерського резерву збройних сил Австро-Угорщини готувалася з однорічних добровольців. Кадрові офіцери, які були переведені у резерв, складали незначний відсоток. За військовим статутом, громадяни імперії, які на момент призову на військову службу (з 21 річного віку, у мирний час) мали закінчену середню освіту (атестат зрілості, або матуру, що засвідчував закінчення повного курсу 7-ми річної гімназії, або її еквіваленту), або незакінчену (закінчену) вищу освіту і могли це підтвердити відповідними документами, мали право на пільги при проходженні строкової військової служби. Якщо строкова служба у піхоті з 1912 р. складала 2 роки, а у кавалерії та артилерії – 3 роки, то призовник, що міг підтвердити свою освіту, мав право зголоситися добровільно, не чекаючи своєї черги призову і результатів жеребкування, на однорічну службу. Студенти вищих навчальних закладів додатково отримували право вибору року призову, але не пізніше виповнення їм 24-х річного віку. Однорічні добровольці мали право обрати підрозділ, де вони хотіли б служити. Усі однорічні добровольці, що зголошувалися до служби в кавалерії, а також ті, що йшли понаднормово у підрозділи, зобов'язувалися самостійно сплачувати видатки на службу (харчування, обмундирування, проживання і т.п.). Зате вони мали право жити поза казармами, на відміну від тих, що служили за державний кошт.

За час однорічної служби, добровольць проходив підготовку до іспиту на звання офіцера (з 1908 р. кандидата в офіцери). На практиці це виглядало наступним чином. Рік служби поділявся на три періоди. Протягом першого періоду тривалістю у 8 тижнів однорічник проходить загальну військову підготовку у навчальному підрозділі. Другий період тривалістю у 6 місяців присвячувався навчанню у спеціальній школі при штабі полку (в піхоті), або штабі бригади (в кавалерії та артилерії). Навчання носило переважно більш практичний характер, хоча передбачало і теоретичні дисципліни. Останні 4 тижні тривали виключно польові заняття. На третьому етапі добровольці повертаються до своїх підрозділів, де з ними проводять заняття по закріпленню набутих знань. У цей період за досягнуті успіхи добровольців могли підвищити у званнях до унтер-офіцерів. Наприкінці періоду служби добровольці складали іспити, за результатами яких їм могло бути присвоєне звання офіцера (кандидата в офіцери) резерву. Оцінки за навчання на курсах виносила комісія, а у підрозділах – командир підрозділу. На підставі результатів випробувань, висновків комісії і атестації командиром підрозділу,

спеціальною корпусною колегією приймалося остаточне рішення про професійну придатність кандидата. У разі успішної атестації добровольцю присвоювали звання фельдфебеля і зараховували до резерву. А на початку наступного року, при появі в підрозділах, де вони проходили службу, вакансій – їм присвоювалося звання офіцера (кандидата в офіцери) резерву, за традицією з 1-го січня. У випадку неуспішної атестації, добровольця залишали на повторний курс і він мусив відслужити ще один рік. У разі повторного провалу на іспитах добровольця зараховували до резерву в званні унтер-офіцера. Загалом, близько 75% добровольців щорічно успішно складали іспити [1, с. 30]. За час перебування у резерві офіцери (фенріхи) повинні були пройти обов'язкові 28-ми денні військові збори не рідше трьох разів на 1, 3, 6-му роках перебування у резерві, а у разі потреби і частіше (наприклад, Шухевич згадує про четверо зборів на 1, 3, 5, 7-роках перебування у резерві [3, с. 241], Тарнавський відбив тільки перші збори на першому році служби у резерві у 1893 р.) Саме скориставшись можливістю переведення офіцерів резерву на кадрову військову службу, Мирон Тарнавський стає кадровим військовим у 1895 р. Цікавий факт, щоб отримати перевід з резерву на кадрову службу, претендент мав пройти переатестацію у вигляді навчання і нового складання іспитів. Мирон Тарнавський у своїх спогадах згадує, що предмети, за якими треба було скласти іспити, були в основному такі самі, як і в школі однорічників (стройова підготовка, піонерна підготовка, бойова тактика, організація збройних сил, адміністративна служба і т.п.), але в поглибленому вигляді [4, с.15].

Характерною рисою Австро-Угорської армії була широко розвинута система курсів підготовки офіцерів і різних офіцерських шкіл. Основним завданням цих закладів було поглиблення бойової підготовки офіцерів, удосконалення їх як спеціалістів, підготовка до виконання обов'язків по різним галузям військової справи, розширення військового кругозору. Загалом для офіцерів армії і ландверу існували наступні курси:

1. Корпусні офіцерські школи, куди скеровували офіцерів, здібних для призначення на посаду ротних (ескадронних, батареїних) командирів у ранзі оберлейтенантів. Закінчення такої школи було обов'язковим для отримання командування ротою (ескадроном, батареєю).

2. Бригадні кавалерійські та бригадні артилерійські курси для вдосконалення молодших офіцерів у відповідних спеціальностях.

3. Курси верхової їзди для ад'ютантів та капітанів піхоти (починаючи з капітанського звання у піхоті, офіцери надавали кінь) і фортечної артилерії.

4. Обозні офіцерські школи для вдосконалення молодших офіцерів в обозній службі.

5. Армійська стрілецька школа, куди скеровували офіцерів усіх родів зброї у ранзі оберлейтенантів для вдосконалення стрілецької підготовки. При ній же існували відділки для офіцерів кулеметних підрозділів, інструкторів стрілецької справи та курс для начальників відокремлених підрозділів і старших штаб-офіцерів для ознайомлення з новими технічними засобами і вдосконаленнями у стрілецькій справі.

6. Артилерійська стрілецька школа: вирішувала подібні завдання, що і у армійській, тільки для артилеристів.

7. Школа інструкторів верхової їзди.

8. Школа верхової та упряжної їзди для офіцерів артилерії та обозів.

9. Телеграфна школа у Тульні (Tulln) для ознайомлення офіцерів піхоти та кавалерії з телеграфною справою.

10. Телеграфний курс при артилерійській стрілецькій школі для ознайомлення офіцерів артилерії з телеграфною справою.

11. Фехтувальна і гімнастична школа для підготовки інструкторів фехтування і гімнастики.

12. Курси лижної підготовки – переважно для офіцерів піхоти та генерального штабу.

13. Автомобільна школа для підготовки фахівців з автомобільної справи.

14. Повітроплавальна школа для підготовки фахівців з повітроплавної справи [1, с. 28-29]. Як вже зазначалося, офіцери ландверу скеровувалися на вищезазначені курси та школи і, крім того, австрійський ландвер мав ще свої школи верхової їзди у Ольмюце (Olmütz) і Вельсе (Wels). Також угорський гонвед мав низку своїх офіцерських шкіл.

У своїх спогадах Тарнавський зазначає, що 1896 р. пройшов підготовку у телеграфній школі [4, с.21].

Ще однією особливістю підготовки офіцерів Австро-Угорської армії було вивчення офіційно визнаних мов імперії, хоча б у обсязі військового розмовника. Командною мовою у підрозділах загальної армії та флоту, а також австрійського ландверу була німецька мова, у підрозділах угорського гонведу – мадярська, у підрозділах хорватсько-словенського домобранства – сербохорватська. Треба зазначити, що хоча хорватсько-словенське домобранство і було окремою одиницею, проте воно підпорядковувалось спільному з мадярським гонведом міністру національної оборони Угорщини, тому вважалася частиною мадярського гонведу.

Попри те, що німецька мова і вважалася командною мовою у австрійських підрозділах, проте неможливо було ігнорувати той факт, що більша частина призовників погано розуміла німецьку або взагалі її не розуміла. Освітній рівень призовників також суттєво відрізнявся. Якщо для Нижньої Австрії, включно зі столицею Віднем, він складав тільки 3% неписемних, то для Галичини, серед русинського населення цей показник складав 61% населення.

Короткий термін служби, а також той факт, що армія – це не мовна школа, змусив шукати виходу з цієї ситуації. Було прийняте рішення, що всі військовослужбовці повинні вивчати мови. Так виникла потрібна система:

1. Командна мова – німецька.

2. Командна мова для призовників також була німецькою і вимагала, щоб кожен рекрут за час підготовки вивчив до 80-ти основних команд, понять і термінів німецькою мовою.

3. Полкова мова (Regimentssprache). Коли у особовому складі підрозділу переважала якась одна національність (або складала понад 20% підрозділу), мова якої входила у перелік 10 офіційно визнаних, ця мова призначалася мовою підрозділу. Командною складу цього підрозділу, у разі не знання цієї мови, пропонувалося у 3-х річний термін оволодіти нею для здійснення командування. На практиці це означало вивчення основних команд і військових термінів визначеною мовою. Для цього військового міністерство готувало спеціальні термінологічні словники. Після 3-и річного терміну офіцер складав іспит, і у разі неуспішного складання йому надавалося ще 2 роки на опанування мови. Якщо він знову успішно не долав випробування, у службовій характеристиці такого офіцера ставилася відмітка про службову невідповідність займаній посаді, і про подальше просування по службі можна було вже не мріяти.

Переважна більшість підрозділів австро-угорської армії були багатомовними. На літо 1914 р. тільки у 142 підрозділах була одна полкова мова, у 162 – дві, у 24 – три мови, а у деяких по чотири мови.

З 142 "одномовних" підрозділів австро-угорської армії тільки у 31 німецька мова функціонувала як мова підрозділу (у 12-ти піхотних полках, 3 кавалерійських, 12-ти польових та гірських артилерійських полках і у 4-х егерських батальйонах).

Більш ніж 90% офіцерського складу змушені були вивчати хоча б ще одну мову імперії, окрім німецької. Проте, менше половини офіцерів могли вільно віддавати команди слов'янськими мовами. Більшість задовільнялися так званим "Armeeslawisch", у якому переважали слов'янські слова. Військове міністерство дуже серйозно ставилося до цієї проблеми. Наприклад, відповідно до освітньої програми кожен випускник військової академії повинен був вивчити декілька мов. Зазвичай, це була німецька, якщо вона не була рідною мовою, і дві інші офіційні мови імперії, а також іноземну мову (переважно французьку).

На практиці у підрозділах заняття з полкових мов для офіцерського складу, при наявності такої можливості, доручали проводити офіцерам-носіям мови, або добре у ній обізнаним. У своїх спогадах Тарнавський зазначає, що після отримання звання гауптмана у 1909 р., одним із його службових обов'язків стало викладання української мови у полковій школі для офіцерів [4, с. 23].

У додаток хотів би навести деякі дані з військової біографії Мирона Тарнавського, кавалера досить високої австрійської бойової нагороди – ордену Залізної корони. Нажаль, серед багатьох монографій і досліджень, присвячених Тарнавському, ми не знайшли жодної, у якій без помилок і викривлень наводилась би його військова біографія часів служби у Австро-Угорській армії. Чого тільки не пишуть про Тарнавського, де він тільки у цих авторів не служить. З чиєсь "легкої" руки автори відправляють його то до 77-го піхотного полку у Самбір, то до легіону УСС, хоча нічого подібного ви не знайдете у спогадах самого Мирона Омеляновича. Правда, треба зазначити, що все ж-таки була стаття з правдивою інформацією в видавництві "Стрілець" від 10 серпня 1919 р. [5], проте вона була опублікована 95 років тому. Знов таки, нажаль, не внесла ясності у справу монографія кандидата історичних наук п. Андрія Байла "Мирон Тарнавський: військово-політичний портрет" [6], хоча автор захистив кандидатську дисертацію по даній темі. Найціннішим надбанням вказаної монографії є наведений автором архівний знімок службової справи Тарнавського, датований 01.05.1918 р. [6, с. 27-32]. Шкода, що автор не дає посилання на джерело, звідки він дістав цей важливий документ, і хоча якість знімку документа досить низька, документ німецькою мовою, проте багато що можна розібрати. Але, читаючи монографію, складається враження, що автор або не ознайомився з опублікованим ним самим документом, або не зміг його прочитати. Знов чиєсь домисли про 77-й піхотний полк у Самборі, хоча у послужному списку чітко вказано про службу у 33-у ландверному полку [6, с. 28]. У згаданий час, з 1900 по 1908 р. у м. Самбір розташовувалися не тільки частини 77-го піхотного полку, але і 3-й батальйон 33-го ландверного полку до 1910 р. [7]. До речі, варто зазначити, що фактично весь період своєї служби у Австро-Угорській армії, окрім початків, Мирон Тарнавський прослужив у частинах ландверу. Майже на всіх його знімках у австрійській військовій формі, на його головному уборі чітко видно емблему у вигляді різка за номером, яку носили тільки егерські батальйони і частини австрійського ландверу. Так само, більшість авторів впевнені у службі Мирона Тарнавського в Легіоні УСС, що знову ж таки не підтверджується ані спогадами автора, ані архівними матеріалами. У Центральному державному історичному архіві України у м. Львові зберігається фонд № 353 під назвою: Легіон Українських Січо-

вих Стрільців. В описі першому, у справах № 32 і 33 подаються списки командного складу легіону за 1915, 1916 і 1917 рр. [8], де так само ми не знайдемо згадки про приналежність до УСС майора (на той час) Мирона Тарнавського. Хоча формально Мирон Тарнавський займався питаннями бойової підготовки поповнень та перепідготовки прибулого після поранень особового складу легіону, перебуваючи у 1916 р. на посаді командира навчального відділу підготовки особового складу при XXV корпусі (корпус Гофмана), до якого належав і Легіон УСС. Цей навчальний відділ часто помилково називають бойовим вишколом УСС [9], проте, за своїм положенням відділ вирішував питання підготовки і перепідготовки особового складу всього XXV корпусу і був корпусного підпорядкування, тому аж ніяк не міг бути вишколом тільки Українського легіону. Нагадаємо, що після тяжких бойових втрат у 1915-поч.1916 рр., особовий склад легіону складав усього один батальйон, а корпус у різні періоди 1916 р. об'єднував сили від трьох бригад до двох-трьох дивізій.

На основі зібраних нами даних, зі спогадів Мирона Тарнавського та довідників по особовому складу армії і ландверу, так званих Шематизмусів, спробуємо відновити хронологію проходження Мироном Тарнавським служби у Австро-Угорських збройних силах.

1889 р. – служба у якості однорічного добровольця у 30-му фельд'єгерському батальйоні (30 FJB) (Львів). Там само проходить підготовку і складає іспит на звання лейтенанта резерву.

1891 р. – зараховується до резерву.

1892 р. – 1 листопада Тарнавському присвоюють звання лейтенанта резерву і призначають до 4-го фельд'єгерського батальйона (4FJB) [10, с. 291].

1893 р. – відповідно до положення про проходження служби у резерві відправлений на військові збори у 13-й фельд'єгерський батальйон (13 FJB) у Бохню (35 км від Кракова).

1893 р. – зараховується у резерв по 4-му фельд'єгерському батальйону (4FJB).

1893-1895 рр. – перерва у військовій службі.

1895 р. – повертається до військової служби, проходить додаткове навчання для переатестації на кадрового офіцера.

1896 р. – направлений на службу у 18-й ландверний полк у Перемишль, де служить до 1901 р. Переведений з резерву на кадрову службу.

1899 р. – 1 травня присвоєно звання оберлейтенанта (1 Mai 1899 oberlieutenant (active) 18 LIR) [11, с. 125, 392].

1901 р. – переведений до 3-го батальйону 33-го ландверного полку у м. Самбір, де служить до кінця 1907 р.

1908 р. – за власним бажанням переведений до 35-го ландверного полку у м. Золочів. У лавах цього підрозділу зустрічає Першу світову війну.

1909 р. – 1 травня присвоєно звання гауптмана, (1 Mai 1909 Hauptleute (active) 35 LIR) [12, с. 145, 351].

1914 р. – бере участь у бойових діях у складі 35-го ландверного полку 85-ї ландверної бригади 30-ї піхотної дивізії XI корпусу 3-ї армії на російському фронті.

26.10.1914 р. був поранений, ушпиталений, що врятувало його від брану, тому що пізніше, в березні 1915 р. 85-а ландверна бригада потрапила у полон у Перемишлі.

1915 р. – з травня, у складі 5-го маршового батальйону 35-го ландверного полку (V MaBaonSchR 35), на основі якого і відроджено 35-й ландверний полк, направлений у 12-у бригаду ландштурму, а згодом у 130-у піхотну бригаду 55-ї піхотної дивізії корпусу Гофмана (XXV) Німецької південної армії, що вела запеклі бої у Карпатах. До речі, у той час 55-й піхотній дивізії підпорядковувалися дві роти УСС.

1916 р. – переведений на посаду начальника відділу підготовки особового складу при XXV Корпусі (Гофмана). Займався питаннями підготовки поповнень і перепідготовки прибувшого після поранень і хвороб особового складу XXV-го корпусу. 1 лютого 1916 р. присвоєно звання майора. (1. Februar 1916 Major (active) 35 LIR) [13, с. 56].

1917 р. – 7 липня знову направлений на службу до 35-го ландверного полку, що був у складі 131-ї піхотної бригади 54-ї піхотної дивізії XXV корпусу, Німецької південної армії. За бойові дії 1917 р. нагороджений Орденом Залізної корони 3-го ступеня з мечами (28.09.1917 р.), а також Пруським Залізним хрестом 2-го ступеня.

1918 р. – наприкінці лютого XXV корпус перепідпорядковується 2-й австрійській армії. У березні, під час окупації України частинами австро-угорської та німецьких армій, майора Тарнавського призначають референтом (радником) по зв'язкам з місцевим населенням при штабі 54-ї піхотної дивізії. Деякий час він обіймає посаду помічника військового команданта Жмеринки, де розташовувався штаб XXV корпусу. Також, певний час, протягом весни 1918 р. майор Тарнавський посідає місце начальника табору бувших австро-угорських військовополонених у Росії (фільтраційний табір). 1 травня 1918 р. присвоєно звання оберстлейтенанта. У травні-серпні 1918 р. приймає участь у боях з частинами Червоної армії як командир тактичної полкової групи. У вересні призначається командиром батальйону 16-го ландверного полку у Гайсині (батальйон розташовувався у Тепліку) і підпорядковувався тій самій 54-й піхотній дивізії. Протягом вересня-жовтня мав короткотривалі призначення до 35-го ландверного полку і до 19-го ландверного полку (розташовувався коло Валнярки). Остаточо приділений до 16-го ландверного полку, з частинами якого у листопаді, після розвалу імперії,

прибуває до Кракова, де передає особовий склад у полковий кадр, а сам прямує до Львова.

За час своєї військової служби у Австро-Угорських збройних силах оберстлейтенант Мирон Тарнавський був нагороджений:

1. Ювілейною бронзовою медаллю на честь 50-ти річчя правління Франца Йосифа "SIGNUM MEMORIAE".
2. Ювілейним хрестом на честь 60-ти річчя правління Франца Йосифа "Militär-Jubiläumskreuz 1908".
3. Хрестом військових заслуг 3-го ступеня з мечами і військовими декораціями "Militärverdienstkreuze mit Kriegsdekoration und Schwertern".
4. Орденом Залізної корони 3-го ступеня з мечами "Orden der Eisernen Krone mit Schwertern".
5. Пруським Залізним хрестом 2-го ступеня.
6. Медаллю "За поранення" "Verwundetenmedaille".

Список використаних джерел

1. Вооруженные силы Австро-Венгрии. Часть I. – СПб., 1912.
2. [http://de.wikipedia.org/wiki/Militärschulwesen_\(Österreich,_1900\)](http://de.wikipedia.org/wiki/Militärschulwesen_(Österreich,_1900)).
3. Шухевич С. Моє життя: Спогади. – Лондон, 1991.
4. Тарнавський М. Спогади. – Львів, 2008.
5. Генерал-четар Мирон Тарнавський // Стрілець. – 1919. – 10 серпня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://oldnewspapers.com.ua/node/589>.
6. Байло А.Я. Мирон Тарнавський: військово-політичний портрет. – Львів, 2012.
7. k.k. Landwehrinfanterieregiment № 33 [Electronic source]. – Mode of access: <http://www.mlorenz.at/>
8. Центральний державний історичний архів України, м. Львів. – Ф. 353. Легіон Українських Січових Стрільців. Опис 1, спр. 32. Списки командного складу 1916-1917рр., оп. 1, спр. 33. Списки офіцерів і під-офіцерів легіону за 1915 р.
9. http://uk.wikipedia.org/wiki/Вишкіл_УСС.
10. Schematismus für das k.u.k. Heer und für die k.u.k. Kriegsmarine 1896.
11. Schematismus der k.k. Landwehr und der k.k. Gendarmerie 1900.
12. Schematismus der k.k. Landwehr und der k.k. Gendarmerie 1913.
13. Ranglisten der k.k. Landwehr und der k.k. Gendarmerie 1918.

Надійшла до редколегії 14.07.14

А. Лосев, асист.

Львовский национальный университет имени Ивана Франко, Львов, Украина

СЛУЖБА МИРОНА ТАРНАВСКОГО В АВСТРО-ВЕНГЕРСКОЙ АРМИИ

Статья исследует проблему военной службы и профессиональной подготовки командного состава австро-венгерской армии на основе воспоминаний бывших офицеров австро-венгерской армии Мирона Тарнавского и Степана Шухевича.

Ключевые слова: австро-венгерская армия, австрийский ландвер, военная служба, профессиональная подготовка командного состава, порядок прохождения военной службы.

O. Losiev, Assistant

Lviv National Ivan Franko University, Lviv, Ukraine

MILITARY SERVICE OF MYRON TARNAVSKY IN AUSTRO-HUNGARIAN ARMY

The article traces the problem of military service and professional training command staff of Austro-Hungarian Army on the base of memoirs of former officers of Austro-Hungarian Army Myron Tarnavsky and Stefan Shukhevych.

Keywords: Austro-Hungarian Army, Austrian Landwehr, military service, professional training command staff, circumstances of military service.

УДК 94 (477) 1917

В. Лозовий, д-р іст. наук
Національний інститут стратегічних досліджень, Київ

СОЛДАТИ І ДЕСТАБІЛІЗАЦІЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО СТАНОВИЩА: ВПЛИВ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ НА РЕВОЛЮЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ (1917 р.)

Основною проблемою даної статті є відтворення та аналіз ролі солдат у наростанні соціального екстремізму в 1917 році. Автор ставить завдання висвітлити передумови і розвиток масової антисоціальної поведінки солдат, з'ясувати її ментальну основу, відобразити процес трансформації соціальної психології солдат, що призвело до ескалації революційної стихії. З'ясовано, що дії солдатів не мали рис організаційно-оформленого політико-ідеологічного руху. Відтак згаданий рух має переважно кримінально-анархічний, а не революційно-політичний характер.

Ключові слова: Перша світова війна, солдати, Українська революція, дестабілізація.

Перша світова війна різко загострила соціальні та політичні суперечності в Російській імперії, що призвело до Лютневої революції 1917 року і повалення царизму. У воюючій країні, у розвитку подальших революційних

подій провідне місце займала армія. Особовий склад російської армії був переважно селянським, що відповідало соціальній структурі населення. Важливим чинником революційного процесу в 1917 р. був селянський

рух за "землю та волю". В українських губерніях, особливо ж прифронтових, солдатський та селянський рухи переплелися і створили вибухонебезпечну суміш майже повної деструкції цивілізованих суспільних відносин. Відтак, основною проблемою даної статті є відтворення та аналіз ролі солдат у наростанні соціального екстремізму в 1917 році. Автор ставить завдання висвітлити передумови і розвиток масової антисоціальної поведінки солдат, з'ясувати її ментальну основу, відобразити процес трансформації соціальної психології солдат, що призвів до ескалації революційної стихії.

Досліджувана проблема, її окремі складові знайшли певне відображення в радянській, зарубіжній українській та сучасній вітчизняній історіографії. Окремих аспектів зазначеної теми торкалися у своїх роботах П.Голуб [4], М.Френкін [14-15], Н.Якупов [16], Д.Дорошенко [5], І.Мазепа [9], В.Верстюк [3], А.Ільохов [6], В.Булдаков [2] та ін. Однак в запропонованому ракурсі дослідницька проблема майже не розглядалася.

Осмислення соціально-психологічної трансформації селянина в солдата, "людини землі" в "людину війни", дасть нам ключ до розуміння природи солдатської поведінки в період революційних катаклізмів. Коли селянин в якості солдата потрапляв на фронт, попервах участь у бойових діях викликала у нього значний психологічний шок. Відбувалась повна переоцінка моральних засад і релігійних цінностей: від християнського принципу "не убий" до воєнного імперативу "убий ворога". Вбивство ставало буденною справою, нівелюючи вищу цінність людського життя. Мародерство і пограбування мирного населення на захоплених у ворога територіях було самозрозумілим і допустимим. Руїнувались базові світоглядні селянські уявлення про гріх, зникав страх перед богом і людьми.

Після повалення царизму й утворення Тимчасового уряду та його структур на місцях, настроїв широкого загалу військовослужбовців був оптимістичним в очікуванні позитивних змін, котрі принесе з собою революція. Чутки про майбутній переділ поміщицьких земель викликали у фронтовиків-селян прагнення пришвидшити встановлення миру, щоб встигнути на розподіл ділянок, і спровокували дезертирство.

Відомий наказ №1, виданий Петроградською Радою робітників і солдатських депутатів, робив справжніми господарями військових частин обрані солдатами комітети, фактично знищивши владу офіцерів, що підірвало дисципліну і дало поштовх розвалу Збройних сил. Армія, як основна опора державної влади, розкладаючись, стала засобом її руйнації.

Військові частини захлеснула хвиля демагогічної агітації різних партій. Через неосвіченість, низьку політичну культуру солдати часто не розуміли смислу виголошеної ораторами промови [7, с. 92]. Популярністю користувались ті агітатори, які оперували сприйнятними для колишніх селян поняттями "земля", "воля", "кінець війни", тобто говорили те, що хотіли почути солдати. Ті ж оратори, хто намагався з'ясувати складність суспільної ситуації, доказував потребу вирішення всіх соціально-економічних питань законним шляхом, часто піддавались обструкції як прихильники буржуазії й поміщиків. Тут слід зазначити своєрідне сприйняття селянами та робітниками поняття "буржуазія". У дещо спрощеній, навіть примітивній соціальній ідентифікації експлуатованих класів "ми – вони", "свої – чужі", через агітацію ліворадикальних партій буржуазія набула демонічних рис всеохоплюючого зла, винуватця усіх бід країни. Буржуазія – це антипод трударя, означення соціального ворога. Якщо селяни (трудящі) відстоювали, як вони вважали, встановлення справедливості, тобто переділ

неправедної власності непрацюючих, то буржуазія (пани) була проти такого переділу, тобто проти справедливості. А оскільки революція санкціонувала цю справедливість, то "буржуазія – це контрреволюція". Тому звинувачення у належності до буржуазії або прислужництві їй нібито давало право на насильство щодо цих людей, щоб встановити "царство справедливості".

За декілька років війни, крові і смерті "армія в цілому була просякнута ненавистю до всього оточуючого, і передусім до командного складу" [10, с.78]. У надзвичайно складній ситуації опинилися офіцери, яких солдати вважали прибічниками старого режиму і ототожнювали з буржуазією. В офіцерах солдати бачили єдиних винуватців продовження війни і виміщували на них свою злобу. Офіцери фактично були відсторонені від командування і тероризовані солдатами, а військові комітети здебільшого лише виконували волю солдатської маси і не завжди користувались авторитетом. До того ж комітети, які хоч чимось не задовольняли особливий склад підрозділів, переобирались [11, с. 333, 345–349]. Все це створювало атмосферу безвладдя, непостійності й невизначеності. Накази виконувались лише в тому випадку, якщо вони не зачіпали безпосередньо солдатських інтересів. Декларована Тимчасовим урядом та різними партіями демократія розумілась як виконання будь-якої волі більшості і виродилась в охлократію, в домінування озброєної юрби, деструктивні вчинки якої (за селянським звичаєм) скріплювались круговою порукою. Своїх товаришів, що скоїли злочин, солдати здебільшого не видавали для суду або звільняли вже засуджених. Це формувало комплекс безкарності та вседозволеності.

Доповідні командування військових частин про настрій солдат дозволяють зробити висновок про значні зміни в їх соціальній психології після Лютневої революції 1917 р. З приходом нової влади більшість солдат-селян пов'язували райдужні надії: закінчення війни, демобілізація, розподіл поміщицької землі. А до демобілізації солдати сподівались на покращення свого становища і отримання добротного обмундирування, якісного харчування. Тим часом ситуація ще більше погіршилась. В умовах продовольчої кризи солдатський хлібний та цукровий пайок зменшився наполовину. Бувало, що супи варили з "іржавих" оселедців і сочевиці. Від поганого харчування в частинах поширювалась цинга [8, с.155]. Превалювало невдоволення з приводу поганого постачання продовольством, амуніцією і навіть боеприпасами. А коли вояки бачили, що життя заможної частини населення, особливо ж у поміщицьких маєтках, на тлі загальної розрухи і солдатського злиденного існування було досить забезпеченим, це виводило їх з психологічної рівноваги, провокувало та посилювало соціальну ненависть та агресію.

Солдати вважали, якщо командування і влада не виконує своїх обов'язків, не забезпечує їх всім необхідним для служби, то й вони мають право не виконувати свої обов'язки і тому відмову від військових занять і виконання наказів досить часто мотивували нестачею обмундирування і харчів. Армійське командування констатувало, що солдати бажать миру за всяку ціну і на будь-яких умовах. Вони "страшенно бояться, що Установчі Збори ухвалять продовжувати війну "до переможного кінця", тому вирішили протестами і невиконанням наказів змусити уряд до негайного підписання миру. Солдати проводили численні збори, маніфестації, на яких вимагали припинення війни.

Психологічна спрямованість на мир породжувала чутки, у яких бажане видавалось за дійсне. Так, в Особливій армії Південно-Західного фронту уперто поширювались чутки, нібито 1 жовтня 1917 р. усі солдати

покинуть позиції. З чутками про скорий відвід частин з фронту неможливо було боротись.

Звичайно ж, чекаючи в найближчому часі миру, ніхто не хотів помирати. Відтак, на передовій відмічалися панічні настрої, солдати розбігалися при появі незначних ворожих формувань. Бувало, озброєні вояки збирались на мітинги і ухвалювали постанови не виступати на позицію. Ці директиви розповсюджували по інших підрозділах, що викликало ланцюгову реакцію непокори. Солдат, які все ж мали намір піти в окопи, залякували, що однополчани по ним відкриють стрілянину. Навіть своїм відверто злочинним діям солдати намагались надати позитивно-антивоєнного смислу і витлумачити їх як такі, що призведуть до миру. Крадіжки і грабунки, здійснені в лейб-гвардії Петроградського полку (Південно-Західний фронт) пояснювались тим, що їх метою було зменшити військові запаси і відповідно викликати необхідність покінчити з війною [11, с. 505, 507–510].

Рапорти командування констатували перевтому, занепад духу, психологічну надломленість солдат, що пояснювалось впливом загальної розрухи, яка обурювала вояків. У зв'язку з десакралізацією влади, як синоніму порядку і стабільності, розвалом економіки і погіршенням ситуації в суспільстві відмічено нівеляцію патріотичних почуттів, агітацію за поразку Росії, посилення егоїстичних настроїв. Зазначалось, що "ніхто не бажає рахуватися з важким становищем країни і думає лише про себе і про мир". Інстинкт самозбереження домінував над почуттям обов'язку.

Відозви командного складу про підтримання порядку в частинах наслідків не мали, оскільки тлумачились солдатами як повернення до минулого, тобто до обмеження прав. "Офіцери", "дисципліна", "виконання наказів" – все це асоціювалось з ненависним царським режимом, у той час як революція дала свободу. А свобода бачилась, передусім, як втілення споконвічного селянського ідеалу волі, не як базової цінності цивілізованого суспільства, основаної на забезпеченні прав і демократичного волевиявлення громадян, а як відсутність контролюючих, стримуючих, соціально-організуючих установ, будь-яких структур державної влади і судових органів (по-народному – начальства), що мали право на легітимне насильство і обмеження сваволі натовпу. Згадані державні структури розглядались як вигадка панів для утримання в покорі народних мас.

Все це призводило до анархізації війська, оскільки констатувалось, що "в смислі дисципліни ніяких стримуючих начал немає" [11, с. 509, 512]. Відтак через падіння авторитету і сили влади, майже повну відсутність державного суду і права солдати відкинули моральні і юридичні норми цивілізованого соціуму, які часто ними пов'язувались зі старим ладом і почали керуватись архаїчними поняттями правди та справедливості, що домінували в ментальності української сільської громади або російської общини. Втілення згаданих понять трактувалось як переділ майна заможних верств суспільства, що створювалось працею трудящих, тобто селянською працею. А оскільки в народному світогляді саме прикладена праця (передусім фізична) давала право на володіння майном, гасла лівих радикалів "грабуй награбоване!" та "беріть, це все ваше!" знаходили серед загалу солдат та селянства сприятливий ґрунт.

Світогляд і стиль поведінки солдата революційної доби визначали парадоксальне поєднання цінностей та норм світосприйняття сільської общини (громади) та мілітаризованої психології колективної агресивності, набутої під час війни.

Солдатів-фронтовиків фактично нічого не лякало і не стримувало: ані моральні поняття, ані перспективи

покарання. Вони не боялись в'язниці, оскільки там можна було хоча б залишитися живим [6, с. 95]. Не зважаючи на селянське походження більшості солдатів, частина з них на війні декласувалась і гадаючи, що зброя дає їм перевагу над оточуючими, дивилась на селян зверхньо: в кращому випадку, як на об'єкт агітації і повчань щодо влаштування сільського життя, в гіршому – як на об'єкт грабунку. Саме силу зброї і насильство більшість солдатів вважали основним аргументом у вирішенні суспільних проблем.

Солдатські сподівання на швидке припинення війни, демобілізацію і отримання землі не справилися. У вересні 1917 р., після закінчення основних сільськогосподарських робіт, на селі спостерігається ескалація соціального екстремізму. У прифронтових губерніях України це перетинається і підсилюється з деструктивною поведінкою солдатської маси, що перебуваючи в стані стресу від війни та розрухи, виміщала свою агресію на мирному населенні, особливо ж на тій його частині, яку вважала буржуазією.

З початку вересня 1917 р. прифронтові губернії охопила хвиля погромів, грабунків, бешкетів. Переходячи від села до села, від повіту до повіту, вони швидко поширювались територією краю. Досить часто безчинства починались солдатами з вживання алкоголю для зняття стресу і приведення себе в "бойовий" стан. Так, 21 вересня 1917 р. в с. Карачівці Подільської губернії прибули солдати і штаб Кексгольмського полку. Біля 1000 солдат підійшли до винокуреного заводу, змусили козаків-охоронців покинути пост і, пограбувавши склад, випили спирт. Після цього солдати підпалили завод, розкрадали майно службовців, деяких селян і священника, вирізали 100 свиней з поміщицького маєтку [18]. Полк був повністю неконтрольований, оскільки жодних спроб припинити неподобства не було зроблено ні з боку полкового комітету, ні з боку офіцерів.

Подільський губернський комісар описав типову картину ходу погромницьких акцій. Спочатку солдати грабують винокурні і розпивають спирт, потім до них приєднуються селяни і надалі "в нестямному стані ведуть руйнівну роботу" [17]. Солдати були своєрідним вірусом анархії, який поширював епідемію погромництва. Причому, виникнувши в одному місці, він швидко розповсюджувався на суміжні території. Рейд частин 2-го гвардійського корпусу лише Літинщиною супроводжувався розгромом та пограбуванням п'яти маєтків і фільварка. За останній тиждень вересня 1917 р. у повіті зазнали грабунку 20 об'єктів (маєтки, заводи, склади). Починались вони з приходом військових частин, коли окремі групи "п'яних і озвірих солдат" за масової участі місцевого населення громили та підпалювали поміщицькі економії [19]. Про глибину розкладу російської армії свідчать факти участі у грабунках підрозділів, що надсилались у регіони для наведення порядку, тобто тих формувань, які вважались дисциплінованими та надійними.

Описано різні технології та мотиви провокування погромницьких дій. Подільська губерньська влада звинувачувала передусім російських солдат, стверджуючи, що вони й починали грабунки, схилиючи до них селян агітацією нібито "в Росії давно вже всі господарства зруйновані і землю вже поділено" [17]. І лише після цього до солдат приєднувалось місцеве населення. Зазначалось, що коли частини відходили і впливу солдат на селян не було, населення починало розуміти хибність своїх дій і зносити пограбоване майно власникам. Робився висновок, якби в губернії дислокувались військові частини, комплектовані з місцевого населення, вони б не проводили руйнівної для краю діяльності. П. Скоропадський, навпаки, вважав, що грабунки провокували

селяни. Часто жінки натравлювали на маєток солдат, ті починали, а потім вже все село грабувало [12, с. 85].

Щодо мотивації погромницького руху, то вважалось, що солдати ставили перед собою дві мети. Першою метою був суто кримінальний грабунок хліба, худоби, коштовностей та іншого майна поміщиків, які тут же продавали місцевому населенню за незначну плату. Солдати вважали, що таким чином вони повертають собі ту частину матеріальних благ, якої недоотримали з вини влади, командування, злодіїв-постачальників та буржуазії-поміщиків. Реалізація другої мети, в розумінні солдат, набувала суспільно позитивного значення і акту встановлення соціальної справедливості. Вихідці з селян, вони розуміли хліборобську нужду в землі. Тому солдати планомірно знищували культурні поміщицькі господарства, щоб змусити власників швидше піти і передати землю селянам [17]. Стара селянська практика викурювання поміщиків з маєтків шляхом їх руйнації широко втілювалася в життя. Командуючий 7-ю армією генерал Ціхович у своєму наказі констатував, що особливо злочинною поведінкою відзначились військові частини 3-ї гвардійської піхотної, гвардійської стрілецької дивізії та 23-ого запасного полку Південно-Західного фронту, які "гірше ворога повелись зі своїм мирним населенням" [5, с. 122].

На з'їзді губернських та повітових комісарів у Києві 16-17 жовтня 1917 р., де обговорювалась тема поширення анархії в Україні, зазначено, що найбільш постраждали прифронтові Волинська і Подільська губернії. Лєтичівський повітовий комісар Карначев порівняв просування підрозділів деморалізованої російської армії з татарським наїздом. На їх шляху "знищено все: засіви, худобу, птахів, випущено воду із ставів, зруйновано оселі. Солдати гвалтували жінок. У тих повітах, де перейшло військо, zostались по селах чорні обгорілі стовпи" [21; 1, с. 191]. Тобто солдати себе поводили гірше, ніж на завоюваній території. Подекуди це було схоже на тактику випаленої землі. В інших регіонах України також поширювався погромницький рух. Боротьбу з зазначеними явищами утруднювало те, що ліворадикальні діячі розглядали погромні акції крізь призму класової боротьби, як поширення та поглиблення революції, і навпаки, боротьбу з анархією кваліфікували, як контрреволюцію.

Наскільки погромницька діяльність легітимізувалася у свідомості солдат свідчить факт зборів 43-го Охотського полку, на яких обговорювалось питання про продовження або припинення грабунків. Врешті винесено резолюцію: "Грабунки повинні проводитися" [17].

Радянські історики будь-яку дію або виступ солдат після повалення царизму в 1917 р. кваліфікували як революційні, приписуючи їм політичне забарвлення. Ми вважаємо, що як революційні можуть трактуватись лише ті виступи та акції, що мали організований характер, політичний провід партії або організації та ставили за мету зміну суспільних відносин і структур існуючого ладу новими революційними відносинами та структурами.

У ході солдатського руху не ставилось якихось політичних або суспільно значимих цілей, енергія мас здебільшого спрямовувалась не на революційні перетворення, формування та зміцнення нових владних та со-

ціально-економічних органів, а навпаки, на їх деструкцію, повну руйнацію. Там, де в результаті зазначеного руху відбулись зміни в соціальній структурі та аграрних відносинах на селі (вигнання поміщика, розподіл майна, "чорний переділ"), він базувався не на модерно-ідеологічній основі певних партій, а на основі архаїчних селянських (більшість солдат були селянами) практик і суспільних цінностей.

Таким чином, дії солдатів не мали рис організаційно-оформленого політико-ідеологічного руху. В їх наміри не входила свідомо зміна суспільних та господарських порядків, а метою було привласнення або знищення чужого майна. Відтак згаданий рух мав переважно кримінально-анархічний, а не революційно-політичний характер.

Список використаних джерел

1. Боротьба за владу Рад на Поділлі (березень 1917 р. – лютий 1918 р.): [документи і матеріали / упоряд. І.І.Кириченко, І.В.Гарнага, Ц.М.Фірштейн]. – Хмельницький: Хмельницьке обласне газетне видавництво, 1957. – 308 с.
2. Булдаков В.П. Красная смута. Природа и последствия революционного насилия / В.П.Булдаков. – М.: РОССПЭН, 1997. – 376 с.
3. Верстюк В.Ф. Селянська проблема в політиці українських політичних сил та урядів // Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. / НАН України; Інститут історії України / В. А. Смолій (відп.ред.). – К.: Наукова думка, 2006. – Т.1. – С.527-554.
4. Голуб П. А. Солдатские массы Юго-Западного фронта в борьбе за власть Советов / П.А.Голуб. – К.: Госполитиздат УССР, 1958. – 254 с.
5. Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр. Том 1. Доба Центральної Ради / Дорошенко Д. – К.: "Темпора", 2002. – 320 с.
6. Ильшов А.А. Роль солдат в революции 1917 года, или кто "делал" ре волытицы волюцию в Смоленской губернии // 1917 год в судьбах России и мира. Октябрьская революция: от новых источников к новому осмыслению [Сб. материалов междунар. науч. конф.] / С.В.Тютюкин (отв. ред.) и др. – М.: Ин-т рос. истории, 1998. – С.95-104.
7. Кабытов П.С. Русское крестьянство: этапы духовного освобождения / Кабытов П.С., Козлов В.А., Литвак Б.Г. – М.: "Мысль", 1988. – 237 с.
8. Коковихин М.Н. Большевики Юго-Западного // Октябрь на фронте. Воспоминания [Сб/ Сост. и науч. ред. канд. ист. наук П.А. Голуб. Предисп. д-ра ист. наук, проф. П.Н. Соболева]. – М.: Военное издательство, 1967. – 296 с.
9. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917-1921 / Мазепа І. – К.: "Темпора", 2003. – 608 с.
10. Пирейко А. На фронте империалистической войны: Воспоминания большевика / Пирейко Александр Максимович. – М.: Старый большевик, 1935. – 100 с.
11. Революционное движение в русской армии. 27 февраля – 24 октября 1917 года. Сборник документов / Под ред. д-ра ист. наук Л.С. Гапоненко. – М.: "Наука", 1968. – 621 с.
12. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. / Гол. ред. Ярослав Пеленський / П. Скоропадський. – Київ – Філадельфія: НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. Інститут східноєвропейських досліджень НАН України, 1995. – 493 с.
13. Український національно-визвольний рух. Березень-листопад 1917 року. Документи і матеріали / Упоряд.: В.Верстюк (керівник) та ін. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2003. – 1024 с.
14. Френкин М. С. Революционное движение на Румынском фронте. 1917 г. – март 1918 г. Солдаты 8-й армии Румынского фронта в борьбе за мир и власть Советов. / М.С.Френкин. – М.: Наука, 1965. – 368 с.
15. Френкин М. Русская армия и революция. 1917–1918 / М.С. Френкин. – Мюнхен: Logos, 1978. – 750 с.
16. Якупов Н.М. Борьба за армию в 1917 году (деятельность большевиков в прифронтовых округах) / Н.М.Якупов. – М.: Мысль, 1975. – 294 с.
17. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.1792, оп.1, спр.53, арк. 162–163.
18. Центральний державний історичний архів у м.Києві (далі – ЦДАК України). – Ф.419, оп.1, спр. 7062, арк. 5–7.
19. ЦДАК України. – Ф.419, оп.1, спр. 7065, арк. 1,3,6; Спр. 7068, арк.2.
20. ЦДАК України. – Ф.419, оп.1, спр. 7068, арк. 4–4зв.
21. ЦДАВО України. – Ф.628, оп.1, спр.2, арк.57.

Надійшла до редколегії 14.07.14

В. Лозовой, д-р ист. наук

Национальный институт стратегических исследований, Киев, Украина

СОЛДАТЫ И ДЕСТАБИЛИЗАЦИЯ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОГО ПОЛОЖЕНИЯ: ВЛИЯНИЕ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ НА РЕВОЛЮЦИОННЫЕ ПРОЦЕССЫ В УКРАИНЕ (1917 г.)

Основной проблемой данной статьи является воссоздание и анализ роли солдат в нарастании социального экстремизма в 1917 г. Автор ставит задание осветить предпосылки и развитие массового антисоциального поведения солдат, выяснит его ментальную основу, отобразит процесс трансформации социальной психологии солдат, приведшей к эскалации революционной стихии. Выяснено, что действия солдат не имели черт организационно-оформленного политико-идеологического движения. Поэтому упомянутое движение имело преимущественно криминально-анархический, а не революционно-политический характер.

Ключевые слова: Первая мировая война, солдаты, Украинская революция, дестабилизация.

V. Lozovyi, Doctor of History
National Institute for Strategic Studies, Kyiv, Ukraine

SOLDIERS AND DESTABILIZATION OF SOCIAL AND POLITICAL SITUATION: WORLD WAR I INFLUENCE ON THE REVOLUTION PROCESSES IN UKRAINE (1917)

The main problem of this paper is to analyze the role play and soldiers in the growth of social extremism in 1917. The author sets the task to highlight the background and development of mass anti-social behavior of soldiers, to find out its mental basis, to reflect the transformation of social psychology soldiers that led to the escalation of revolutionary elements. Found that the actions of the soldiers had more organizational drawn political and ideological movement. Said motion was mostly criminal anarchist rather than revolutionary political.

Keywords: The First World War, soldiers, Ukrainian revolution, destabilization.

УДК 94 (477.83-25) "20"

В. Манзуренко, редактор
часопис "Однострій", Львів

УКРАЇНСЬКІ СІЧОВІ СТРІЛЬЦІ У ЛИСТОПАДОВИХ БОЯХ ЗА ЛЬВІВ

Стаття присвячена участі українського добровольчого військового формування австро-угорської армії – Українських Січових стрільців – в українсько-польській війні, що розпочалася у листопаді 1918 р. у Львові. Порівнюються військові сили української та польської сторін, що боролися за місто у цей час. Автор наголошує на історичному значенні та ролі УСС в історії боротьби українського народу за незалежність.

Ключові слова: Українські Січові стрільці, листопадові бої, українсько-польська війна, Галичина, Львів.

На початку листопада 1916 р. в Австрії сталася політична подія, яка мала великий вплив на розвиток української політичної думки. 4 листопада 1916 р. австро-угорський і німецький уряди проголосили створення самостійного польського королівства. Галичина мала бути відокремлена та перейти у становище федеративної складової частини Австрії. Внаслідок цього уряд і парламент у Відні не мали ніякого впливу на внутрішні справи Галичини та не могли контролювати польську адміністрацію. Це означало про передання українського народу в Галичині під повну владу поляків та про велику небезпеку у його подальшому розвитку.

Цим фактом австрійська влада засвідчила про своє справжнє ставлення до української справи. Від початку війни вона давала представникам української політичної еліти обіцянки і запевнення про поділ Галичини на український і польський автономні краї. Наприклад, прем'єр-міністр граф Карл Штірк (1859–1916) у своїй заяві від 7 листопада 1915 р. вказував, що під проводом цісаря відбулася коронна рада, на якій вирішено, що після війни наступить поділ Галичини на окремі національні автономні краї [1, с. 171].

Листопадовий акт був повним ударом для лояльних політиків, які репрезентували українську справу перед державними колами у Відні. Вони були надто великими оптимістами щодо відношення Австрії до українців та передавали ці настрої українському громадянству. Цей акт був тяжким ударом для українського народу, який зв'язував найскромніші надії з великим жертвами у війні. В той же час реакція січових стрільців не мала такого драматичного характеру, як у середовищі українського громадянства. Вони вже давно позбулися надій на сторонні сили поза власною нацією та на цісарську ласку, бо добре пізнали ціну австрійського союзника та перестали йому вірити. Вороже спрямування австрійської влади проти інтересів українського народу вперше поставило доцільність існування легіонерів, "бути чи не бути" та про сенс подальшої боротьби на стороні Австрії. Українська Бойова Управа звернулася до січових стрільців, де вказувалось, що вони не сміють сходити зі сцени боротьби народу за своє майбуття і не повинні дати вирвати зброю з рук. Далекоглядний сотник Дмитро Вітовський переконав старшин і стрільців, що Легіон потрібно зберегти як ядро майбутньої української армії. Українці почали старанно розбудовувати свій Легіон. Вони збрали всіх стрільців, які були у відпустках, всіх, що одужали

після поранень, почали набирати добровольців, які проходили сувору німецьку школу військової науки і ставали першокласними вояками. До березня 1917 р. легіон УСС мав 8 сотень, включно з Гуцульською і Технічною.

Цього разу перемиг інстинкт самозбереження. Почуття відповідальності наказало січовим стрільцям затримати зброю в своїх руках. Вони морально не зламались, а, навпаки, ще сильніше скріпили свої ряди, щоб зберегти Легіон до слушного часу. Війна з Росією ще не була закінчена, а вже відчувалось, що суперечки з поляками за Галичину перейдуть у збройний конфлікт.

Це передчуття виявилось правдивим, коли вночі з 31 жовтня на 1 листопада 1918 р. українські війська під командою Д. Вітовського від імені уряду Західноукраїнської Народної Республіки перебравли владу у Львові. В той час Легіон УСС за наказом австрійського штабу знаходився на Буковині. Його командний склад з більшістю сотень був розміщений в Чернівцях, один кіш стояв у Вишніці, дві сотні було приділено до прикордонної служби на Буковинсько-Бесарабському кордоні.

У вересні 1918 р. у Львові було створено таємну старшинську організацію, яка готувала військове повстання в Галичині. Всі свої плани вони будували на скупченні Легіону УСС в районі Львова, та цьому зашкодили впливові польські кола, які за допомогою австрійської влади не дали можливості Легіону вступити до Львова. В той же час польські історики стверджують, що австрійці разом з німцями підтримували українців в Галичині, допомагали їм організувати повстання та для того спеціально стягували до Львова і Східної Галичини військові частини австрійської армії, які переважно складалися з українців.

Польський політичний і державний діяч, перший голова відродженої польської держави Йозеф Пілсудський вказує, що австрійці, і зокрема цісар Карл, були ініціаторами та допомагали українцям у боротьбі з поляками за Львів. Він стверджує, що відповідальність за цю боротьбу несе цісар Карл, який спонукав до цього українців [2, с. 178].

Польський історик Роберт Махрай стверджує, що: "11 листопада більша частина Східної Галичини знаходилася у руках українців завдяки прихильності австрійців і німців... Перша допомога для поляків прийшла з Кракова. Відібрано Перемишль, який був зайнятий українцями за допомогою австрійців..." [3, р. 71, 73].

Професор історії Ольгерд Гурка пише про листопадові бої: "Галицькі українці, яких підтримувала австрійська влада в тій області на некористь поляків, несподівано атакували Львів і Східну Галичину" [4, р. 64].

Прем'єр-міністр Польщі Ігнацій Падеревський у своєму листі від 12 січня 1919 р. до полковника Гавзе, політичного радника президента США Вудро Вільсона так представляв військову ситуацію в боротьбі за Львів: "Заскочені розбишацькою українською більшовицькою армією, жінки і дітвора Львова вхопили за зброю і боронять місто. В данім моменті сила біля 80 000 українців, озброєних і екіпірованих німцями, якими командують німецькі офіцери під начальним проводом австрійського архикнязя Вільгельма Габсбурга, стоїть перед брамами Львова..." [5, р. 375].

Якби відповідало дійсності твердження, що австрійські і німецькі політичні сили допомагали українцям, то, без сумніву, вже у жовтні 1918 р. до Львова вступив би Легіон УСС в кількості 1500 добре вишколених вояків. Якби так сталося, то поляки б не здобули в листопаді 1918 р. Львова і невідомо, чим закінчилась би українсько-польська війна. Постій фронтних частин Легіону УСС у Львові від початку жовтня 1918 р., як це планувалося, дав би можливість упродовж місяця організувати у Східній Галичині, зокрема у Львові, таку збройну українську силу, яка б на початку боротьби ліквідувала всі спроби польського збройного опору у Львові та закріпила український фронт на західних кордонах.

На мою думку, Австро-Угорська імперія вже наприкінці свого політичного життя не виявила жодної прихильності до українського народу. Вона не тільки не хотіла дразнити поляків присутністю січових стрільців у Львові, а навпаки всіма силами допомагала польській Ліквідаційній Комісії взяти владу у Львові.

Для здійснення цієї акції поляки розраховували на власні підпільні, військові сили, такі як Польська Організація Військова. Восени 1918 р. в ній налічувалося 300 членів, в тому числі 40 жінок і 80 гімназистів [6, с. 59]. Також потрібно врахувати, що серед поляків було набагато більше військових старшин, ніж серед українців. У австро-угорській армії на кожну тисячу офіцерів припадало всього два українці, а поляків – 27, які мали вищі звання. Велику роль відігравало те, що польське населення становило більшу половину мешканців Львова. В той же час поляки відчували вразливість свого кресового становища в оточенні все зростаючого українського етнічного масиву. Тому вони були вороже налаштовані до будь-яких змін, які б загрожували їх домінуючому становищу в місті. Поляки тримали під своїм контролем раду міста, засоби масової інформації, зв'язку і транспорту.

Знаючи, що до Львова їде Польська Ліквідаційна Комісія, якій австрійський намісник генерал Кароль фон Гуйн має віддати владу, українські діячі, що стояли на самостійницьких позиціях, вирішили діяти і взяти владу у свої руки. У відповідь на це вже відразу 1 листопада поляки почали збройний опір у Львові, який продовжили і поширювали в наступні дні. "Зразу ж почали напливати добровольці: головне студентська молодь, гімназійна, ремісничка, робітничка, рівно ж жінки і діти. Не забракувало львівських батярів" [7, арк. 2–2 зв.]. Ці представники львівської вольниці як бойовий елемент були не досить помічними, але це була категорія відчайдушів та відважних, зокрема незрівняних у розвідчій і зв'язковій службі представників львівського люмпен-пролетаріата. Серед польських заможних верств з'явилися меценати, які давали кошти на захоплення військової долблесті. Наприклад, один з них запропонував виплатити 1 тисячу корон "за здобуття у ворога карабінів машинових по 50 корон за кожний" [7, арк. 5]. Одна з переваг поляків полягала в

тому, що більшість їх вояків були "дїтьми міста", які докладно знали Львів, його вулиці та закапелки.

Національна ідея у львівських поляків виявилась значно сильнішою, ніж українська ідея у львівських та інших українців, які волею випадку опинилися в листопаді 1918 р. у Львові. Українці підійшли до збройного протистояння з поляками досить легковажно. Ось, що згадує Степан Баран, який очолював секретаріат земельних справ у Тимчасовому державному секретаріаті: "В будинку дирекції поліції зголосився до мене дня 1 листопада 1918 р. один поліцейний урядовець...зглядно інтернування двох до трьох соток найвидатніших поляків зі Львова і провідників польської молоді, що до двох годин він виконає, а тоді буде у Львові спокій, бо можна буде проти інтернованих принорувити навіть найдалше ідучі репресії на випадок польської руханки у Львові. Притім сказав, що список таких людей є вже у нього. ...Національна Рада рішила нікого з поляків не інтернувати" [8, с. 3].

Військові українські сили у Львові станом на 1 листопада 1918 р. були слабкі. Головну збройну силу повстання склали українські стрільці і старшини львівського гарнізону, які переважали в 15-му тернопільському, 19-му львівському, 41-му чернівецькому полках, 30-му, 50-му, 90-му окремих куренях. За підрахунками з різних джерел їх кількість становила 1,5-2,5 тисяч вояків та біля 50 офіцерів. Проте, більшість частин не були бойовими, в них проходили службу багато непридатних до строю стрільців. Не всі вони були готові до тривалої участі в боях. Після встановлення українського контролю над містом близько половини з них, ставши вільними від австрійського військового обов'язку, покинули Львів і повернулись додому. Третього листопада українських вояків у Львові було 648 осіб [9, с. 128]. Вони, на відміну від польських, не були пристосовані до ведення міських боїв. "Добровольці, які наплили зі сіл, не мали ще найменшого поняття про військову службу і потребували елементарного вишколу. Коли навіть з вояків українців давньої австрійської армії було добрих свідомих борців яких дві до три сотні у Львові, то й вони не являли собою ніякої сили, бо хоч був це вояк знаменитий, але вишколений в окопах, у вуличних боях міста не являє собою найменшої вартости, головно в місті, де населення здебільшого вороже і де з кожного вікна чигала на нього куля з криса або револьверу" [10, с. 24–25].

Коли на ратушеві вежі пробіла четверта година, українські військові сили почали діяти. Першим порадив поручник Ілько Цьокан, який повідомив: австрійські, німецькі і угорські підрозділи будуть додержуватись нейтралітету. Невдовзі загін поручника Теодора Мартинця захопив ратушу, а хорунжий Сендецький з 75 стрільцями оволодів намісництвом і заарештував генерала Кароля фон Гуйна. Ветеран легіону УСС четар Гриць Трух зайняв комендатуру і полонив генерала Пфефера, а четар Л. Огоновський роззброїв в казармі на Казимирівській двісті поліцаїв. О п'ятій ранку відключено міський телефон і телеграфну лінію із Заходом. За кілька годин зайнято вокзали – головний, Підзамче, Персенківку, Личаків. Удосвіта Львів повністю контролювали українські війська, на його вулицях з'явилися озброєні патрулі з синьо-жовтими стрічками на шапках, а над міською ратушею замаяворів синьо-жовтий прапор, виготовлений Марією Лазорко (дружина директора "Народної Торгівлі") і встановлений 17-літнім вистуном Степаном Панківським (героїчно загинув у бою під Вовчухами у березні 1919 р.). О сьомій годині ранку командувач українськими військовими силами Д. Вітовський з великим піднесенням віддав рапорт К. Левицькому про

те, що, не втративши ні одного стрільця, його війська оволоділи Львовом.

Взявши владу у місті, українці не сподівалися, що полякам вдасться так швидко отямитися, і вже до кінця першого листопадового дня вони здобудуть серйозні успіхи. Але нічого дивного не було. По-перше, у двохсоттисячному Львові вони складали більшість. Поляки – жителі міста, нерідко жінки і діти – не тільки підтримали своїх вояків, але й самі брали участь у вуличних сутичках. По-друге, противнику вдалося швидко об'єднати військові сили міста. Їх основу склали три формації:

1. Польська Організація Військова – колишні легіонери 1-ої бригади Й.Піпсудського, добре організовані; мали свої філії в Станіславі, Коломиї, Бродях та інших містах Галичини.

2. Польський корпус Допомоговий, провідником якого був Владислав Сікорський, складався з солдат і старшин на той час розформованого корпусу.

3. Польські кадри Військові, до яких входили різні товариства – "Сокул", "Гвезда", "Скала", а також молодіжні, студентські, жіночі організації. Загальне керівництво опозицією здійснював 44-річний граф Олександр Скарбек – лідер польського народно-демократичного руху в Галичині, колишній випускник Стрийської гімназії.

Українці вимушені були оборонятися вже від полудня першого листопада. Бій розпочали поляки у південно-західній ділянці Новий Світ. З ініціативи капітана Здислава Татара-Тшесьньовського в приміщенні народної школи ім. Сенкевича, що по вул. Польній, вже зранку зібрались вояки. Друга група поляків зосередилась в Будинку техніків по вул. Іссаковича. Ці польські підрозділи розпочали атаку на українську залогового вокзалу, що налічувала 47 вояків. Українське військове командування чекало на прибуття січових стрільців, та через саботаж залізничників, котрі були переважно поляками, перший транспорт стрільців вирушив з Чернівців тільки пополудні другого листопада. Через саботажницькі дії залізничників потяг затримався в Станіславі і до Сихова прибув лише надвечір третього листопада.

В той же час поляки часу не гаяли. У Львові були відкриті польські пункти вербування. Вже пополудні другого листопада поляки захопили ділянку від району Новий Світ і до школи Марії Магдалини на сході та вул. Сапеги. Вони опанували ділянку на схід від вокзалу між вулицями Городоцькою – Бема – Янівською і з неї наступали на вокзал та залізничні майстерні.

Зрозуміло, що малочисельна українська залога не втримала Головного вокзалу. В подальшому успішне захоплення складів зброї та амуніції в районі Головного вокзалу дало змогу полякам взяти першість у боях за Львів. Тут серед різноманітного військового майна австро-угорської армії було захоплено 2 мільйони одиниць амуніції, що усунуло проблему озброєння польських добровольців і мобілізованих до польського війська, а також зумовило його зростання [11, с. 61].

З ініціативи Польського Комітету Народового між ними та представниками Української Національної Ради ввечері першого листопада велась переговори, які продовжились наступного дня в приміщенні сейму. Було укладено 24-годинне перемир'я, та воно не дало результатів, і вже пополудні третього листопада бої відновились. Тепер, окрім залізничного вокзалу, в руках поляків була Кадетська школа і собор св. Юра.

Як бачимо, відсутність січових стрільців протягом перших трьох днів боротьби за Львів була вирішальною і з трагічними наслідками. Лише третього листопада до Львова прибув перший транспорт легіонерів з Чернівців у кількості 800 вояків під команду сотника Осипа Бук-

шованого, які в першу чергу здобули Персенківку. Відразу на вулицях Львова почалися запеклі бої з поляками. Наступного дня прибула до Львова решта Легіону. Після кривавих дводенних вуличних зіткнень, в яких брали участь всі сотні УСС, було очищено багато вулиць, зайнятих поляками, та здобуті важливі будинки, які, як башти фортець, ділили Львів на дві частини. Такими будинками-фортецями були: Цитадель, Оссолінеум, казарми Фердинанда, будинок Сейму, казарми поліції по вулиці Казимирівській, станція Підзамче та інші будинки. Особливо криваві бої веліся за будинок Сейму, Цитадель, Головну пошту та казарми Фердинанда. Легіон УСС став головною військовою частиною, на яку спираліся всі бойові дії у Львові.

Зрозумівши, що втрата Головного вокзалу та взяття поляками там складів зброї та амуніції може призвести до поразки в боротьбі за Львів, українське військове командування надало наказ січовим стрільцям здобути його. Легіонери декілька днів безуспішно атакували поляків, які захищали Головний вокзал, зазнали великих втрат, та їм довелося відступити.

Бойова ініціатива п'ятого та шостого листопада була на стороні поляків. Кількість польських вояків щодня збільшувалась, і це дозволяло їм постійно штурмувати українські позиції з великими для себе втратами.

Восьмого листопада оперативна ініціатива перейшла до рук українців. Вони почали безперестанку атакувати позиції поляків, в основному на півдні і на півночі, з метою вирівняти бойову лінію та відкинути крила, що загрожували українському центру. Отримавши підкріплення з Великої України, 13 листопада українці розпочали наступ на Кадетську школу, який був відбитий поляками. Ці наступи повторили 15 та 17 листопада, та вони знову були безуспішні.

Кращі досягнення в українців були на півночі. Тут 14-го та 15-го листопада вони відкинули поляків до лінії вулиць Гранична – Короля Яна III – Св. Мартина. Особливо в боях відзначився загін ім. Гонти, добровольців з Великої України під команду отамана Андрія Долуда.

Українські успіхи мали велике значення в боротьбі за Львів та викликали відповідну реакцію зі сторони поляків, які апелювали про допомогу до Ю. Піпсудського. В той час, посівши пост тимчасового керівника Польської держави, він проводив агресивну політику відносно Західноукраїнської Народної Республіки. Щоб виграти час та зібратися з силами, представники польських політичних кіл звернулися до Української Начальної команди з проханням перемир'я. 18 листопада дві сторони погодились на перемир'я протягом 48 годин, яке пізніше продовжили до 6-ої ранку 21 листопада. Тимчасове замирення не дало жодних результатів, бо польські домагання перекреслювали державну суверенність, на що українці піти не могли.

17 листопада прибулий літаком із Перемишля кур'єр повідомив Чеслава Мончинського, що до Львова 18-го відходить група "Одсеч" під командуванням підполковника Міхала-Тадеуша Токаржевського. Командир польських військ у Львові отримав наказ підготувати план бойових дій групи у місті, скласти списки українських діячів, яких слід негайно заарештувати, а також підготувати місця для розміщення полонених і заарештованих українців. Тепер стало зрозумілим, чому поляки запросили перемир'я. Вони надіялися, що нарешті зможуть оволодіти Львовом за допомогою групи М. Токаржевського. Це була досить потужна бойова сила, яка складалася з шести ешелонів і бронепотягу, на яких прибули 1400 солдатів і офіцерів, дві сотні уланів, 16 гармат із

обслугою. Відтепер співвідношення сил у Львові різко змінилося на користь поляків.

Після прибуття групи "Одсєч" до Львова львівське польське угруповання станом на 21 листопада мало не менше 6686 вояків, у тому числі в бойових лавах – 4400 солдат. Особливо дошкульних ударів українцям завдав авіазагін, який протягом 69 нальотів в період з 5 по 22 листопада скинув на Львів та навколишні села 250 бомб вагою 4-25 кг. Українських військ було майже удвічі менше. Значна перевага в силах дозволила підполковнику М.Токаржевському, який очолив польські війська у Львові, о шостій годині ранку 21 листопада перейти до активних дій. Чотири групи під командуванням офіцерів Владіслава Сікорського, Мечислава Борути, Броніслава Перацького і Тшенювського при підтримці п'яти артилерійських батарей, двох бронепоездів ударили головними силами на півночі і півдні з метою оточити місто, знищити частини Галицької армії і полонити український уряд. Сильне угруповання В. Сікорського атакувало Підзамче та Високий Замок з метою вийти до Личакова і замкнути оточення. Йому назустріч пробивалася група бронепоездів, артилерії і літаків. Група В.Сікорського протягом дня так і не змогла подолати опір українських підрозділів. Вони відкинули аж до Голосок групу капітана Віктора, що хотіла прорватись до Збоїськ. Дві сотні січових стрільців, скріплені загonom А. Долуда, сміливим контрударом в районі Замарстинівської викликали паніку серед польських частин, які наступали на Підзамче. Особливо відзначилися сотні січовиків. Вони продовжували нести на своїх плечах головний тягар боїв за Львів. Завдяки їх звитязі вдалося утримати добру половину фронту, зокрема такі важливі стратегічні вузли, як Цитадель, Оссолінеум, Сейм, Підзамче, Високий Замок.

Несподівано під вечір Голова Державного секретаріату ЗУНР Кость Левицький повідомив про наміри здати Львів. Більшість старшин висловилися проти цього. Але командувач наполягав, обіцяючи якнайшвидше повернення до міста. Він не знав, що саме в той момент прибулий з Кракова генерал Болеслав Роя прийшов до згоди із М.Токаржевським припинити наступ і чекати на допомогу з Польщі. Та наказ про відступ вже пішов до українських частин. Чимало старшин і стрільців, особливо тих підрозділів, які міцно утримували свої позиції, сприйняли наказ про евакуацію як зраду. "Наказ про конечність опущення наших позицій у Львові дня 22 листопада 1918 року прийняло стрілецьтво неприхильно, а то й крайньо вороже, – згадував отаман О. Букшований. – Були випадки, що стійкові не хотіли опустити своїх становищ, а коли їм рішучо наказали це під загрозою, що попадуть в полон, подавалися – проклинаючи весь світ – за своїми частинами поза Львів".

Зважаючи на загальний стан та бойовий дух січовиків, О. Букшований, зібравши свої боездатні сотні, зі Львова не відступив. Він самовільно зайняв оборону лінії Підбірці-Лисиничі-Винники-Чишки і перекинув залізничні шляхи Львів-Підгайці та Львів-Красне. Завдяки січовикам і численним партизанським групам навколо Львова одразу ж почав формуватися фронт. Та все ж відступ українських вояків зі Львова був сприйнятий як поразка. Так закінчилася перша фаза українсько-польської війни. Безумовно, це підірвало авторитет української держави на міжнародній арені, моральний дух армії і народу. Значних втрат – до 300 вбитих і близько 1000 поранених – зазнали українці. Поляки втратили вбитими, пораненими і полоненими 1200 вояків. До того ж, вони здобули вигідний плацдарм для розгортання військових дій у Східній Галичині. Так Львів опи-

нився в епіцентрі польсько-української війни, яка продовжувалася аж до середини 1919 р.

В історії битви за Львів січовики висунули зі своїх лав багато героїв. Серед них – організатор атак сотник Ілько Цюкан, командир кулеметників четар Петро Франко, герої штурму банку і Дирекції залізниць Роман Купчинський та Ярослав Гордій, підхорунжий Мирослав Сіцинський, який підбив польську бронемашину, 15-літній стрілець Осип Шварко – прощитий кулеметною чергою в бою за Сейм, стрілець Осип Крілик – поранений в бою за Оссолінеум (згодом він став першим секретарем ЦК КПЗУ. Будучи репресованим у 1933 р., розстріляний в Орловській тюрмі 11 вересня 1941 р.).

Історичне значення та головна роль УСС в історії українського народу полягають у тому, що вони першими після втрати Україною державної незалежності визначили революційну ідею відродження і створення власної збройної сили для боротьби за самостійну державність. УСС стали першою збройною формацією українського народу в новітній добі його історії та мали всі типові ознаки національної збройної сили. Легіонери боролися проти головного історичного ворога України, що загрожував існуванню української нації – проти царської Росії. Вони добре розуміли, що треба боронити Галичину і Буковину перед агресією росіян, і що тільки через поразку і розгром царської Росії постане на її руїнах Вільна Україна.

Національно-визвольний рух українців Східної Галичини, Буковини і Закарпаття був складовою частиною боротьби народів Австро-Угорщини за право на самовизначення і сприяв розвалу імперії. Утворення 18-19 жовтня 1918 р. у Львові Української Національної Ради і проголошення ЗУНР, збройний захист її територіальної цілісності засвідчили рішучу готовність забезпечити державну незалежність і соборність України. Неприятлива зовнішньополітична ситуація, необхідність українців боротися кількома фронтами стали головними причинами втрати державної незалежності і територіальної цілісності України. Потрібно зауважити, що в той час не вдалося знайти спільної мови з поляками, які розглядали Східну Галичину як свої корінні землі. Досить влучно сказав професор Люблінського університету Анджей Сулима Камінський: "В очах українців ми, поляки, є окупантами...Для українців, які 1918 року відбудовували свою державу, ми були тим, чим для сілезьких повстанців була Німеччина" [12, с. 9–10].

Список використаних джерел

1. Ріпецький С. Українське січове Стрілецьтво: визвольная ідея і збройний чин. – Нью-Йорк, 1956.
2. Piłsudski J. Pisma zbiorowe. Tom X. – Warszawa, 1938.
3. Machray R. The Poland of Piłsudski. – New York, 1937.
4. Gorka O. Outline of Polish History. – London, 1945.
5. Philips C. Paderewski, the story of a modern immortal. – New York, 1934.
6. Czubiński A. Walka o granice wschodnie Polski w latach 1919–1921. – Opole, 1993.
7. Державний архів Львівської області. – Ф.257, оп. 1, спр.54.
8. Баран С. З перед 10 літ // Діло. – Ч. 235. – 1928 р.
9. Кузьма О. Листопадові дні 1918 р. – Львів, 1931.
10. Шухевич С. Спомины з українсько-галицької армії. – Львів, 1929.
11. Czubiński A. Walka o granice wschodnie Polski w latach 1919–1921. – Opole, 1993.
12. Kamiński A.S. W kręgu moralnej i politycznej ślepoty: Ukraina i Ukraińcy w oczach Polaków // Suczasnist. Zeszyt w języku polskim. – 1985. – No. 1–2.

Надійшла до редколегії 16.07.14

В. Манзуренко, редактор
журнала "Однострія", Львов, Україна

УКРАИНСКИЕ СЕЧЕВЫЕ СТРЕЛКИ В НОЯБРЬСКИХ БОЯХ ЗА ЛЬВОВ

Статья посвящена участию украинского добровольческого воинского формирования австро-венгерской армии – Украинских Сечевых стрелков – в украинско-польской войне, начавшейся в ноябре 1918 г. во Львове. Сравниваются военные силы украинской и польской сторон, боровшихся за город в это время. Автор подчеркивает историческое значение и роль УСС в истории борьбы украинского народа за независимость.

Ключевые слова: Украинские Сечевые стрелки, ноябрьские бои, украинско-польская война, Галиция, Львов.

V. Manzurenko, Editor
"Odnostriy" magazine, Lviv, Ukraine

UKRAINIAN SICH RIFLEMEN IN LVIV NOVEMBER FIGHTING

The article deals with the participation of Ukrainian volunteer military formation of Austro-Hungarian army – Ukrainian Sich Riflemen – in Polish-Ukrainian war that occurred in November, 1918 in Lviv. The author compares the military forces which both Ukrainian and Polish sides possessed in the city by that time. The author emphasizes the role of Ukrainian Sich Riflemen for Ukrainian independence.

Key words: Ukrainian Sich Riflemen, November fighting, Polish-Ukrainian War, Galicia, Lviv.

УДК 94 (477) +32.019

О. Мосієнко, асп.
Житомирський державний університет імені Івана Франка, Житомир

ПРОПАГАНДА В УМОВАХ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (АНАЛІЗ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ ВОЛИНИ)

Стаття досліджує методи психологічного впливу на читачів періодичних видань часів Першої світової війни. Волинські часописи стали об'єктом дослідження через прифронтовий статус регіону. Головну увагу приділено технологіям формування образу ворога. Причини війни, доцільність участі у ній, ставлення щодо союзників та ворогів, фронтові новини – все це знайшло відображення у періодичних виданнях. Аналіз цієї інформації дозволяє класифікувати техніки пропаганди початку ХХ ст.

Ключові слова: Перша світова війна, пропаганда, періодичні видання Волині.

Сучасні політичні реалії переконують у тому, що пропаганда є дієвим механізмом не лише холодної "інформаційної" війни, а й її "гарячого" аналогу. Ефективність поєднання можливостей ЗМІ та пропаганди вперше була апробована та доведена представниками ворогуючих сторін в умовах Першої світової війни. Друковані засоби масової інформації, публіцистична література 1914–1917 рр. є важливим історичним джерелом, знайомство та вивчення якого дозволять по-новому прочитати сторінки історії сторічної давнини. Аналіз публікацій регіональних видань Волині дасть можливість дослідити особливості механізмів інформаційного протистояння, які використовувались російськими журналістами та політиками в роки Першої світової війни в одній із прифронтових губерній.

Вивчення проблематики інформаційно-психологічного впливу в умовах Першої світової війни розпочалося в двадцятих роках минулого століття. Для з'ясування пропагандистських прийомів, що застосовувалися в періодиці, було поставлено завдання проаналізувати публікації, що стосувалися технологій інформаційно-психологічного впливу, виділити загальні тенденції.

У вітчизняній історіографії більшість робіт, присвячених вивченню цього аспекту політики Росії та Австро-Угорщини, опосередковано торкаються питань, пов'язаних з темою даної розвідки. Проте ситуація змінюється, і з'являються роботи, присвячені боротьбі в інформаційному просторі Першої світової війни. Одним з перших вітчизняних спеціалістів з комунікативних технологій став Г. Почепцов, дослідник інформаційних і психологічних війн [18]. Особливої уваги заслуговують розвідки М. Голика, С. Сегеди, О. Кирієнка, що присвячені агітаційно-пропагандистському впливу преси як в Австро-Угорщині, так і в Росії [7, 12, 21]. Водночас західна історична наука почала активно вивчати подібні питання відразу після завершення "Великої війни". Традиційно експертом у галузі пропаганди вважається Гарольд

Лассуел, який у 1927 р. узагальнив зміст та наслідки пропаганди в умовах Першої світової війни. Зосередившись на аналізі інформаційної боротьби між західними союзниками та Четверним союзом, він побіжно торкнувся і Східного фронту [15]. В працях західних дослідників міститься теорія і практика пропагандистської роботи під час збройних конфліктів, зокрема і періоду Першої світової війни, коли пропаганда була вперше використана систематично як зброя [14].

Регіональна преса, яка видавалась в умовах війни, являє собою цікавий об'єкт дослідження. Автором обрано дві щоденні газети: волинські періодичні видання "Наша Волинь" та "Жизнь Волини". Незважаючи на певну заангажованість, вони містять інформацію, котра дозволяє ознайомитись зі змінами у суспільно-політичних настроях у прифронтовій губернії протягом війни. Окремими розділами в газетах були рубрики "Місцеве життя", "Хроніки війни", "Обов'язкові постанови". Публікації в цих рубриках присвячувались фронтовим та місцевим новинам. З початком Першої світової війни журналісти волинської преси долучились як до прямої, так і прихованої інформаційної війни. У коментарях, аналітичних та інших матеріалах формували образи союзників та ворогів, переконували населення у тимчасовості поразок та неминучості перемоги, спонукали читачів до благодушної допомоги російській армії тощо.

Прискорені темпи індустріалізації кінця ХІХ – початку ХХ ст. позначилися і на розвитку комунікацій. В арифметичній прогресії збільшувалась кількість періодичних видань, а за відсутності альтернативних джерел преса перетворювалася на монополіста, який став якісно новим засобом розповсюдження інформації та ідей. На початку ХХ ст. пропагандист у своїй діяльності міг розраховувати лише на друковані видання, частково на візуальні засоби: плакати, листівки, прокламації. При цьому необхідно пам'ятати, що переважну більшість населення Російської імперії складали неписьменні або

малограмотні селяни. Головними "споживачами" друкованої пропаганди, як можна припустити, насамперед були представники дворянства, різночинної інтелігенції, грамотні міщани. В бесіді з російськими та іноземними представниками преси російський генерал-губернатор Галиції (1914-1915 рр.) граф Г. О. Бобринський наголошував на важливості діяльності журналістів для полегшення роботи тимчасової адміністрації у Львівській та Тернопільській губерніях [13, с. 3].

Особливе значення преса мала в прифронтових губерніях, до яких належала і Волинська. Як територія Київського військового округу, з 18 липня 1914 р. губернія була переведена на військовий стан. Командуючий військами округу генерал-ад'ютант Н. І. Іванов видав обов'язкову постанову для друкованих органів, згідно з якою заборонялося розміщення в місцевих періодичних виданнях неправдивих і перебільшених звісток і чуток щодо політичного і військового становища [11, с. 3]. Таким чином, спостерігаємо ситуацію, коли державні органи через агентства і центральні органи комунікацій взяли під контроль інформацію, що друкувалась в ЗМІ.

У Першій світовій війні сторони конфлікту перекладали провину за розв'язання війни на ворога. Відповідно, одним із головних завдань російської пропаганди було формування думки про оборонну позицію імперії та її участь в подоланні, спільно із союзниками, австро-німецької агресії.

Громадськості необхідно було прищепити думку, що саме ворог готувався до війни, він її розпочав і порушив існуючий мир. Для цього слід знайти докази, що супротивник лише шукав привід для конфлікту: "Австро-Угорщина з весни готувалася до війни. Французькі та англійські газети заявляють, що австрійські резервісти в Африці і Америці були викликані на службу за місяць до вбивства ерцгерцога Франца-Фердинанда. Таким чином, війна з Сербією готувалася раніше, і ні в якому разі не є результатом вбивства ерцгерцога" [1, с. 1].

Американський соціолог Лассуел стверджував, що виправдання війни набагато ефективніше базувати на етичних, а не релігійних мотивах [15, с. 92]. Але в Російській імперії надзвичайно велике значення в житті суспільства займала релігія. Природно, що релігійний аспект використовувався в діяльності російських пропагандистів значно активніше, в порівнянні з іншими країнами-учасницями світового конфлікту. Переважна більшість населення Російської імперії сповідувала православ'я, навіть ціль, яка мала виправдати участь у війні та підтвердити її шляхетні завдання – допомога "братній" Сербії – мала релігійний відтінок. Православні серби сприймалися як брати, котрим загрожує католицьке нашествя в особі Австро-Угорської монархії. В тогочасній пресі зустрічаємо підтвердження цієї тези: "Споконвічні вороги слов'янства і православ'я – німці, вирішили завдати смертельного удару маленькій, слабосильній Сербії, і Росія простягнула їй руку братської допомоги" [8, с. 3]. Відповідно широко тиражувалися факти обстрілу православних церков, знущань над священиками [5, с. 2].

Щоб підкреслити небезпеку, яку несуть війська супротивника, їх зображали як покидьків, кримінальних злочинців і т. ін. [17, с. 2]. Задовго до Другої світової війни, до появи штрафних підрозділів, стійкість і завзяття ворожих військ пов'язували з примусом, алкоголем, кулеметами позаду шеренг і т.д. [4, с. 1].

Ворог, або "чужий", завжди підступний і жорстокий. Підтримка образу вимагала поширення інформації про факти сексуального насилля над жінками, знущання над священиками, розстрілів полонених [9, с. 2]. Міжнародні організації вже в умовах цієї війни намагались визначити статуси біженців, військовополонених, пере-

селенців. Факти порушень конвенцій, які регламентували ці сфери війни, ставали зручним приводом для звинувачення ворога у недотриманні встановлених домовленостей або правил. Так, в газетних публікаціях неодноразово наголошувалось на порушеннях Женевської конвенції, використанні розривних куль, обстрілах лазаретів, знущаннях над місцевим населенням зі сторони ворога [9, с. 2].

Пропаганда в умовах війни має виховувати та закріплювати почуття ненависті до ворога. Як не парадоксально, але це почуття має об'єднувати громадян у боротьбі з ворогом. Адже саме народ дає рекрутів для армії, робітників для промисловості. Тил постачає фронту не лише зброю, обмундирування, продовольство. Тил постачає і настрої бійцям. Невдоволення з тилу швидко передається в окопи, і навпаки: невдачі на фронті викликають зневіру в перемозі серед цивільного населення. Згуртованість цивільного населення, як справедливо підкреслює Лассуел, неможливо досягти військовою дисципліною і муштрою. Це здобувається постійним повторенням певних ідей [15, с. 29]. Цьому процесу і служить пропаганда. В засобах масової інформації поряд з репортажами з фронту публікувалися звіти про єднання всього населення держави, допомогу пораненим і хворим воїнам, збори подарунків для діючої армії [10, с. 3].

Публіцисти в статтях намагались продемонструвати нібито небажання населення кайзерівської Німеччини та Австро-Угорщини знати правду про війну, обдурювання правлячими колами держав Четвертого союзу своїх підданих: "Уряди Німеччини і Австрії самі викликали війну... Факт цього грандіозного обману добре відомий нам, тобто громадянам країн анти-німецького союзу. Але народні маси Німеччини і її союзниць перебувають в невіданні і досі" [2, с. 1].

При зображенні ворога, його втрат, ставлення населення до війни широко використовувалися неперевірені факти, перебільшення чи брехня. Подібні методи традиційно використовують супротивники. В таких умовах необхідною стає інформація, спрямована на протидію ворожій пропаганді, захисту від її впливів. Один із авторів періоду війни цілком слушно порівняв ефект від впливу подібної інформації з дією отруйних газів, використання яких стало ще однією "новинкою" війни [24, с. 1].

Штаб Верховного головнокомандуючого Російської Імператорської армії змушений був офіційно заявити про новий вид зброї, який австрійці почали використовувати на фронті: листівки та прокламації, в яких від імені "Священної Особи Государя Імператора та нібито за його підписом" російські війська та населення закликали до припинення війни та миру. Оскільки Російська імперія значно відставала в методах ведення пропагандистської війни від Австро-Угорщини та Німеччини, такий спосіб обробки населення у періодичних виданнях оголошувався аморальним, неприйнятним та недостойним: "Наш ворог, не розраховуючи більше на силу своєї зброї, задумав огидну фальсифікацію, здійснивши цим злочин". Особи, які розповсюджували такі матеріали, підлягали військово-польовому суду як державні злочинці [16, с. 3].

Російська імперія була поліетнічною державою. Пошук шляхів консолідації центра та національних окраїн був надзвичайно важливим напередодні та в роки Першої світової війни. Приєднання земель так званого Південно-Західного краю, до якого належала Волинська губернія, відбулося у кінці XVIII століття, тож інкорпорація їх в Російську імперію не завершилася повністю. Тут зберігався сильний польський вплив у політичному житті і греко-католицький та католицький – у релігійному. Концепція єдності різних народів в єдиній імперії потребувала залучення всіх народів Росії для боротьби з

зовнішнім ворогом. Тому варто відзначити повідомлення в періодиці про осквернення православних і католицьких храмів [9, с. 2].

Проти ворожої пропаганди також необхідно було боротися, і прийшло усвідомлення, що "боротьба з цим [засиллям пропаганди] не може обмежуватися бойовими зіткненнями на полях битв". До австрійської пропаганди відносили і т.зв. "українство", начебто вигадане австро-угорською владою [3, с. 1]. Появу національних рухів не можна було більше ігнорувати, і тому читачам пропонувалися статті з викриттям "мазепинців" як прибічників поразки російської армії, агентів Троїстого союзу. Панівна ідеологія не визнавала існування окремого українського народу, і відповідно, не могла йти мова про самостійну Україну. Наявність національно-визвольного руху трактувалась як приклад "слов'янського відступництва" [22, с. 1].

Поразка у Галицькій битві (серпень – вересень 1914 р.) змусила австро-угорські війська залишити майже всю східну Галичину. Одну з причин невдачі військове командування дуалістичної монархії вбачало в діяльності москвофілів. Розпочався терор проти галичан, яких підозрювали в симпатіях до Російської імперії. Тисячі людей були кинуті до концентраційних таборів. Найбільший з них знаходився в Талергофі, який розташовувався на території Австрії. Подібні факти також широко використовувалися російською пропагандою [19, с. 1].

В умовах військових поразок російської армії 1914-15 рр. посилюється шпигуноманія. Програні битви пояснювалися зрадою, а особи з неросійськими прізвищами підозрювалися у шпигунстві. Для Волинської губернії традиційним явищем були чисельні єврейська, польська, німецька громади. Якщо чехи сприймалися як брати – слов'яни, то проти єврейського та німецького впливу (особливо економічного) розгорнулася кампанія в періодиці: "Дві виразки роз'їдають російське життя, витягуючи з неї всі соки. Одна виразка німці, інша євреї. В кращих умовах знаходилися німці. Відбувалося мирне завоювання німцями Росії" [20, с. 1].

Євреїв та німецьких колоністів звинувачували в шпигунстві на користь супротивника. Пропаганда оперувала не лише фактами, а й чутками: "Ходять чутки, що в Станіславів австрійці за доносом місцевих євреїв повісили і розстріляли декілька десятків городян, включаючи видатних польських громадських діячів" [6, с. 2].

Воля до перемоги знаходиться в тісному зв'язку з шансом перемогти. Для цього потрібна віра в кінцевий успіх [15, с. 164]. Поразки на фронтах породжують невдоволення, виникають конфлікти всередині суспільства. Тому природно, що воююча країна повинна зупинити панічні чутки, викривлену інформацію про ситуацію на фронті та в тилу. Обов'язковими постановами заборонялися осуд дій російських військ, вихвалання дій ворожих армій і державного укладу у державах Троїстого союзу [23, с. 1].

Головними стратегічними цілями пропаганди (за Лассуелем) є формування ненависті до ворога, підкреслення дружнього ставлення до союзників, деморалізація ворога. Періодика скерована на виконання перших двох завдань, тобто здійснення інформаційно-психологічного впливу на населення власної держави.

Підсумовуючи вищесказане, можна виділити такі пропагандистські прийоми, які використовувалися в періодичних виданнях Волинської губернії:

1) Австро-Угорщину та Німеччину зображали головними винуватцями війни;

2) Ціль війни: допомога союзникам (передусім Сербії), справедливий мир;

3) Акцентуація злочинності ворогів: порушення ними конвенцій, злочини проти мирного населення, використання заборонених видів зброї тощо;

4) Підтримка серед населення впевненості у перемозі.

Навіть незважаючи на відсутність спеціально організованих офіційних установ (за аналогією з Великою Британією, Францією чи США), які б регулювали роботу з пропаганди, засоби масової інформації Російської імперії – як центральні, так і місцеві, здійснювали свій внесок у формування переконання серед населення імперії щодо справедливості війни та безпринципності і підступності ворога. Тобто ЗМІ (як центральні так, і периферійні) здійснювали основні функції пропаганди.

Перспективним є дослідження лінгвістичної та суто технологічних компонентів пропаганди. Ці елементи в наш час набули небаченого використання, а в умовах Першої світової подібні методики та технології часто апробувалися уперше.

Список використаних джерел

- Белов В. Австрия с весны готовилась к войне / В.Белов // Наша Волянь. – 1914. – №194. – С. 1.
- Беспристрастный голос немца о войне // Жизнь Воляни. – 1915. – №339. – С. 1.
- Бобров Д. Кровавый разврат / Д. Бобров // Жизнь Воляни. – 1915. – №47. – С. 1.
- Вакуловский А. Не на войне только опасность / А. Вакуловский // Жизнь Воляни. – 1915. – №9. – С. 1.
- Вести с нашего фронта. Бросание бомб в церкви / Жизнь Воляни. – 1915. – №297. – С. 2.
- Война. Пленные из-под Станиславова // Жизнь Воляни. – 1915. – № 47. – С. 1.
- Голик М.М. Пропагандистська робота української преси Галичини періоду Першої світової війни / М.М. Голик // Перша світова війна у військово-історичному вимірі (до 100-річчя події): Збірка матеріалів Міжнародного наукового форуму 26–28 червня 2014 р. – Львів: АСВ, 2014. – С. 44-46.
- Житомир 22 марта. Местная хроника // Жизнь Воляни. – 1915. – № 80. – С. 3.
- Зверства немцев // Жизнь Воляни. – 1915. – №2. – С. 2.
- Земские служащие – воинам // Жизнь Воляни. – 1915. – №16. – С. 3.
- Иванов Н. И. Обязательное постановление / Н.И.Иванов // Наша Волянь. – 1914. – №195. – С. 3.
- Кириченко О.Ю. На варті інформаційного простору: до історії військової цензури російського самодержавства у роки Першої світової війни / О.Ю.Кириченко // Перша світова війна у військово-історичному вимірі (до 100-річчя події): Збірка матеріалів Міжнародного наукового форуму 26–28 червня 2014 р. – Львів: АСВ, 2014. – С. 171-173.
- Корреспонденты у галицийского генерал-губернатора / Наша Волянь. – 1914. – №263. – С. 1.
- Лайнбарджер П. Психологическая война / Поль Лайнбарджер – М.: Воениздат, 1962. – 352 с.
- Лассуэл Г. Техника пропаганды в мировой войне / Г. Лассуэл – М.: Изд. ГИЗ, 1929. – 200 с.
- От Штаба Верховного Главнокомандующего // Жизнь Воляни. – 1915. – №9. – С. 3.
- Последние усилия // Жизнь Воляни. – 1915. – №2. – С. 1.
- Почепцов Г.Г. Информационные войны. Основы военно-коммуникативных исследований / Г.Г. Почепцов – М.: Рефл-бук, 2000. – 213 с.
- Преследование галичан в Австрии // Жизнь Воляни. – 1915. – №7. – С. 1.
- Прометеев А. Две язвы // Жизнь Воляни. – 1915. – №23. – С. 1.
- Сегеда С.П. Інформаційна протидія російській пропаганді в армії Австро-Угорщини / С.П.Сегеда // Перша світова війна у військово-історичному вимірі (до 100-річчя події): Збірка матеріалів Міжнародного наукового форуму 26–28 червня 2014 р. – Львів: АСВ, 2014. – С.163-165.
- Скрынченко Д. Рабы / Д. Скрынченко // Жизнь Воляни. – 1915. – № 16. – С. 1.
- Троцкий В.И. Обязательное постановление / В.И.Троцкий // Жизнь Воляни. – 1915. – № 84. – С. 1.
- Хаенский Д. Борьба с удушливыми газами / Д. Хаенский // Жизнь Воляни. – 1915. – № 299. – С. 1.

Надійшла до редколегії 17.07.14

А. Мосиенко, асп.

Житомирский государственный университет имени Ивана Франко, Житомир, Украина

ПРОПАГАНДА В УСЛОВИЯХ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ (АНАЛИЗ ПЕРИОДИЧЕСКИХ ИЗДАНИЙ ВОЛЫНИ)

Статья исследует методы психологического влияния на читателей периодических изданий времён Первой мировой войны. Волынская пресса стала объектом исследования из-за прифронтового статуса региона. Главное внимание уделяется технологиям формирования образа врага. Причины войны, целесообразность участия в ней, отношение к союзникам и врагам, фронтовые новости – все это нашло отражение в периодических изданиях. Анализ этой информации позволяет классифицировать техники пропаганды начала XX в.

Ключевые слова: Первая мировая война, пропаганда, периодические издания Волыни.

A. Mosienko, Postgraduate Student

Ivan Franko State university of Zhitomir, Zhitomir, Ukraine

PROPAGANDA IN THE FIRST WORLD WAR (ANALYSIS OF VOLYN'S PERIODICALS)

The article studies methods of psychological impact on the readers' minds of periodicals during the First World War. Volyn's periodicals became the object of investigation because of particular, front-line status of the province. Main attention is focused on the formation technology of the enemy's image. Reasoning of war, participation expediency, the attitude towards allies and protagonists, frontline news – all these things found its reflection in newspapers' columns. Analysis of this information succors the classification of propaganda techniques in the early 20th century.

Key words: The First World War, propaganda, Volyn's press.

УДК 94:355.422 "1918"

А. Папакін, канд. іст. наук

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ОСТАННІЙ ПОЛЬСЬКИЙ БІЙ НА СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОМУ ТЕАТРІ ВОЄННИХ ДІЙ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ – КАНІВ, 11 ТРАВНЯ 1918 Р.

Стаття присвячена фінальній стадії формування в Україні 2-го Польського корпусу та його роззброєнню неподалік Канева. Аналізуються події, що призвели до збройної сутички поляків з німецькою армією, та наслідках бою під Каневом для вирішення польської справи під час Першої світової війни.

Ключові слова: 2-й Польський корпус, Українська Народна Республіка, німецька армія, Перша світова війна.

З самого початку Першої світової війни через активізацію національних питань і використання національного фактору сторонами конфлікту в своїх воєнних цілях у збройних силах воюючих сторін виникають різноманітні національні військові формування. В армії Російської імперії, де напередодні світового конфлікту вирішили відмовитися від організації особливих національних частин, із самого 1914 р. розпочалося створення польських національних підрозділів для боротьби за визволення Польщі з-під влади Німеччини та Австро-Угорщини. У 1917 р., напередодні Лютневої революції, вони були передислоковані до Київського військового округу для формування Польської стрілецької дивізії. Після участі частин дивізії у боях в Галичині їх було переведено до заплілля Західного фронту, де у серпні 1917 р. виник 1-й Польський корпус. На Румунському та Південно-Західному фронтах, що пролягали територією України та Бессарабії, з листопада 1917 р. тривало формування 2-го та 3-го Польських корпусів.

Підписання Українською Народною Республікою (УНР) Брестського мирного договору з Центральними державами (9 лютого 1918 р.) поставило польські військові формування в Україні, створені саме для боротьби з ними, у складне становище. З одного боку, очевидно була необхідність відступу з території, на яку за умовами брестських домовленостей вступали збройні сили Німеччини та Австро-Угорщини, з іншого ж боку 2-й та 3-й Польські корпуси перебували на початкових стадіях формування і були неготові до складних переміщень. Крім того, в ніч на 16 лютого 1918 р., протестуючи проти умов Брестського миру (передачі УНР Холмщини та Підляшшя), залишили свої позиції та пішли на з'єднання з польськими корпусами в Україні 1,5 тис. солдатів Польського допоміжного корпусу австро-угорської армії – колишніх легіонерів II (Карпатської) бригади Польських легіонів. Рухаючись від с. Раранча на Буковині, вони дійшли 5 березня 1918 р. до Ямполья і

Сорок, де об'єдналися з 2-м Польським корпусом в якості Окремої Карпатської бригади. 10 березня відбулась організаційна зміна корпусу: до існуючих у його складі 4-ї стрілецької дивізії (13, 14, 15 та 16-й стрілецькі полки), 4-ї артилерійської бригади, 2-го інженерного полку, 2-го важкого артилерійського дивізіону, 5-го і 6-го уланських полків [7, b. p.; 24, s. 326, 330] було додано новотворену 5-у стрілецьку дивізію (на чолі з колишнім бригадиром – полковником Юзефом Галлером); відтак корпус налічував 6,5 тис. осіб. Оскільки в разі потрапляння легіонерів у зону австро-угорської присутності на них чекав трибунал за зраду, вони не могли залишатися на зайнятій австрійцями території. Проте виявилось, що командир 2-го Польського корпусу генерал Сильвестр Станкевич не має наміру залишати Сорок. Тому, коли австро-угорське командування надіслало вимогу до частин корпусу перейти до району Вінниці і залишатися там, у корпусі відбувається переворот – 28 березня новостворена "Головна військова рада 2-го корпусу Польських військ" оголошує командиром полк. Ю. Галлера, який наказує частинам корпусу розпочати марш на схід.

Східний напрямок був вибраний для відступу з кількох причин, однак основною була можливість з'єднання з 1-м Польським корпусом, який розміщувався у районі Бобруйська у Білорусі і налічував 16,5 тис. осіб [20, s. 289]. На переговорах у Києві, які польське командування провело з українською владою за участі німецького командування, що завершилися підписанням 4 квітня 1918 р. "Умов перебування польських військ на території України" [4, арк. 24–25 зв.; 6, арк. 113–115; 11, b. p.; 14, s. 4–7, 24–26; 16, s. 94–97; 17, s. 193–197], було погоджено район розміщення частин 2-го та 3-го Польських корпусів: Речиця–Гомель–Новозибків–Городня. Через те, що угода передбачала забезпечення поляків всім необхідним продовольством і фуражем коштом уряду, 4 квітня було видано наказ до Армії УНР, в якому пояснювалося, що польські військові не мають

жодного права самостійно реквізувати будь-яке майно [1, арк. 66]. Втім, ця умова не завжди виконувалася, в результаті чого реквізиції продовжувалися, а 13–18 квітня 1918 р. підрозділи 3-го Польського корпусу вступили в особливо кривавий конфлікт з українськими селянами в районі Немирова. Через подібні випадки Міністерство внутрішніх справ УНР 18 квітня 1918 р. повідомило командування корпусу, що в разі повторення самочинних реквізицій "уряд Української республіки не зупиниться перед повною ліквідацією польського війська на Україні" [2, арк. 27 зв.].

Польські війська були готові до виїзду на північний кордон України. Проте німецькі підрозділи, що чатували на залізничних станціях, отримали наказ командування не випускати поляків. 8 квітня німці повідомили українську владу, що слід "обов'язково не допускати виходу польських військ з району, в котрому вони розташовані, ні пішки, ні по залізниці" [5, арк. 62]. Німці зажадали роззброїти польські частини в Україні. Для цього було утворено спеціальну комісію на чолі з німецьким ген. В. Грьонером, до якої увійшли також представники австро-угорського командування (австрійську сторону представляв майор М. Фляйшман) та українського Генерального штабу. Основними умовами переговорів комісії з ген. О. Осинським щодо подальшого перебування польських військ на території України повинні бути бути два принципи: демобілізація та обеззброєння корпусів і розпуск по домівках їх солдатів [5, арк. 62; 22, с. 444]. Представнику українського Генштабу майор М. Фляйшман, зокрема, заявив, що "ні один солдат польський не виїде з тої місцевості, де стоїть ав[стро]-уг[орське] військо" [5, арк. 68].

Відповідно до тиску австро-німецького командування, голова оперативного відділу Генштабу УНР полк. Є. Мишківський вже 9 квітня 1918 р. повідомив командирів польських корпусів, що внаслідок зміни політичної кон'юнктури передислокація польських військ до нового району призупинена. Полякам запропонували укласти новий договір [5, арк. 10, 12]. 19 квітня військовий міністр УНР О. Жуковський та міністр внутрішніх справ М. Ткаченко внесли на розгляд уряду питання про подальшу долю польських "легіонів". Повідомлялося, що з боку міністерства військових справ та внутрішніх справ вжиті заходи щодо повного роззброєння польських військ [18, с. 44]. Тоді ж Є. Мишківський наказав "іспользувати всі сили, які у вас є" і звертатися по німецьку допомогу для обеззброєння польських формувань на Поділлі, а щодо 2-го Польського корпусу вказав, що німецькі частини вже виступили для його ліквідації [6, арк. 138]. Щоб не допустити перехід 2-го корпусу через Дніпро, полк. Є. Мишківський 18 квітня наказав розвести мости під Каневом та Переяславом [10, с. 66].

Нові переговори поляків з українською владою, що тривали 1–3 травня 1918 р. у Києві, та особисте втручання гетьмана П. Скоропадського не принесли жодних результатів. Г. Ейхгорн повідомив, що німці не можуть допустити, "щоб на наших тилах знаходилися війська, досить вороже налаштовані щодо наших військ. Завданням нашим є ліквідація цього війська у якнайкорішому часі" [13, с. 27–28; 15, с. 19, 20; 19, с. 192].

Тимчасом, частини найменш укомплектованого 3-го Польського корпусу залишалися на місці, розпорошені по Поділлі. Частини же 2-го Польського корпусу поволі рухалися до Дніпра, плануючи перейти річку біля Канева і вирушити до визначеного угодою від 4 квітня 1918 р. району. Вийшовши з Умані, частини 2-го корпусу через Маньківку, Терлівку, Медвин і Богуслав дійшли 17 квітня до Миронівки. Тут шлях перегородили два німецькі батальйони, що мали на меті затримати пере-

хід корпусу до переправи через Дніпро. Однак через рішучий спротив переважаючих сил поляків та наказ фельдмаршала Г. фон Ейхгорна лише затримати польський корпус, не вступаючи у бій, німці звільнили шлях [21, с. 44–45]. 2-й Польський корпус продовжив шлях на схід, плануючи під час постою під Каневом зібрати всі частини для переправи на лівий берег Дніпра.

Усе ж доля цього з'єднання була вже наперед визначеною. Полякам не були відомі плани німців, і генерал Ю. Галлер вів підлеглий корпус до Переяславського мосту через Дніпро, що до затоплення місцевості водами Канівського водосховища поєднував лівий берег річки біля Малого Букрина з правим біля Переяслава-Хмельницького. 18 квітня всі частини, підрозділи та служби 2-го Польського корпусу були зосереджені неподалік від Канева: командування корпусу, кінний взвод при штабі корпусу, дивізіон важкої артилерії – у с. Маслівка, 4-а стрілецька дивізія, ескадрон 6-го уланського полку, санітарна колона, інтендантство, корпусний обоз – у Козині та Ємчисі; два ескадрони 6-го уланського полку – у с. Садова та с. Кнелівка; 5-а стрілецька дивізія, Офіцерська легія, батарея польової артилерії і рухомий шпиталь – у Потоку; артилерійська бригада з піхотним батальйоном – у с. Шандра; авіаційний парк – у с. Сулиці; один ескадрон 5-го уланського полку з кулеметами – в Синяві, штаб полку, його обоз та 4-й ескадрон – у Пиляві; два ескадрони 5-го полку уланів, інженерний полк, кінна батарея, артилерійський парк – у с. Степанці. [7, с. 31; 21, с. 48]. Авіаційний загін кап. Шумського, який йшов поодаль інших частин корпусу, 11 квітня затримався на ст. Христинівка, де був через кілька днів оточений 200 німцями і теж роззброєний [8, с. 27].

Розуміючи, що через брак палива для транспортів і дозволу на перевезення з боку української влади, а також виконуючи наказ ген. О. Осинського, який особисто прибув до Масловки, частини затрималися тут надовго, командування спорядило варту, а до сусідніх місцевостей вислало розвідувальні загони [21, с. 48]. Протягом постою під Каневом траплялися поодинокі дрібні сутички поляків з німцями: 4 травня поляки виявили трьох німецьких шпигунів, 5 травня до Пиляв увійшов німецький загін з 10 чол., які були затримані солдатами 2-го інженерного полку і передані до штабу корпусу, згодом відпущені [7, с. 34, 35, 36]. Невдовзі у складах корпусу завершувались запаси продовольства і фуражу, а закупівлі продуктів у населення перешкоджало Вільне козацтво та німці, які ждали від поляків документів на реквізиції, написаних німецькою мовою [7, с. 31, 36]. Незважаючи на труднощі, тривала організаційна праця у частинах: проводилися постійні заняття, бойові навчання, розпочато курси для офіцерів тощо. Було реорганізовано артилерію: сформовано легку артилерійську бригаду полк. Я. Альфатера і важкий дивізіон гаубиць підполк. Гомилицького; з кінної батареї при 5-му уланському полку та двох батарей при піхотних дивізіях заплановано утворити кінний артилерійський дивізіон [21, с. 54]. Чисельність корпусу збільшилася завдяки місцевим добровольцям та вихідцям з роззброєних одеських частин. Станом на 1 травня 1918 р. у 2-му Польському корпусі було 651 офіцер, 6267 солдатів, 5845 коней, на озброєнні перебувало 80 кулеметів, 38 польових та 6 важких гармат [9, б. р.].

Німці постійно стягували свої частини до району розміщення 2-го Польського корпусу. 6 травня командування корпусу отримало ультиматум від командування німецької 28-ї бригади (ген. Ліргольда), в якому ті вимагали скласти зброю протягом трьох годин [21, с. 56]. У відповідь ген. Ю. Галлер надіслав відпис, у якому вказав, що без наказу ген. О. Осинського не має права вирішувати

такі питання, а наполягання на дотриманні умов ультиматуму може призвести до непотрібної сутички [7, б. р.]. Через відмову німці забрали ультиматум, пояснивши, що він виник унаслідок непорозуміння.

11 травня польський корпус був оточений чисельно переважаючим німецьким військом. Проти 2-го корпусу німецька армія виставила 14 батальйонів піхоти від 600 до 800 багнетів та 8–16 кулеметів у кожному, 3 польові артилерійські батареї (по 4 гармати у кожній) та 4 ескадрони "гусарів смерті" (усього близько 12 тис. чол.), а також резерв, кількість і склад якого залишаються невідомими [3, арк. 63 зв.; 20, с. 372; 21, с. 57]. За деякими даними, німецькі сили під час роззброєння поляків підсилювали українські загони [20, с. 372], ймовірно, Вільне козацтво. 11 травня 1918 р. о 3.30 ранку без попередження німецькі війська розпочали оточувати польські частини з північного та західного напрямку. Оскільки польські солдати отримали чіткі накази не воювати з німцями, займаючи нейтральне становище, велика частина їх була роззброєна і потрапила у полон вже у наступні кілька годин; тих, хто спробував втекти, німці стріляли. Таким чином було роззброєно три уланські ескадрони (5-го та 6-го полків), розміщені у найвіддаленіших від командування селах Салів, Кутелів і Пилява. Командувач 3-го ескадрону 6-го уланського полку ротм. Русоцький повідомив командуванню корпусу про наближення німців вже о 4-й ранку, і в усіх частинах корпусу було оголошено тривогу [3, арк. 60–60 зв.]. Було віддано наказ арт. бригади разом з батальйоном 15-го стрілецького полку вирушати з Шандри до Масловки, так само мала чинити вся 5-а стрілецька дивізія. Однак німці змогли відділити 5-у дивізію від основних сил; було взято в полон близько половини особового складу дивізії разом з її командувачем та командирами стрілецьких полків; полк. Махцевича згодом було відбито, і разом з батальйоном 15-го полку, що вийшов з оточення, він прибув до командування корпусу. Прорватися зуміли також два ескадрони 6-го уланського полку, а також два ескадрони 5-го уланського полку з інженерним полком, які зайняли лінію оборони у південно-східному напрямку Степанці–Канів. Після оголошення тривоги свої позиції у Масловці зайняла важка артилерія; підрозділи 4-ї стрілецької дивізії зайняли оборону в Козині, однак не витримали наступу німців і відійшли; 4-а рота 14-го стрілецького полку, що не встигла відійти разом з полком, була оточена, однак з боями прорвалася, втративши командира кап. Р. Брандаса [3, арк. 60 зв.–62].

О 5.30 командування корпусу вийшло з Масловки до млину, де зайняли позиції частини корпусу. Відтак розпочалася оборона у чотирикутнику, де з однієї сторони протікала Рось, з іншої (з боку яру Ємчихи) стояли 13-й і 14-й стрілецькі полки, третю сторону (дорога з Масловки до Степанців) охороняли залишки 15-го полку, а на фронті у напрямку Степанці–Ємчиха тримали позиції інженерний полк та улани (разом 4 ескадрони з командою кулеметів); ці частини підсилювала артилерія (5 батарей польових гармат і 2 важких). Боротьба на вказаних позиціях тривала з 7 ранку до 5 вечора [3, арк. 62].

Перша атака німців з боку Ємчихи була зупинена кулеметами; артилерія обстрілювала Козин і Степанці, зайняті німцями. Оскільки наступ німців з боку Межирича і Таганчі був слабшим, розглядалася можливість здійснення наступу в цьому напрямку з метою виходу до Богуслава–Медвина [23, с. 101–102]. Бій тривав у холодну дощову погоду, протягом усього часу солдати не отримували їжі, а запас набоїв завершувався, однак моральний дух їх був на висоті. Все ж ген. Ю. Галлер розумів, що битва із супротивником, який має чисельну

перевагу, довго тривати не може, і вислав двох парламентарів (майора А. Шиллінґа та кап. Ліновського) до німецького командування. Коли польські делегати прибули від німців, він скликав на нараду офіцерів від кожної частини, щоб вирішити, чи слід битися далі, чи прийняти капітуляцію, як того вимагали німці. Хоча всі офіцери висловлювалися за продовження бою, ген. Ю. Галлер наказав скласти зброю. Касу корпусу було розподілено між офіцерами і солдатами, а гармати наказано знищити, щоб не потрапили до рук ворога [3, арк. 62 зв.–63 зв.].

Наступного дня, 12 травня, в селі Миронівка було підписано угоду, за якою 2-й Польський корпус мав скласти зброю, а його солдати – тимчасово інтерновані у місцях розташування частин корпусу; офіцерам дозволено залишити на вибір шаблі чи вогнепальну зброю без набоїв [7, б. р.]. Німці розуміли, що військові корпусу стояли на чітких незалежницьких позиціях, і їх повернення до Польщі призведе до посилення антинімецьких настроїв, тому вирішили інтернувати солдатів.

За даними штабу 2-го Польського корпусу з 21 травня, у битві під Каневом загнуло до 100 поляків і 200 отримали поранення, німецькі втрати оцінювалися у 250 забитих і до 800 поранених [3, арк. 59, 64 зв.]. Хоча за умовами капітуляції всі поляки мали бути полонені німцями, до полону потрапило лише близько 3 тис. осіб [12, с. 88], отже більшості вдалося втекти. Генерал Ю. Галлер та його найближчі соратники також уникли полону, діставшись Києва.

Битва 2-го корпусу під Каневом стала останнім відчайдушним проявом боротьби польських військових формувань, утворених зі складу колишньої російської армії, проти збройних сил Центральних держав. За свідченням сучасника, це був "останній удар по концепції вирішення польського питання, спираючись на Центральні держави" [23, с. 107]. Після описаних подій, хоча на Поділлі ще продовжувала існувати Легка бригада 3-го Польського корпусу, були спроби створити польські військові формування на Кубані при "білій" армії, а також у Мурманську та Архангельську при британській армії, центр формування польських збройних сил проантантівської орієнтації міцно закріпився за Францією. Тут формувалася Польська армія, на чолі якої у жовтні 1918 р. став Ю. Галлер, колишній командувач роззброєного під Каневом 2-го Польського корпусу.

Список використаних джерел

1. Державний архів Київської області (далі – ДАКО), ф. 1787, оп. 1, спр. 16.
2. ДАКО, ф. 1787, оп. 1, спр. 18.
3. ДАКО, ф. 1787, оп. 1, спр. 19.
4. ДАКО, ф. 1787, оп. 9, спр. 1.
5. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 1077, оп. 5, спр. 1.
6. ЦДАВО України, ф. 1793, оп. 1, спр. 64.
7. Centralne Archiwum Wojskowe, Warszawa (далі – CAW), sygn. I.122.71.1.
8. CAW, sygn. I.122.71.2.
9. CAW, sygn. I.122.71.3.
10. CAW, sygn. I.122.71.5.
11. CAW, sygn. I.122.75.1.
12. CAW, sygn. I.122.99.27.
13. CAW, sygn. I.122.99.29.
14. CAW, sygn. I.122.99.30.
15. CAW, sygn. I.400.2048.10.
16. Ів. За-вич. Чужоземні військові формування в українській державі // Історичний календар-альманах "Червоної Калини" на 1939 рік. – Л.: Червона Калина, 1938. – С. 88–101.
17. Кулик А., Пташинський П. До історії збройної спілки української буржуазії та польських поміщиків для боротьби проти пролетарської революції // Архів Радянської України. – 1932. – № 5–6. – С. 184–236.
18. Матвієнко В. Україна і Польща в 1918 році: проблема формування новітніх міждержавних відносин // Україна і Польща в XX столітті: проблеми і перспективи взаємовідносин. – К., Краків, 2002. – С. 44–48.
19. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – К., Філадельфія: АТ Книга, 1995. – 495 с.

20. Bagiński H. Wojsko Polskie na Wschodzie. 1914–1920. – Warszawa: Główna Księgarnia wojskowa, 1921. – 598 + IX s.
21. Bergel R. Dzieje II Korpusu polskiego. – Warszawa: Główna Księgarnia wojskowa, 1921. – 64 s.
22. Gaul J. Służby wywiadowczo-informacyjne Austro-Węgier wobec radykalnego ruchu niepodległościowego w Królestwie Polskim 1914–1918. – Warszawa: Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, 2006. – 532 s.

23. Kantor-Mirski M. Od Rarańczy do Kaniowa. Wspomnienie legionowe z r. 1918. – Sosnowiec, 1934. – 129 s.
24. Kozłowski W. Artyleria polskich formacji wojskowych podczas I wojny światowej. – Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 1993. – 491 s.

Надійшла до редколегії 21.07.14

А. Папакин, канд. ист. наук
Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев, Украина

ПОСЛЕДНИЙ ПОЛЬСКИЙ БОЙ НА ВОСТОЧНОЕВРОПЕЙСКОМ ТЕАТРЕ ВОЕННЫХ ДЕЙСТВИЙ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ – КАНЕВ, 11 МАЯ 1918 Г.

Статья посвящена финальной стадии формирования в Украине 2-го Польского корпуса и его разоружению недалеко от Канева. Анализируются события, приведшие к вооруженному столкновению поляков с немецкой армией, и последствия боя под Каневом для решения польского вопроса во время Первой мировой войны.

Ключевые слова: 2-й Польский корпус, Украинская Народная Республика, немецкая армия, Первая мировая война.

A. Papakin, PhD (equiv. in History)
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE LAST POLISH COMBAT ON THE EAST-EUROPEAN THEATER OF WORLD WAR I – KANIV, MAY 11, 1918

The article deals with the final stage of the formation of the 2nd Polish Corps in Ukraine and its disarmament near Kaniv. The events that lead to the military conflict of Poles and the German Army, as well as the impact of the combat of Kaniv on the Polish question during the First World War are analyzed.

Key words: 2nd Polish Corps, Ukrainian National Republic, German Army, The First World War.

УДК 316.774 (470+571) : 82-92 "1914/1915" Русская мысль

С. Стельмах, д-р іст. наук, проф.,
С. Котова, студ. магістратури
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ФОРМУВАННЯ "ОБРАЗУ ВРОГА" В РОСІЙСЬКІЙ ПУБЛІЦИСТИЦІ 1914–1915 рр. (НА ПРИКЛАДІ ЖУРНАЛУ "РУССКАЯ МЫСЛЬ")

Статья посвящена исследованию особенностей формирования витоков "образа врага" в Российской империи в 1914–1915 гг. В развідці аналізуються тексти журналу "Русская мысль", які були переважно конституційно-поміркованого спрямування. Основна увага публіцистів була зосереджена на ворогу №1 – Німеччині.

Ключевые слова: Перша світова війна, "образ врага", пропаганда, російська публіцистика, російські історики.

На початку ХХ ст. людство опинилося в ситуації, яку можна охарактеризувати висловом – "криза міжкультурного комунікування". Перед Першою світовою війною спостерігаємо спалах етноцентризму, який розділив світ на своє та чуже, дефілював свою ідентичність через відповідне відрізнення з-поміж інших. Зіткнення різних культур продукувало "образи ворогів", а відтак стимулювало ту діяльність, яка легітимувала військово-промислові інституції й поживлявала ресурс політичної діяльності через загальне уявлення про структуральну загрозу й всеосяжну ворожість. Драматичні візії про грізних ворогів ззовні викристалізували розуміння себе серед багатьох інших [9, с. 159-161].

Етноцентрична культурна стратегія набуття ідентичності через виокремлення своєї групи від чужої, стимулювала кардинальну переорієнтування змісту російсько-німецьких та російсько-австрійських відносин, пошук нових теоретико-методологічних регулятивів для інтерпретації й реконструкції подій європейської історії за останні століття. Декілька факторів були домінуючими й виступали як інтенціональні: по-перше, кардинальна зміна більшістю професійної гільдії російських істориків поглядів на зміст німецьких історіографічних праць ХІХ ст.; по-друге, однозначне розміщення розвитку Росії в центрі європейської історії з відповідно знецінювальною маргіналізацією інших; по-третє, позитивне оцінно-нормативне наповнення російської історії та негативне ставлення до традицій ворожих національних і регіональних культур.

Переосмислення домінуючих світоглядних основ в умовах "зіткнення культур" змусили російських істориків критично переорієнтувати інтелектуальні здобутки німецької соціогуманітарної науки ХІХ ст. Практично всі автори

визначили своє бачення проблеми німецького впливу на російську культуру й погоджувалися з тим, що до німецьких праць потрібно підходити дуже обережно та скептично. Безперечно, головною метою було пояснення німецької ідеології, окреслення перспектив стосунків слов'янського та тевтонського світів у майбутньому повоєнному часі.

Завданням даної статті є прослідкувати витоки формування "образа врага" на матеріалах літературно-політичного журналу "Русская мысль" за 1914-1915 рр. (зокрема, М.О. Бердяєва, В.П. Бузескула, М.О. Гершензона, Е.Д. Грімма, С.А. Котляревського, А.Д. Коральника, Є.В. Тарле). Журнал "Русская мысль" наповнювався текстами, в яких чітко проглядається ідеологія помірною конституціоналізму. Більше того, періодичне видання виходило за сприянням членів Конституційно-демократичної партії, зокрема П.Б. Струве та О.О. Кізіветтера. Партія Кадетів виступала під патріотичними та радикально антиурядовими гаслами, але дотримувалася генеральної лінії уряду в Першій світовій війні. Таким чином, журнал "Русская мысль" можна розглядати як віддзеркалення офіційної агітації.

Всі сили публіцистів на початку війни були сконцентровані на головному напрямку – формуванні "образа врага" в свідомості населення своєї країни, союзних і нейтральних держав [10, с. 62]. Основна ідея полягала в "очищенні" себе за рахунок інших. Всю відповідальність за розв'язання війни перекладали на ворога. У статті С.А. Котляревського "Війна за мир" Німеччина постає агресором, який прагне досягти військової гегемонії в Європі та за її межами. Автор висміює виправдання німців поняттям "превентивної війни" виключно

для забезпечення захисту національного інтересу та збереження необхідного для життя простору, адже Німеччина на початок ХХ ст. мала доволі сильну "опорну міць" на європейській арені. Колосальний приріст населення, чисельна армія, економічний підйом сприяли реалізації провідної мети німецької зовнішньої політики – підступного збільшення власної сили та могутності через війну, яка стала специфічним продовженням політичної гри на міжнародній арені [8, с. 95].

З початком Першої світової війни у російському суспільстві формується мілітарний дискурс. Влада мала побудувати у свідомості свого народу власний образ, пояснити та виправдати свої дії. Психічно урівноваженим людям важко вбивати інших, навіть чужинців. Вони не готові бути зняряддям вбивства, лише у випадку, коли не має іншого вибору, бо ворог здійснить інвазію батьківщини та поневолить їх близьких. Після того, як народ побачив несправедливі, загарбницькі цілі противника у війні, в його свідомості викристалізувалась справедлива мета війни – відстояти право своєї нації на існування. Будь-яка війна – це не лише акт насилля, важливим є психологічне протистояння. Програє той, хто визнає себе переможеним [11, с. 74].

З одного боку, публіцисти мали перекопати співвітчизників, що їх країна – безневинна жертва агресії, а з іншого боку – показати брехливість ідеології супротивника. Як підкреслює А.Д. Корольник: "Агресивна по своїй суті Німеччина одягається в шкуру невинного агнца, на якого "нападають". І в цьому підтасовуванні фактів вона знаходить виправдання появи тваринних інстинктів" [7, с. 55].

У звірючому світі агресія є природною умовою виживання. Людські спільноти хоч і пройшли через соціо-еволюційний розвиток, але людина не змінила суті свого біологічного виду – крупного хижака, верхньої ланки біогенезу. Тому війна стала каталізатором загально цивілізаційних процесів та переглянула цінності, які панували в світовому порядку. Через окреслення контурів культурної відмінності ворога, заперечувалася приналежність його до "цивілізованого світу". Інакший поставав в образі нахабного, злочинного, розбещеного звіра, чудовиська, дикуна, варвара.

За словами професора Е.Д. Грімма, Німеччина забула про свої власні традиції та повернулася до таких форм ведення війни, про які Європа давно забула: "замкнені в тюрмах і на бойнях, мирні мандрівники, примушені прибирати стаїні і солдатські приміщення, вигнані на польові роботи, побиті прикладами та позбавлені харчів; жінки, роздягнені догола або систематично заплітовані; хворі із зірваними пов'язками, накладеними після операції; породіллі, вислані на другий день після пологів; діти, які померли від поневірян на очах матерів; цілі міста зазнали систематичного розгрому, – кров холоде при думці про ці звірства, і голова відмовляється зрозуміти таке повальне безумство" [6, с. 77].

Головну причину "морального занепаду та здичавіння" народу "мислителів та поетів" та "джерело обурливих звірств і знущань, якими сучасні німці осквернили країну Гете, Шиллера, Канта і Бетховена" Е.Д. Грімм вбачає у культивуванні сили на національному рівні в Німеччині [6, с. 90].

Далі видання мало подолати кризу історичної свідомості росіян. Публіцисти спробували подати нові орієнтири та побороти травматичний досвід міжнародної ізоляції Росії з часів Східної війни (1853-1856 рр.) через нове інтерпретування історії. "Відношення невоюючих країн до тієї й іншої воюючої держави визначається зовсім не одними корисливими розрахунками; і тут набагато більшу роль відіграють масові, національні почуття, – переважно расова симпатія чи антипатія, або ж

та сама моральна оцінка, – зазначає М.О. Гершензон, – ця оцінка визначається на основі загального духовного образу воюючого народу, або на смутному, але впевненому розумінні його правоти чи неправоти в даній війні" [5, с. 97].

Автор порівнює події 1914 року з початком франко-пруської війни 1870 року, тільки діючі особи "обмінювалися ролями". Рішення про оголошення війни не було проявом всенародної волі, бо французи та німці не бажали воювати. Конфлікти розпочалися внаслідок імператорської примхи Наполеона III та Вільгельма II, які спровокували конфлікти з порожнього приводу через власну зарозумілість, органічне нахабство і грубе презирство до супротивника [5, с. 98-99].

У висновку М.О. Гершензон підкреслює, що за чверть століття "голий цинізм німецької солдатчини" об'єднав навколо себе дві третини Європи, яка утворила збройну коаліцію на ґрунті моральної антипатії до самовпевненого, безсоромного обличчя Німеччини. Весь "культурний світ" здригнувся від побаченої сутності німецького мілітаризму та зрозумів, яке "чудовисько" живе серед них після оголошення Вільгельмом II війни Росії, Франції та "кривавої різанини" в Бельгії.

Остаточне закріплення "образу ворога" у свідомості росіян було реалізовано, через вплив на розвиток історичної культури шляхом здійснення інтервенції до актуальних процесів розвитку історичної та культурної пам'яті.

Відомий дослідник німецької історичної школи В.П. Бузескул у статті "Сучасна Німеччина та німецька історична наука ХІХ століття" намагається пояснити, чим саме було спричинене піднесення Німеччини та зрозуміти витоки імперської ідеології, яка найкраще проявилася в німецькій історичній науці [3, с. 25]. На думку В.П. Бузескула, німецькі професійні історики ХІХ ст. стали ідеологами військової монархії та мілітаризму. Леопольд фон Ранке вбачав можливим об'єднання Німеччини під егідою Пруссії лише за сприяння сильної армії [3, с. 29]. Наступники "старого майстра німецької історичної науки" з початку 50-х рр. ХІХ ст. почали проповідувати в університетах культ "броньованого кулака". Т. Моммзен виправдовує силу навіть тоді, коли вона застосовується проти права. Він стає теоретиком історичного закону, за яким більш політично розвинутий народ поглинає "незрілі" народи, а "цивілізовані" держави захоплюють "духовно неповнолітні" [3, с. 39].

Пруська історична школа остаточно обґрунтувала цю ідеологію та сформувала в свідомості своїх співвітчизників думку про велич Німеччини. Йоганн Густав Дройзен виправдовує силу та формальне зовнішнє право національною місією. В його працях історія перетворюється на апологію величчя Гогенцоллернів та Пруссії загалом [3, с. 46]. Макс Дункер вище за все цінує зовнішню могутність держави, яка проявляється через перемоги та завоювання нових територій [3, с. 47]. Без сумніву, головним ідеологом та пропагандистом німецького мілітаризму для В.П. Бузескула є Генріх фон Трейчке. У його працях наголошується на моральному обов'язку держави – розвитку власної могутності. Силу та міцність країни варто перевіряти через війни, які складають "політику за перевагою". Г. фон Трейчке стверджує, що квінтесенцію всього людства складає німецький народ, особливо Пруссія на чолі з Гогенцоллернами, яким зумовлено заснувати світову імперію [3, с. 49]. На його думку: "Німеччина занадто багато думала, тепер час діяти; хороший солдат або чиновник більше необхідний для держави, ніж поет; німецьке питання є питання не свободи, а сили" [3, с. 48].

Далі В.П. Бузескул акцентує увагу на образі слов'ян в німецькій історіографії та рекомендує працю славіста

В.І. Ламанського "Про історичне дослідження греко-слов'янського світу в Європі". На думку Ф. Геґеля: "слов'яни становлять щось середнє між європейським та азійським духом, і тому їх вплив на поступовий розвиток духу не був достатньо діяльним і важливим" [3, с. 41]. Саме тому слов'яни і не згадуються в "Філософії історії". Згідно з уявленнями К. Дітцеля: "буде сильна Німеччина, і Росія не буде навіювати страху жодній дитині" [3, с. 42]. А. фон Менцель вживає епітет "слов'янське свинство" [3, с. 42]. Г. фон Трейчке дійшов висновку, що історія людства зробить величезний крок назад у разі звільнення слов'ян від німецького панування. Позбувшись необхідного керівництва, слов'яни самі багато чого втратять, адже саме Провидіння призначило їм повелителів, наглядачів, вчителів [3, с. 42]. А. Геффер підтримує Г. фон Трейчке у думці: "панування германізму на сході зумовлене самим божественним Провидінням, яке підготувало для проживання і подвигів німецького народу самі кращі та центральні місцевості в найкращій і центральній частині світу, в Європі" [3, с. 43]. Г. Кінкель проповідував "хрестовий похід проти Росії", а у відновленні Польщі він вбачав силу Німеччини. Таким чином, німці ще з середини XIX ст. поклали на себе історичну місію "онімечення" сусідів. З точки зору В.П. Бузескула, головна причина німецьких ресентиментів до Росії полягає у підсвідомому побоюванні, що мрія про гегемонію в світі може не здійснитися через опір слов'ян.

В.П. Бузескул доходить висновку, що німецька історична наука XIX ст. сприяла процесу перетворення Німеччини в "велику Пруссію". Праці "пруських істориків" були більше публіцистичними та пропагандистськими, ніж власне історичними [3, с. 55]. Представники "пруської школи" перетворили історію на політичний інструмент, сформувавши суспільну ідею "великої держави", заклали основні риси нової Німеччини: презирство до інших націй, цинічне зневажання політичної практики імплементації; культ преклоніння перед силою; фундаментальне переконання у величчї німецької раси, яка може поглинати інші народи.

Інший російський історик Є.В. Тарле викриває "смертельного ворога, по сусідству з яким живе Росія" та ілюструє істинний намір німців у війні: економічно поневолити Росію, нав'язавши їй грабіжницький торгівельний договір. Основним джерелом дослідження "реальних думок і почуттів" німецьких правлячих сфер стала праця Віктора Гена "De moribus Ruthenorum". Ген оприлюднив те, про що мовчали дипломатичні депеші та офіційний Берлін. Всі його висловлювання сповнені презирством до слов'ян. В Росії все "антиідеально", грубо та непристойно. Росіяни не уявляють, що таке дисципліноване суспільство, гідність та почуття обов'язку. Навіть антропологічна будова слов'ян видається В. Гену непривабливою, особливо скляні очі та грубі черепа. Славнозвісні "лоретки" зазвичай німкені, бо у росіянок не вистачає внутрішньої шляхетності. На думку В. Гена, слов'яни нездатні розуміти і створювати справжнє мистецтво, істинну музику, оригінальний живопис, тому не варто серйозно сприймати поняття "російської культури". Вся російська література складається з двох письменників, але у Пушкіна "мало моральності та душі", а Гоголь "дуже обмежена голова" і не має "істинного гумору". Композитори М.І. Глінка та О.М. Серов, за словами В. Гена: "нікчемні, навіть просто огидні" [11, с. 88]. Згідно з уявленнями В. Гена, крім руйнації слов'яни взагалі мало до чого схильні: "маса слов'ян – величезна, вони вже тепер охоплюють Європу двома сильними руками. Козаки з'являються на своїх конях, зі своїми нагайками та піками і все знесуть геть.

Потреб у них немає, в руйнуванні вони майстри, серця у них немає, вони бездушні. І якщо перебити сотні тисяч їх, то є інші сотні тисяч, як сарана" [11, с. 90].

Є.В. Тарле наголошує на тому, що для німців характерними є ненависть і зневажання до російського народу. Саме народу, а не уряду. Завершальна мета Німецької імперії – загибель слов'янського світу та перетворення людей в під'яремних, убогих, злиденних, п'яних та забитих рабів [11, с. 92].

Питання про духовні витоки німецької культури ставить М.О. Бердяєв у статті "До суперечок про німецьку філософію". Автор наголошує на тому, що в запалі національних і політичних пристрастей, під гомін гармат неможливо справедливо розглядати німецьку філософію, яка займає центральне місце в німецькій культурі. М.О. Бердяєв рішуче заперечує проти підпорядкування загальної істини національним принципам: "всі досягнення німецької думки можуть бути оголошені брехнею тільки тому, що вони німецькі, у нас нещодавно німецьку філософію вважали гарною й істинною тільки тому, що вона німецька. Тепер її вважають поганою і помилковою теж тому, що вона – німецька" [2, с. 119]. Автор намагається донести читачу, що потрібно воювати з німецькою расою, але неприпустимо оголошувати війну досягненням німецької думки: "...будемо вільні у своїх оцінках німецької філософії, вільні від рабської залежності та учнівської пригніченості; вільні від ненависті та погромного заперечення. Така позитивна чи негативна залежність завжди є безсилля" [2, с. 121].

У висновку М.О. Бердяєв застерігає слов'ян уподібнюватись німцям у національно-вольовому ухилі. Шалена зарозумілість німецької ідеології виникла через спроби монополізувати правду, як втілення німецької сили та націоналізувати істину, оголосивши її німецькою. Німецький народ зазнав духовного занепаду, бо почав усвідомлювати себе єдиною обраною, найвищою та чистою расою. Для свого "очищення" та "ренесансу духовності" німці мають пройти через моральні та матеріальні приниження.

Поняття "нейтральності" і "об'єктивності" соціогуманітарних наук в часи великих потрясінь усуваються на другорядний план. Як справедливо зазначив А.Д. Коралник: "Коли ллється на полях битви кров наших братів, коли ворог загрожує нашому вогнищу, миру Росії та Європи, важко сидіти в ложі історико-психологічної критики і оцінювати "dramatis personae", оперувати з різниціми "але" і "проте" в той час, коли потрібне повне самозабуття і самопожертва ... справа не в об'єктивності та не в хваленому історичному "методі", а в з'ясуванні собі ж, собі і всім тим, хто шукає сенсу, виправдання війні" [7, с. 42]. Вчені всіх фронтів перебували на службі ведення війни. Той запал, з яким виправдовували бойові дії, був пов'язаний з інтеграцією вчених в тодішню субеліту, адже соціальний статус вченого і його самосвідомість у воєнний період визначалися через габітус. Особливо це стосувалося війни ідей та ідеологічного протистояння протиборчих сторін [1, с. 30].

Таким чином, в умовах військового часу образ "іншого" трансформується до образу "ворога", чи "друга". Психологія "свій – чужий" загострюється до рівня повного неприйняття іншої культури, носієм якої є ворог. Граючи на патріотизмі, національних почуттях і традиціях, пропаганда закладає в свідомість громадськості "образ ворога", оголошуючи цілі свого народу благородними і справедливими, а наміри противників – низинними і корисливими. Осучаснення старих образів сприяє орієнтуванню в актуальній ситуації та розумінню стосунків з іншими. Експлікація дійсності, обґрунтування нових норм та оцінок історичного знання направляються

на реалізацію специфічних, наповнених цінностями потреб в орієнтирах. Представники освіченої інтелігенції мали дати відповідь на нагальні питання військового часу та скоригувати суспільні настрої, через перетворення історичних знань на орієнтаційну матрицю.

Список використаних джерел

1. Байрау Д. Наука, техника и общество в Первой мировой войне // Наука, техника и общество России и Германии во время Первой мировой войны / Под. ред. Э.М. Колчинского, Д. Байрау, Ю.А. Лайус. – СПб.: Нестор-история, 2007.
2. Бердяев Н.А. К спорам о германской философии // Русская мысль. – 1915. – № 5. – С.115–123.
3. Бузескул В.П. Современная Германия и немецкая историческая наука в XIX столетия // Русская мысль. – 1915. – № 2. – С. 24–55.

4. Волковский Н.Л. История информационных войн. – СПб.: Полигон, 2003.
5. Гершензон М.О. 1870 и 1914 // Русская мысль. – 1914. – № 8-9. – С. 94–115.
6. Гримм Э.Д. Пьяные илоты. Немецкие бесчинства и европейская культура // Русская мысль. – 1914. – № 8-9. – С. 76–93.
7. Коральник А.Д. Германская идея // Русская мысль. – 1914. – № 12. – С. 42–60.
8. Котляревский С.А. Война за мир // Русская мысль. – 1914. – № 10. – С. 94–98.
9. Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення – Львів: Літопис, 2010.
10. Сенявская Е.С. Противники России в войнах XX века: Эволюция "образа врага" в сознании армии и общества. – М.: Росспэн, 2006.
11. Тарле Е.В. К истории русско-германских отношений в новейшее время // Русская мысль. – 1914. – № 11. – С. 83–93.

Надійшла до редколегії 05.08.14

С. Стельмах, д-р ист. наук, проф.,
С. Котова, студ. магистратуры

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев, Украина

ФОРМИРОВАНИЕ "ОБРАЗА ВРАГА" В РОССИЙСКОЙ ПУБЛИЦИСТИКЕ 1914–1915 гг. (НА ПРИМЕРЕ ЖУРНАЛА "РУССКАЯ МЫСЛЬ")

Статья посвящена исследованию особенностей формирования истоков "образа врага" в России в 1914-1915 гг. В исследовании анализируются тексты журнала "Русская мысль", которые были преимущественно конституционно-умеренного направления. Основное внимание публицистов было сосредоточено на враге №1 – Германии.

Ключевые слова: Первая мировая война, "образ врага", пропаганда, русская публицистика, российские историки.

S. Stelmakh, Doctor of History, Prof.,

S. Kotova, Master Stud.

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE FORMATION OF "THE ENEMY IMAGE" IN RUSSIAN PUBLICISTICS 1914–1915 (THE EXAMPLE OF THE MAGAZINE "RUSSKAYA MYSL")

The article is devoted to the research of the features of formation of leaks "enemy image" in the Russian Empire in 1914-1915 years. It was analyzed the texts of journal "Russkaya Mysl", which were mainly constitutional and moderate. The publicists paid much attention on Germany – enemy "number one".

Keywords: The First World War, "image of enemy", propaganda, Russian publicism, Russian historians.

УДК 355.123.1

І. Стичинський, студ. магистратури
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ВИВЧЕННЯ ПОБУТУ ТА ПОВСЯКДЕННЯ ВОЯКІВ В ЧАСИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ У ФРОНТОВИХ УМОВАХ (НА ПРИКЛАДІ АВСТРО-УГОРСЬКОЇ ТА РОСІЙСЬКОЇ АРМІЙ)

В цій статті йдеться про важливість вивчення побуту та повсякдення вояків у фронтових умовах під час дослідження Першої світової війни. Обґрунтовується актуальність дослідження та стисло оглядається джерельний та історіографічний комплекс. На прикладі вивчення австро-угорської та російської армій у Великій війні показано застосування джерел, в яких міститься інформація про побут та повсякдення.

Ключові слова: Перша світова війна, збройні сили, Австро-Угорщина, Російська імперія, побут, повсякдення.

Запорука всестороннього вивчення історичних подій, на нашу думку, полягає у багатогалузевих дослідженнях. Історичні факти потрібно вивчати не лише як явище політичної історії, а і як подію локального значення, що відображає стан певного суспільства.

Перша світова війна є визначальною для українських земель. Українці приймали в ній участь у лавах воюючих армій, а терени нашої держави стали театром військових дій, де відбулись визначні баталії Великої війни, на суходолі та на морі.

Зазвичай військовий конфлікт розглядається як явище геополітичне. Нічого дивного в цьому немає, адже дійсно, війни спричиняють зміни території у державах, зникнення і появу нових державних утворень тощо. Військове протистояння може бути результатом тривалого дипломатичного процесу, кризи, вирішення якої не вдалось за столом перемовин.

Не є в цьому виключенням і Велика війна. Сучасна наука показує, що однобоке її дослідження є неповним, деякі важливі явища війни залишаються поза увагою науковців. Саме тому потрібно зосередитись на проблемах, які допомагають побачити війну з середини.

Ми вважаємо, що такою проблемою є побут та повсякдення вояків у фронтових умовах. Приблизно формуючи образ вояка-фронтовика, ми можемо зрозуміти, як виглядало ціле військо, чому воно мало такі бойові якості, а не інакші. В даному випадку побут і повсякдення виступають вирішальними чинниками, які впливають на бойові якості воїна на війні.

Актуальність теми полягає в тому, що військовий побут та повсякдення в умовах бойових дій не є для нашої держави зараз чимось далеким та відстороненим. У Донецькій та Луганській областях нині відбувається антитерористична операція (АТО). По факту ведуться бойові дії, як за умов справжньої війни. В цей час ми бачимо, що ефективність дії бойових підрозділів залежить не лише від їх озброєння, а і від харчового та матеріального забезпечення – побутових умов. В такий скрутний час держава виявилась не в змозі повністю зробити побутові умови вояків в зоні АТО сприятливими для перебування війська. Цим зараз активно переймаються прості громадяни України та волонтерські організації, які координують рух взаємодії народу з армією. Таким чином ми зараз побачили, що побут вояка по-

значається на його бойових якостях, і, власне, їх формує. Тому це важливо.

Австро-угорська та російська імператорська армії вибрані не випадково. До складу цих держав під час Першої світової війни входили українські землі. В арміях Габсбургів та Романових довелося воювати українцям. Вихідці з українських земель являли собою помітну частку у збройних силах обох імперій.

На території України австро-угорська та російська армії були основними учасниками конфлікту. Через це історія Першої світової війни на українських землях невід'ємно пов'язана з вивченням цих двох армій.

Важливим у дослідженні фронтового побуту та повсякдення є підбір джерел. Джерельний комплекс з даної проблеми по Першій світовій війні є доволі великим та розмаїтим.

Основною групою джерел є писемні. До них ми відносимо офіційні документи, армійські статuti, які певним чином регламентують солдатський побут. Також важливим джерелом є мемуарна спадщина. Це вельми цікаве та інформативне джерело. Мемуарні рядки можуть містити інформацію про побут, повсякдення, явища фронтового життя, які відомі лише його учасникам.

Матеріальні, речові джерела є не менш важливими. Вивчення музейних колекцій та антикварних збірок сприятиме розширенню дослідницького кругозору.

В контексті Великої війни важливим джерелом є фотографія. Новітні технології дозволяють нам широко використовувати фотографічні джерела у своїх дослідженнях. За інформативністю фото не поступається джерелам з попередніх груп.

Вояцький побут та повсякдення Першої світової можна досліджувати і за допомогою специфічних джерел. Серед таких виділимо фронтовий фольклор.

Історіографія з даної проблеми складає не надто велику сукупність нарисів, чимало з яких ми можемо зустріти в мережі Інтернет [2], [3], [4].

Нам видається, що цю об'ємну тему для полегшення роботи потрібно поділити на частини. Таким можуть бути: умови проживання на фронті, харчове забезпечення та повсякдення – проведення вільного часу від виконання службових обов'язків.

Переїду до прикладів вивчення побуту та повсякдення за допомогою деяких джерел.

Спогади з часів Першої Світової хорунжої УСС Олени Степанів [1] розповідають такі речі про харчове забезпечення: "17.X. Свобода – Солотвина. 6 год. рано, ми вже в Свободі. Се лісничівка зничена пробуванням козаків. Коло неї попеліє запалена хата. Стрільці печуть на згарищах бульбу, заспокоюють голод ріпою" [1, с. 53].

"19.X. Вигода-Болехів. Рано сотня дійшла до села По дорозі поживили нас жінки молоком, бульбою і хлібом" [1, с. 53].

"10. XI Аннаюєрг. Відпочиваємо, хлопці перуть білля, господарюють по хатах, харчуються на власну руку" [1, с. 56].

Прочитавши ці рядки стає зрозумілим ставлення вояків до вищого керівництва і про стан харчового забезпечення австро-угорської армії в конкретній місцевості на марші.

Роман Дашкевич [1] згадує про святкування Різдва на війні: "Рік 1916. ...Приготували перед тим дещо на свята. Кухар, який з кухнею стояв в селі, привіз нам навіть куті. Такі у нас свята були. Ми таки побажали собі й другому що нехай мине все перебуде лихо нашого народу, та бажали бодай надії, нехай воно буде краще. Заколядували, хоча і не вільно було співати. Та ніхто не спинав. Усі чули: не зачіпайте їх, бо і коли розлюченого раба зачепиш, то готов гаркнути як собака. Свята минали, як кожний буденний день. Одною

радістю були листи від рідні, а в прочім – усе чуже" [1, с. 284]. З цього уривку ми дізнаємось, що для австро-угорського війська під час свят в певних випадках було притаманне використання національних обрядових свят – в даному випадку куті. Також вояки співали колядки. В цілому свято на фронті містить ті ж самі компоненти, що і в рідній оселі, але автор спогадів підкреслює, що військові умови накладають свій відбиток на святкування.

Про свято в умовах війни з протилежного боку нам розповідають спогади артилерійського прапорщика Ф. Степуна: "В девять мы сели за легкой обед, новый командир, Вильзар, я и двое гостей. Пообедав, мы окончатально прибрали комнату, накрыли пасхальный стол: кулич и пасха, присланные из Москвы, пасха, "сооруженная" нашим хозяйственным командиром, львовский окорок ветчины, в изготвленной Гилевым бумажной горжетке, яйца, очень удачно выкрашенные луком, красными канцелярскими чернилами и лиловой мастикой для казенных печатей, две бутылки вина (Вильзар получил красное, а я твое "Опорто") и бездна всяких сладостей" [5].

Ці ж спогади містять інформацію про умови проживання: "Ночевали в прекрасной гостинице, спали на мягких постелях, приняли теплые ванны, ели майонез из пулярды, грязными, походными сапогами попирали голубые ковры нарядного ресторана", а могло бути й інакше: "Мы расположились биваком между лазаретом для тяжело раненных, кладбищем, все время принимавшим в недра свои наскоро сколоченные гробы, и платформой, у которой беспрестанно выгружались санитарные поезда, прибывавшие из-под Ивангорода... Кроме своего трагического облика война явила мне здесь и свой отвратительный лик. Угнетающая забитость серых солдатских масс, что уныло поют в скотских вагонах" [5]. Ось так, навіть на війні умови проживання могли різнитись в залежності від наближення до фронту.

Таким чином, помітно що відомості з фронтового побуту та повсякдення можуть нам чимало розповісти про різні аспекти буття солдата на війні. Побутові умови відкладаються на морально-психологічному образі вояка, що в свою чергу впливає на те, як він себе покаже в бойових діях. Крім того, від вищезазначених умов залежать настрої в армії стосовно військового командування та керівництва держави.

Найголовнішим є результат вивчення військового повсякденного життя та побуту. Він показує, що яким би не було організоване суспільство в мирний час, у військових умовах цей порядок ламається. Війна не може бути для когось гарною, а для когось поганою. Негативною вона є для всіх сторін конфлікту.

Отже, існує багато аспектів, які вказують на те, що дослідження побутових умов та повсякдення війська є важливою частиною у вивченні одного з найбільших світових військових конфліктів – Першої світової війни.

Список використаних джерел

1. Олена Степанів – Роман Дашкевич. Спогади і нариси/ Упоряд. Г. Варник, А. Фелонюк; Львівське відділення ІУАД ім. М. С. Грушевського НАНУ. – Львів: Літературна агенція "Піраміда", 2009. – 632 с.
2. Балла Т., Кисс Г. Австро-венгерские солдаты на русском фронте в 1914-1918 годах. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ah.milua.org/avstro-vengerskie-soldaty-na-russkom-fronte-v-1914-1918-godax>
3. Валаев Я. Фронтальная жизнь солдат российской императорской армии в годы Первой мировой войны [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cyberleninka.ru/article/n/frontovaya-zhizn-soldat-rossiyskoj-imperatorskoj-armii-v-gody-pervoy-mirovoj-voyny>
4. Веремеев Ю. Рацион питания русского солдата 1914-17 годы [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://army.armor.kiev.ua/tist/paek-rusarm1914.shtml>
5. Степун Ф.А. (Н. Лугин). Из писем прапорщика-артиллериста. – Томск: Издательство "Водолей", 2000. – 192 с. [Електронна версія]. – Режим доступу: <http://militera.lib.ru/db/stepun/index.html>

И. Стычинский, студ. магистратуры
 Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев, Украина

ИЗУЧЕНИЕ БЫТА И ПОВСЕДНЕВНОСТИ ВОИНОВ В ПЕРИОД ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ ВО ФРОНТОВЫХ УСЛОВИЯХ (НА ПРИМЕРЕ АВСТРО-ВЕНГЕРСКОЙ И РОССИЙСКОЙ АРМИЙ)

В статье идет речь о важности изучения быта и повседневной жизни солдат на фронте во время Первой мировой войны. Обосновывается актуальность исследования и кратко анализируется комплекс источников и историографии. На примере изучения австро-венгерской и российской армии во время Великой войны показано применение источников, которые содержат информацию о быте и повседневности.

Ключевые слова: Первая мировая война, вооруженные силы, Австро-Венгрия, Российская империя, быт, повседневность.

I. Stychynskiy, Master Stud.
 Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE STUDY OF DAILY LIFE OF SOLDIERS DURING THE FIRST WORLD WAR IN WARTIME CONDITIONS (THE EXPERIENCE OF THE AUSTRO-HUNGARIAN AND RUSSIAN ARMY)

This article is about the importance of studying of soldiers' daily life in the battlefield conditions during the investigation of First World War. It justifies the topicality of the investigation and gives brief description of source and historiographic complex. On the example of Austro-Hungarian and Russian armies during First World War it shows the source application which contain the information about daily life.

Key words: The First World War, armed forces, Austro-Hungary, Russian empire, daily life.

УДК 94(477)"191":623.746

А. Харук, д-р іст. наук, проф.
 Академія сухопутних військ ім. гетьмана Петра Сагайдачного, Львів

РОЗВИТОК АВІАЦІЙНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ В УКРАЇНІ У 1916–1918 РОКАХ

У статті описані кроки щодо розширення виробничо-конструкторської бази авіаційної промисловості в Україні у 1916–1918 рр. У статті проаналізовано такі заходи: організація виробничо-дослідного осередку в Херсоні, авіаоторного підприємства в Олександрівську, проекти створення авіазаводів в Києві та Харкові.

Ключові слова: авіаційна промисловість, авіаційне підприємство, військова авіація, Перша світова війна.

Період Першої світової війни характеризувався інтенсивним розвитком насамперед тих галузей промисловості Російської імперії, що були орієнтовані на воєнні потреби. Помітне місце серед них посідала авіаційна промисловість, кілька підприємств якої знаходились на теренах України. До них, зокрема, належали крупний завод Анатри та низка дрібніших підприємств (Адаменка, Терещенка). Однак їх виробничі можливості далеко не задовольняли потреб. Тож з метою зниження залежності від імпорту в 1916-1917 рр. було ініційовано низку проектів зі створення нових авіаційних та авіаоторних заводів. До розпаду Російської імперії ці підприємства знаходились на різних стадіях організації, фактично ще не розпочавши виробничої діяльності, а пізніше більшість цих проектів було згорнуто. Тому вони опинились поза увагою істориків. Навіть у найбільш ґрунтовних працях як радянської доби – П. Дузя [1], так і 90-х рр. ХХ ст. – В. Савіна [2] – автори, у кращому разі, обмежуються короткими згадками про ці підприємства.

Метою даної роботи є висвітлення спроб розширення виробничо-конструкторської бази авіаційної промисловості в Україні в 1916-1918 рр., а саме – організація виробничо-дослідного осередку в Херсоні, авіаоторного підприємства в Олександрівську, проекти створення авіазаводів в Києві та Харкові та ін.

Бурхливий розвиток авіаційної техніки в роки Першої світової війни поставив питання про організацію авіаційного науково-дослідного і випробувального центру, спроможного забезпечити науковий супровід практичних робіт в галузі авіації. У військовому відомстві в березні 1916 р. відбулось обговорення цієї ідеї, на якому з обґрунтуванням необхідності заснування наукового центру виступили полковник О. Вегенер та професор Г. Ботезат – визнаний авторитет в галузі літакобудування, випускник Харківського технологічного інституту. За кілька місяців Управління Військового Повітряного Флоту (російська абревіатура – УВВФ) видало наказ про створення в Херсоні Головного аеродрому

Повітряного флоту Росії. Вибір Херсону був зумовлений природно-кліматичними факторами, а саме – великою кількістю погожих, сонячних днів, необхідних для проведення льотних випробувань [3]. В грудні того ж року полковника Вегенера офіційно призначили начальником Головного аеродрому. Науковим керівником став професор Ботезат, а завідувачем аеростанцією (льотною базою) – військовий льотчик О. Раєвський. Затверджений 15 грудня 1916 р.³ перелік завдань, що покладались на Головний аеродром, включав 27 пунктів, першочерговими серед яких були випробування літаків, озброєння, прицілів, засобів радіозв'язку та приладів [5, арк. 164-165]. Графік організації аеродрому був розрахований на 18 місяців – з 1 січня 1917 р. до 1 липня 1918 р. [5, арк. 166]. Кадрове забезпечення здійснювалось, зокрема, і за рахунок залучення іноземних фахівців. Так, 20 травня 1917 р. було вирішено виділити 75 тис. крб. для розміщення в Херсоні інструкторів та механіків з Англії [7, арк. 185 зв.].

У квітні 1917 р. відбулось урочисте відкриття Головного аеродрому. На той час уже працювала низка відділів та лабораторій, аеродромна служба, почалось будівництво аеродинамічної труби [2, с. 70]. Тоді ж було виділено майже 500 тис. крб. на продовження облаштування установи [5, арк. 168]. Станом на 14 серпня 1917 р. загальний кошторис обладнання Головного аеродрому визначався у 12 млн. 650 тис. крб. [5, арк. 189]. Така астрономічна сума викликала цілком зрозуміле прагнення обмежити витрати, і 5 вересня Управлінню Військового Повітряного Флоту було запропоновано переглянути кошторис, обмежившись тільки необхідними витратами. Одночасно передбачалось виділити негайно черговий транш у розмірі 2 млн. крб. [5, арк. 202]. Але хід революційних подій і зміна пріоритетів військово-політичного керівництва вилились, зрештою, у прийняте 2 грудня 1917 р. рішення "заморозити" облашту-

³ Усі дати до 1 березня 1918 р. наведені за старим стилем.

вання Головного аеродрому, віднісши його організацію до "потреб мирного часу" [5, арк. 223].

В період революційних подій кінця 1917 – початку 1918 рр. більшість допоміжного персоналу Головного аеродрому підтримала більшовиків [4, с. 364]. Лояльним до нової влади виявився і полковник Вегенер, який з лютого 1918 р. очолив Раду Головного аеродрому. 4 квітня того ж року більшовицька влада оголосила про ліквідацію Головного аеродрому у зв'язку з окупацією України німецькими військами [14, с. 103]. Однак Головний аеродром продовжував існувати і після відновлення влади Центральної Ради, і при гетьманові П. Скоропадському.

Поряд з Головним аеродромом у Херсоні передбачалось розташувати й інші авіаційні інституції. Зокрема, на початку 1917 р. керівництво УВВФ обґрунтувало необхідність заснування державного ("казенного") літакобудівного заводу. Мотивувалось це відсутністю інтересу у приватних підприємців до вдосконалення конструкцій літаків. Приватні фірми прагнули до масового випуску усталених, часто морально застарілих типів літаків; державне ж підприємство мало займатись впровадженням нових, найсучасніших звірців. Спочатку планувалось придбати недобудоване підприємство акціонерного товариства "В.А. Лебедев" у Пензі за 1 млн. 443 тис. крб. [5, арк. 129-130], однак згодом вирішено будувати новий завод на півдні. Цікаво, що спочатку плани розміщення підприємства в Херсоні були заблоковані Головним управлінням Генерального Штабу (ГУГШ) з "поважної" причини – у цьому місті передбачалось розмістити румунський королівський двір та уряд в разі їх евакуації, а отже, вільних приміщень не було. УВВФ довелось запевнити, що Управління не претендує на приміщення в місті, а розмістить завод за містом [5, арк. 3-4]. До середини лютого 1917 р. були підібрані земельні ділянки для будівництва літакобудівного й авіа моторного заводів. Зокрема, для авіазаводу була визначена ділянка розміром 4,5х3 версти поблизу залізничної станції, а суміжна ділянка дещо меншої площі – для організації моторобудівного заводу та відділення прокатки цільнотягнутих труб. Ще раніше було отримано дозвіл Херсонської міської думи на відчуження 500 десятин землі при зниженні ціни з 2400 до 1200 крб. за десятину [5, арк. 145]. 18 березня 1917 р. Особлива нарада з обговорення й об'єднання заходів з оборони держави остаточно ухвалила пропозицію УВВФ про будівництво в Херсоні казенного авіазаводу потужністю 200 літаків на рік і вартістю 3 млн. 350 тис. крб., а також моторного заводу потужністю 200 моторів на рік і вартістю 3 млн. 400 тис. крб. [5, арк. 127]. Для організації будівництва створили спеціальний орган – Комісію з будівництва авіаційних заводів в Херсоні. Відповідно до графіку робіт, в першу чергу передбачалось до 1 липня 1917 р. ввести в дію майстерню з виготовлення кулеметних установок і бомботримачів, до кінця року розгорнути виробництво запчастин для авіамоторів і літаків, а до 1 липня 1918 р. завершити спорудження заводів [5, арк. 171]. Для вирішення проблеми робочої сили 7 квітня 1917 р. було санкціоновано використання на будівництві заводів в Херсоні військовополонених і "тубільних робочих дружин" [5, арк. 169]. Та реально роботи велись вкрай низькими темпами, і херсонські підприємства так і не були введені в дію. Остання згадка про них в документах УВВФ датована 5 березня 1918 р., коли у відповідь на прохання надати кошти для продовження робіт була дана телеграма з вимогою відзвітувати про витрату вже виділених коштів [5, арк. 241]. В подальшому Комісія з будівництва авіазаводів згадується у матеріалах часів Директорії як один з органів, на базі

яких передбачалось створення Аеротехнічного інституту [6, арк. 17]. Тобто, вона існувала принаймні до кінця 1918 р.

Однією з найгостріших проблем, від якої потерпала російська авіація в роки Першої світової війни, була нестача авіаційних моторів. Імпортні поставки велись неритмічно, а кілька власних підприємств далеко не задовольняли потреб. Вихід був один – розширювати власну виробничу базу авіа моторної промисловості. З цією метою низка підприємств отримала державні субсидії на організацію випуску авіамоторів. Серед них був і петроградський електротехнічний концерн "Дюфлон і Константинович", або ж "Дека". Директором авіа моторного відділу призначили інженера М. Брілінга, який в ініціативному порядку працював над проектом двигуна власної конструкції. Але в якості прототипів для серійного випуску на новому підприємстві були вибрані трофейні німецькі шестициліндрові двигуни рідинного охолодження типу "Мерседес". З підприємством уклали контракти, що передбачали випуск п'яти двигунів потужністю 100 к.с., 50-ти – 129 к.с. і 180-ти – 168 к.с. на загальну суму понад 5,3 млн. крб. [7, арк. 102-103]. Виготовлення перших зразків моторів велось у Петрограді. Згідно із телеграмою від 29 вересня 1916 р., напередодні перший мотор потужністю 100 к.с. успішно пройшов випробування [8, арк. 215]. Для серійного випуску моторів концерн побудував у другій половині 1916 р. завод в м. Олександрівськ (нині Запоріжжя). Це підприємство належало до найкраще обладнаних заводів, що підтвердив відповідний акт обстеження від 15 серпня 1917 р. [9, арк. 79-81]. На жаль, серійне виробництво двигунів так і не було налагоджене. За даними станом на 31 серпня 1917 р. завод "Дека" здав усього один двигун потужністю 100 к.с. Почалось виготовлення 50-ти моторів потужністю 129 к.с., а роботи по контракту на 180 двигунів потужністю 168 к.с. ще не починались [10, арк. 44]. Підприємство катастрофічно зривало графік поставок, адже із замовлених 235-ти авіамоторів 135 одиниць повинні були бути готові ще до 31 грудня 1916 р. [11, арк. 40-41]. Треба відзначити, що радянські дослідники стверджують, що випуск двигунів потужністю 129 і 168 к.с. таки був налагоджений у 1917 р. [1, с. 71]. Проте архівні матеріали це не підтверджують. Дійсно, у вересні 1917 р. почалось виготовлення деталей для партії із 100 одиниць моторів потужністю 168 к.с. [10, арк. 374зв.]. Але у звіті військового представника на заводі "Дека" за листопад 1917 р. відзначається, що жодних змін у стані виконання замовлень не відбулося [10, арк. 711]. Наприкінці грудня 1917 р. Рада народних комісарів видала декрет про націоналізацію заводу "Дека" [12, с. 347-348]. Проте налагодити роботу підприємства вдалось лише на початку 20-х рр. XX ст. [13, с. 11-12].

У досліджуваній період було зроблено спробу організувати авіаційне виробництво в Києві. Базою стали майстерні Київського політехнічного інституту (КПІ). 1915 р. їм надали державну субсидію у 120 тис. крб. для будівництва "аерогаражу", а наступного року було організовано ремонт літаків, а також виготовлення різноманітних запчастин для авіації [15, с. 133]. Чисельність працівників наприкінці 1916 р. становила 200 чол., з них безпосередньо у авіаційному відділенні – 60 чол. Майстерні мали механічне відділення з необхідними верстатами, ливарне відділення, кузню, майстерню термічної обробки, лабораторію та інші необхідні виробничі підрозділи [16, арк. 12].

Завідувач майстернями професор М.О. Воропаєв 27 листопада 1916 р. скерував до військового міністерства доповідну записку, в якій обґрунтовувалась доцільність організації на базі майстерень авіаційного заводу [16, арк. 10-13зв.]. Попередньо професор заручився

підтримкою великого князя Олександра Михайловича – командувача російською військовою авіацією, – який у вересні 1916 р. відвідав майстерні і висловив побажання реорганізувати їх у казенне підприємство, яке служило б регулятором цін для приватних заводів, а також дослідною станцією. В якості додаткових аргументів професор Воропаєв наводив такі: відсутність в Києві на відміну від інших крупних центрів (Петрограда, Москви, Одеси) авіаційного заводу; наявність кваліфікованих фахівців, дешевої і якісної робочої сили; низька вартість землі і будівельних робіт; нарешті, традиції київської конструкторської школи, найвидатнішим представником якої був І. Сікорський. Представлений кошторис витрат, головним статтями якого були будівництво головного корпусу заводу площею 800 кв. сажнів, низки допоміжних приміщень (сушили для дерева, складів тощо), закупівлю обладнання, визначав необхідну суму для організації заводу у 800 тис. крб. Щомісячні поточні витрати (зарплатня з розрахунку на 300 працюючих, закупівля матеріалів, орендна плата за землю, амортизаційні відрахування) мали б становити 130 тис. крб., а проектна місячна продуктивність – 20 літаків-винищувачів чи 15 розвідників [16, арк. 12-12зв.]. За умови належного фінансування будівництво заводу передбачалося завершити до серпня-вересня 1917 р., а до кінця 1917 р. завод мав би вийти на проектну потужність. На початку січня 1917 р. військовий міністр скерував записку Воропаєва до міністерства промисловості й торгівлі, під егідою якого мав би організовуватись завод [16, арк. 3]. Відзначалось, що військове міністерство готове виділити необхідні для організації підприємства кошти, але в подальшому планує виступати тільки замовником, а завод діяв би на комерційних засадах і користувався повною самостійністю у внутрішніх питаннях. Проте подальше наростання політичної нестабільності й економічної кризи зробили неможливим розгортання майстерень КПІ у повноцінний авіазавод. Упродовж 1917 р. їх головною продукцією лишались пропелери для літаків типів "Фарман", "Анаде", "Бреге" та ін. Потенційна продуктивність майстерень оцінювалась у 40 пропелерів на місяць, однак реальна була суттєво нижчою через перебої з постачанням лісоматеріалів [17, арк. 40]. Здійснювався ремонт літаків, у тому числі й трофейних – наприклад, 30 серпня 1917 р. було передано військовим літак типу "Альбатрос" [17, арк. 3]. Робились спроби налагодити й виробництво літаків. 28 червня 1917 р. майстерням КПІ було замовлено два навчальні літаки "Фарман IV", які мали бути виготовлені до кінця вересня [11, арк. 22]. Проте про повномасштабний випуск літаків мова не йшла. Нормальній роботі майстерень не сприяли інфляція та затримки в розрахунках за виконані роботи з боку військового міністерства. Це призвело до початку у вересні 1917 р. страйку робітників та до відставки професора Воропаєва з посади завідувача майстернями [15, с. 133]. На рубежі 1917-1918 рр. керівництво майстерень докладало зусиль зі збереження виробництва, однак 18 січня 1918 р. з УВВФ було отримано телеграму, в якій повідомлялось, що Управління не планує розміщувати нові замовлення в майстернях КПІ. За часів гетьманату майстерні виконували дрібні роботи для різноманітних військових частин та установ. У лютому 1919 р., після вступу до Києва більшовиків, майстерні КПІ увійшли як відділ до складу Головного Київських авіаційних майстерень. А в серпні того ж року, залишаючи Київ, більшовики вивезли майже все обладнання підприємства [15, с. 134].

Ще одним крупним промисловим центром України, кадровий потенціал та інфраструктура якого дозволяли організувати авіаційне виробництво, був Харків. Ініціа-

тором цієї справи виступив професор Миколаївської інженерної академії, генерал-лейтенант у відставці В.М. Іванов. Він був досить досвідченим організатором машинобудівного виробництва. Зокрема, ще у 1895 р. Іванов займався створенням Харківського паровозобудівного заводу, а у 1911 р. – Миколаївського суднобудівного заводу "Руссуд". Спираючись на свій досвід, професор Іванов у лютому 1916 р. скерував до військового міністерства доповідну записку з планом організації в Харкові (точніше – в "Харківському районі") заводу з випуску авіаційних двигунів потужністю 200 виробів на рік [8, арк. 4-5]. В якості фінансових умов висувалось гарантоване державне замовлення в обсязі 12 млн. крб. на три роки. При цьому випуск продукції міг розпочатись, як вважав автор плану, вже в першій половині 1917 р. Але план Іванова не отримав схвалення і не був реалізований. Також без позитивної відповіді лишилась і пропозиція представника ремонтно-механічного заводу в м. Мелітополь В. Караванського організувати випуск авіадвигунів на цьому підприємстві [8, арк. 51]. Можна навести й зворотні факти – коли пропозиції військових щодо організації авіаційного виробництва були відкинуті керівництвом підприємств. Так, приміром, вчинило правління товариства Дебальцевського механічного заводу. На пропозицію налагодити виробництво авіамоторів типу "Мерседес" воно відповіло відмовою, пославшись на відсутність досвіду й персоналу належної кваліфікації [8, арк. 1].

Підсумовуючи сказане відзначимо, що у 1916-1917 рр. на території України почалась реалізація низки проектів зі створення нових підприємств авіаційної галузі. Найбільш масштабним, безумовно, був проект створення авіаційного осередку в Херсоні, що включав літакобудівний та авіамоторний заводи, а також дослідно-випробувальний центр (Головний аеродром). Проте з цієї програми був реалізований, до того ж частково, лише проект організації Головного аеродрому. До досить масштабних відносився і проект концерну "Дека" з організації авіамоторного заводу в Олександрівську. Хоча це підприємство і не вийшло на повну потужність під час Першої світової війни, але в подальшому стало одним з провідних моторобудівних заводів СРСР. Так і не були реалізовані плани організації авіаційного заводу в Києві та авіамоторного – в Харкові. Причини такого розвитку подій потребують більш глибокого вивчення, однак вже зараз можна констатувати, що однією з них стала невідповідність широко закросних планів реальним фінансовим та технічним можливостям.

Список використаних джерел

1. Дузь П.Д. История воздухоплавания и авиации в России. – М.: Машиностроение, 1989. – 336 с.
2. Савин В.С. Авиация в Украине. Очерки истории. – Х.: Основа, 1995. – 264 с.
3. Шавров В.В. 60 лет со дня учреждения в России "Главного аэродрома" // Из истории авиации и космонавтики. – Вып. 29. – М., 1976. – С. 70-71.
4. Революционное движение в военных округах (март 1917 г. – март 1918 г.). Сборник документов и материалов. – М.: Наука, 1988. – 488 с.
5. Российский государственный военно-исторический архив (далі – РГВИА), ф. 493, оп. 6, спр. 11.
6. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 2300, оп. 1, спр. 1.
7. РГВИА, ф. 493, оп. 4, спр. 384.
8. РГВИА, ф. 493, оп. 4, спр. 69.
9. РГВИА, ф. 493, оп. 9, спр. 67.
10. РГВИА, ф. 493, оп. 11, спр. 305.
11. РГВИА, ф. 493, оп. 4, спр. 365.
12. Декреты Советской власти. – Т. 1. – М.: Госполитиздат, 1957. – 626 с.
13. Харук А.І. Деякі аспекти виробничої діяльності Запорізького авіамоторного заводу в 20-30-х рр. ХХ ст. // Дослідження з історії техніки. – Випуск 9. – К.: НТУУ "КПІ". – 2006. – С. 11-18.
14. Татарчук В.В. Зародження та становлення системи вищої авіаційної освіти в Україні та в Росії (1918-1930 рр.) // Дослідження з історії техніки. – Випуск 9. – К.: НТУУ "КПІ". – 2006. – С. 102-110.

15. Татарчук В.В. Діяльність авіаційно-автомобільних майстерень КПІ в роки I світової війни // Матеріали 5-ї Всеукраїнської наукової конференції "Актуальні питання історії техніки". – К.: ПП "ЕКМО", 2006. – С. 132-134.

16. РГВИА, ф. 493, оп. 4, спр. 351.

17. РГВИА, ф. 493, оп. 4, спр. 541.

Надійшла до редколегії 07.08.14

А. Харук, д-р ист. наук, проф.

Академия сухопутных войск им. гетмана Петра Сагайдачного, Львов, Украина

РАЗВИТИЕ АВИАЦИОННОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ В УКРАИНЕ В 1916–1918 ГОДАХ

В статье описаны шаги по расширению производственно-конструкторской базы авиационной промышленности в Украине в 1916–1918 гг. Проанализированы такие мероприятия: организация производственно-исследовательского центра в Херсоне, авиамоторного предприятия в Александровске, проекты создания авиазаводов в Киеве и Харькове.

Ключевые слова: авиационная промышленность, авиационное предприятие, военная авиация, Первая мировая война.

A. Kharuk, Doctor of History

Hetman Petro Sahaydachnyi Army Academy, Lviv, Ukraine

THE DEVELOPMENT OF AIRCRAFT INDUSTRY IN UKRAINE IN 1916–1918

The steps on widening of the production and design base of aircraft industry in Ukraine in 1916-1918 are described in this article. Next measures are analysed: organization of the industrial and research centre in Kherson; establishment of air motor plant in Oleksandrivsk; the projects of build up aircraft factories in Kyiv and Kharkiv.

Key words: aircraft industry, aviation plant, military aviation, The First World War.

УДК 94(477)"1917-1918"

І. Хома, канд. іст. наук, доц.

Національний університет "Львівська політехніка", Львів

ГАЛИЦЬКО-БУКОВИНСЬКИЙ КОМІТЕТ ДОПОМОГИ ЖЕРТВАМ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: СТВОРЕННЯ ТА ОСНОВНІ ЗАСАДИ ДІЯЛЬНОСТІ

Стаття розкриває проблему утворення та основних засад діяльності у Києві гуманітарної соціальної організації допомоги українцям Австро-Угорщини, потерпілим від Першої світової війни. Актуальність дослідження полягає в тому, що більшість фактів вперше введена в науковий обіг. Це допомагає ретельно вивчити методи самоорганізації та інтеграції іммігрантів із Західної України в суспільно-політичне життя Наддніпрянщини.

Ключові слова: Перша світова війна, Західна Україна, Є. Коновалець.

100 років від початку Першої світової війни є вдалою нагодою підвести підсумки про стан наукової розробки військових, політичних, соціальних, економічних, громадських та інших проблем, що безпосередньо та опосередковано пов'язані з передумовами, перебігом та наслідками війни. Річниця є також вдалою нагодою для того, щоб виробити нові інтелектуальні конструкції та орієнтири для подальших досліджень. Очевидно, що сучасна вітчизняна історична наука, попри ґрунтовну розробку окремих проблем, загалом не відображає всього масштабу перебігу Першої світової війни на українських землях і її впливу на українське суспільство. На такому ж рівні ця війна відображена і в суспільній пам'яті. Певна другорядність щодо Першої світової війни успадкована з радянських часів, коли основна увага була прикута до Другої світової війни, перемога в якій стала потужним інструментом для ідеологічної пропаганди.

З огляду на це, вважаємо за необхідне актуалізувати малодосліджену проблему, пов'язану зі створенням та діяльністю в Києві західноукраїнської громадської організації з надання допомоги українським військовополоненим, біженцям та виселенцям з Австро-Угорської імперії, що в роки війни перебували в Росії. Очевидно, що значення Галицько-Буковинського комітету не є достатньо оцінене в українській історіографії.

На час утворення Центральної Ради частина вихідців із західноукраїнських земель, яких національна революція застала в статусі біженців, виселенців та військовополонених, об'єднувалась навколо "Товариства опіки й допомоги для українців Галичини". Товариство було засноване приблизно в середині 1915 р. відомим вже на той час галицьким громадсько-політичним діячем С. Федаком [1], якого 18 лютого 1915 р. заарештувала російська військова адміністрація у Львові і вивез-

ла за межі Східної Галичини. Цього ж дня разом з ним було ув'язнено професора В. Охримовича, директора "Народної торгівлі" М. Заячківського, ректора духовної семінарії Й. Боцяна, директора українського національного музею І. Свенціцького, професора В. Шухевича та інших. Загалом, з осені 1914 р. до весни 1915 р. було заарештовано сотні українських науковців, освітян, представників культури та громадсько-політичних діячів, більшість з яких вивезли за межі Наддніпрянської України [2, 3].

Певним свідченням того, що це товариство було засновано у вказаний період, є лист С. Федака від 2 (15) вересня 1915 р. з Києва до В. Охримовича, який перебував в селі Голтявино, Пінчуцької волості Єнісейської губернії [4, арк. 2]. С. Федак цікавиться, чи отримав В. Охримович грошовий переказ. У листі від 20 (3 грудня) листопада 1915 р. С. Федак згадує комітет, на адресу якого писав листи В. Охримович, але не вказує офіційної назви [4, арк. 9]. Потребує уточнення назва цього товариства чи комітету, оскільки в знайдених нами документах вона не вказується. Можливо саме на основі цього товариства в квітні-травні 1917 р. було створено "Комітет допомоги українцям виселенцям при Українській Центральній Раді".

Офіційна діяльність комітету розпочалась 4 травня 1917 р. під назвою "Комітет допомоги українцям виселенцям у Києві". У цей день відбулося перше організаційне засідання, на якому була затверджена назва комітету, обрано керівника П. Мокроуса та секретаря Ю. Охримовича, вирішено проводити засідання щотижня та увійти в тісний контакт з Центральною Радою та громадськими організаціями [5, арк. 1].

7 травня було проведено друге засідання комітету за участю М. Грушевського, п. Линниченка (представник

Земського Союзу), п. Красковського (представник Союзу міст), др. А. Гарасиміва, І. Герасимовича, Сосновича, др. В. Сабата, П. Мокроуса, п-ні З. Сулінич, п-ні Каравай, п-ні Л. Садовської, А. Полонського та Ю. Охримовича. На засіданні вирішили, що комітет діятиме як орган Центральної Ради під назвою "Комітет допомоги українцям виселенцям при Українській Центральній Раді". Головою залишався П. Мокроус, а секретарем Ю. Охримович [6, арк. 1].

Спочатку комітет діяв як бюро в приміщенні Центральної Ради та активно співпрацював із створеною крайовим комісаром Галичини і Буковини Д. Дорошенком Галицько-Буковинською комісією. Ця комісія працювала в Києві з травня 1917 р. і до квітня 1918 р. [7, арк. 2]. Основні завдання полягали в організації повернення додому виселенців та біженців [8]. 23 червня на засіданні комісії на прохання Д. Дорошенка представника Галицько-Буковинської комісії в Києві було затверджено Е. Португалова і П. Мокроуса. Співпраця з "Комітетом допомоги українцям виселенцям при Українській Центральній Раді" проводилась через П. Мокроуса, І. Герасимовича, В. Сабата та інших [5, арк. 2; 6, арк. 6-63в].

У липні 1917 р. Е. Португалов очолив Галицько-Буковинську комісію. До створення цієї комісії він був юридичним консультантом відділу допомоги потерпілому населенню від війни при Південно-Західному фронті [7, арк. 3, 215].

7 жовтня 1917 р. комітет під керівництвом П. Мокроуса затвердив нову назву організації – "Український Центральний Галицько-Буковинський комітет допомоги жертвам війни при Українській Центральній Раді" (далі – Галицько-Буковинський комітет). Під цією назвою комітет працював у Києві до червня 1919 р. [6, арк. 41, 163]. До основних функцій комітету відносилось надання матеріальної та правової допомоги українським біженцям, виселенцям і військовополоненим з Австро-Угорщини, збір інформації про місця їх перебування і т.п. [9]. Характерною для комітету була громадсько-політична діяльність у тісній співпраці з військовим формуванням Січових Стрільців та Головною радою галицьких, угорських та буковинських українців.

У виконавчій вертикалі влади комітет підпорядковувався біженському департаменту Секретаріату внутрішніх справ. У лютому 1918 р., коли в Києві перебували більшовики, комітет підпорядковувався Револьюційній комісії [10].

З початку липня 1917 р. помітну активність проявляє Є. Коновалець, який приїжджає до Києва з табору військовополонених у Цариніні. Свою діяльність Є. Коновалець здійснює під прізвищем Є. Блавацький [5, арк. 5]. 8 липня Центральна Рада видала свідоцтво за номером № 1722/386 на ім'я Євгена Михайловича Блавацького. У свідоцтві зазначено, що 28-річний українець Є. Блавацький зі Стронятин (сучасне село Жовківського району Львівської області, приблизно в 19 км від Львова) є відомий Центральній Раді, яка за його поведінку ручається [11, арк. 2]. Необхідно зазначити, що Стронятин розташований приблизно в 10 км на схід від Зашкова, де народився Є. Коновалець. Українській історії відомо, що з села Стронятин походить шеф закордонного відділу Міністерства юстиції УНР, громадсько-політичний діяч, адвокат Василь Блавацький (1889–1944). Вперше під своїм прізвищем Є. Коновалець офіційно згадується в протоколі засідання Галицько-Буковинського комітету від 28 грудня 1917 р., де водночас зазначено його псевдонім – Блавацький [6, арк. 72].

Одночасно з Є. Коновальцем в Київ з табору в Дубовці приїжджає усусівець І. Чмола і активно долучається до роботи при Комітеті допомоги українцям виселенцям. Свою діяльність І. Чмола здійснює під прізвищем І. Щирба [5, арк. 72].

Помітною постаттю в цій справі був галичанин І. Лизанівський, якого 13 липня 1917 р. призначили скарбником Комітету допомоги українцям виселенцям замість В. Сабата [12, арк. 23].

Приблизно у вересні 1917 р. від Української Ради в Нью-Йорку Комітет допомоги українцям виселенцям отримав 100 тис. карбованців. Це дало змогу самостійно надавати поміч та відкривати філії. Для цього при комітеті було утворено бюро, начальником якого обрали Петра Барчука (під цим прізвищем до січня 1918 р. жив та працював у Києві усусівець П. Дідушок [5, арк. 5; 6, арк. 91]), заступником Є. Коновальця, уповноваженим від комітету був В. Сабат, а секретарем В. Савчин [5, Арк. 5]. Силами бюро було утворено 13 філій комітету в Сибіру та Центральній Росії. Через ці філії встановили контакт з 12 тис. виселенців та 1 тис., що перебували в Києві та околицях [5, арк. 7]. В одному з листів П. Дідушок радив відкривати філію Галицько-Буковинського комітету в складі 8-9 осіб. При тому, очолювати її повинен українець російського підданства, а членами можуть бути галичани [13, арк. 127].

Загалом комітет з травня до грудня 1917 р. з фонду для виселенців надав допомогу 1360 особам, а з коштів, що надходили із Сполучених Штатів Америки станом на березень 1918 р. 536 виселенцям та 438 військовополоненим [9, с. 4-6].

При бюро створили військову секцію в складі Є. Коновальця, В. Сабата та І. Щирби. Для роботи секції було виділено 40 тис. карбованців із суми, що надійшла від Української Ради в Нью-Йорку. За час роботи військова секція зареєструвала понад 10 тис. військовополонених українців [5, арк. 7]. Значною мірою саме завдяки цій секції було створено військове формування Січових Стрільців.

12 листопада в Києві Галицько-Буковинський комітет організував віче, для висвітлення намірів поляків приєднати Холмщину, Полісся і частину Волині до Польського королівства, а також плану Австро-Угорщини розширити автономні права Галичини та Буковини [14; 15].

Віче розпочалось о 18 год. у педагогічному музеї за участі близько 2,5 тисяч біженців, виселенців, військовополонених українців австро-угорського підданства, чеської делегації на чолі з Т. Масариком, румунського представництва Буковини на чолі з Емануїлом Ісопеску, членів Центральної Ради та уряду – генеральних секретарів судових справ М. Ткаченка та військових справ С. Петлюри. У президію віче було обрано Левандовського, М. Берлада, П. Барчука (П. Дідушок, вказаний як студент) та І. Базяка [15].

Підсумком проведеного віче стала спільна резолюція, у якій було відзначено: "1. Стоючи на основі, як найповнішого самовизначення українського народу, ми домагаємося злучення всіх українських земель в одну цілість, ...; 2. Звертаємось і закликаємо всіх галицьких українців по обох боках боєвої лінії стати до як найрішучішої боротьби проти австро-польського імперіалізму ..." [15].

Комітет активно брав участь в організації гуманітарної допомоги на окупованих Росією українських територіях. Як приклад, 13 листопада 1917 р. відбулося планове засідання Галицько-Буковинського комітету, на якому Є. Коновалець звітував про поїзду до Зба-

ражського повіту [6, арк. 65]. Ще 14 жовтня він був делегований комітетом в субкомітет Галицько-Буковинської комісії для надання допомоги населенню при комісарі Тимчасового уряду в Збаражі [11, арк. 1]. На поточні витрати 25 жовтня від керівника Галицько-Буковинської комісії Е. Португалова Є. Коновалець отримав 2 тис. карбованців.

21 жовтня для організації продовольчої допомоги на окупованих російськими військами територіях були делеговані В. Сабат та І. Базяк [16, арк. 5; 17, арк. 4].

16 листопада Є. Коновалець представив у Галицько-Буковинську комісію рукописний звіт про роботу в Збаражському повіті, а 17 листопада з цього приводу відбулась екстренна нарада. Участь у ній взяли уповноважений обласного комісара Галичини і Буковини, керуючий справами Галицько-Буковинської комісії Е. Португалов, член комітету Південно-Західного фронту В. Зільбермінц, представники Галицько-Буковинського комітету В. Сабат і П. Барчук та інші. За підсумками наради було прийнято рішення видати представникам Галицько-Буковинського комітету в Збаражському повіті через Є. Коновальця 3 тис. крб., а представнику Київської обласної ради польських громад допомоги жертвам війни г. Фідлеру 1 тис. крб. Через Є. Коновальця здійснювалась виплата українцям, а Фідлера полякам, з розрахунку 24 крб. в місяць на людину. Для виконання цього доручення 19 листопада Є. Коновалець отримав нову місячну перепустку для роботи в Збаражському повіті [11, арк. 6-10].

У травні 1918 р. до нових тимчасових обов'язків Галицько-Буковинського комітету додалась опіка над частиною особового складу розформованого І-го полку Січових Стрільців. 25 травня на засіданні комітету, де був присутній Є. Коновалець, обговорювались питання про великий обсяг роботи в комітеті після розформування полку Січових Стрільців, а також про заборону німецьким командуванням надавати гуманітарну допомогу стрільцям [6, арк. 110].

4 червня на засіданні Галицько-Буковинського комітету розглядався запит німецького комісара про групування Січових Стрільців при комітеті. Доповідач поін-

формував, що на цей запит дано відповідь, у якій зазначено, що постійне перебування стрільців у комітеті пов'язане з отриманням ними грошей та харчів від свого командування [6, арк. 114].

Отже, створення та діяльність Галицько-Буковинського комітету допомоги жертвам війни добре відображає розвиток нових форм громадської активності українського суспільства та ліквідацію ізоляції у відносинах між українцями по обидва береги річки Збруч. Заснування комітету як гуманітарної організації дало йому змогу діяти в якості головного представництва вихідців із західноукраїнських земель у Києві та загалом на Наддніпрянщині, а також стати своєрідним осередком для подальшої інтеграції у державотворчі процеси українців австро-угорського підданства.

Список використаних джерел

1. Баран З. Степан Федак до образу львівського "неполітика" / З. Баран // Львів: місто, суспільство, культура. – Львів, 1999. – Т.3. – С.555.
2. Діло. – 1915. – 10 квітня
3. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 4465, оп. 1, спр. 360, арк. 1-6.
4. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАЛ), ф. 372, оп.1, спр. 91.
5. ЦДАВО України, ф. 1105, оп.1, спр. 106.
6. ЦДАВО України, ф. 1105, оп.1, спр. 71.
7. ЦДІАЛ, ф. 581, оп.1, спр. 5.
8. Діло. – 1917. – 23 листопада.
9. Звіт Українського Центрального Галицько-Буковинського комітету допомоги жертвам війни при Українській Центральній Раді. – Київ, 1918. – С. 1.
10. ЦДІАЛ. – Колекція 9. Матеріали документів архіву Наукового товариства імені Т.Шевченка у Львові, що зберігаються в Національній бібліотеці у Варшаві. М/ф 87499-87500. – Арк. 131.
11. ЦДАВО України, ф. 4221, оп.1, спр. 62.
12. ЦДАВО України, ф. 1105, оп.1, спр. 63.
13. ЦДАВО України, ф. 1105, оп.1, спр. 42.
14. Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. / Д. Дорошенко. – Нью-Йорк, 1954. – Т.1.: Доба Центральної Ради. – С. 417.
15. Народна воля.. – 1917. – 14 листопада
16. ЦДАВО України, ф. 4221, оп.1, спр. 58.
17. ЦДАВО України, ф. 4221, оп.1, спр. 63.

Надійшла до редколегії 12.08.14

И. Хома, канд. ист. наук, доц.

Национальный университет "Львовская политехника", Львов, Украина

ГАЛИЦКО-БУКОВИНСКИЙ КОМИТЕТ ПОМОЩИ ЖЕРТВАМ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ: СОЗДАНИЕ И ОСНОВНЫЕ ПРИНЦИПЫ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Статья раскрывает проблему создания и основные принципы деятельности в Киеве гуманитарной социальной организации помощи украинцам Австро-Венгрии, потерпевшим от Первой мировой войны. Актуальность исследования состоит в том, что большинство фактов впервые введено в научный оборот. Это помогает тщательно изучить методы самоорганизации и интеграции иммигрантов с Западной Украины в общественно-политическую жизнь Надднепрянщины.

Ключевые слова: Первая мировая война, Западная Украина, Е. Коновалец.

I. Khoma, PhD (equiv. in History), Associate Professor
National University "Lviv Polytechnic", Lviv, Ukraine

GALICIAN-BUKOWINIAN AID COMMITTEE FOR THE FIRST WORLD WAR VICTIMS: CREATION AND THE MAIN PRINCIPLES OF ACTIVITY

The report reveals the creation and main stages of humanitarian social organization in Kyiv to help Ukrainian Austro-Hungarian Empire affected by The First World War. The relevance is that most facts first introduced in the scientific revolution. It helps to thoroughly explore ways to self-organization and integration of immigrants from Western Ukraine in social and political life of Dnieper Ukraine.

Key words: The First World War, Western Ukraine, E. Konovalets.

УДК 94 (728)

Ю. Чаїнський, канд. іст. наук, асп.
Варшавський університет, Варшава

В ПОШУКУ СОЮЗНИКІВ: БЛИЗЬКИЙ СХІД В ПОЛЬСЬКИХ АНТИРАДЯНСЬКИХ ПЛАНАХ УПРОДОВЖ ПОЛЬСЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ 1920–1921 рр.

Стаття присвячена дослідженню польської зовнішньої політики на Близькому Сході під час польсько-радянської війни 1920 – 1921 рр. Зокрема, дослідження показує спроби оточення Ю. Пілсудського знайти союзника на Близькому Сході для боротьби з комунізмом – новою формою російського імперіалізму. Стаття також дає зрозуміти, як плани відновлення Великої Греції і Великої Вірменії, а також Блискуча Порто в Константинополі і турецький національно-визвольний рух на чолі з Мустафою Кемаль-пашею в Анатолії були пов'язані з антирадянськими планами Польщі після Першої світової війни.

Ключові слова: Юзеф Пілсудський, Мустафа Кемаль-паша, Польща, Туреччина, Близький Схід, більшовики.

11 листопада 1918 р. між союзниками по Антанті і Німеччиною було підписано перемир'я, яке фактично означало закінчення найбільш масштабної на той момент війни в історії людства. Головні проблеми, які опинились на порядку денному країн-переможниць та їх союзників на Паризькій мирній конференції, умовно можна віднести до двох груп: 1) Проблеми міжнародних протиріч, які були пов'язані зі зникненням старих та появою нових суб'єктів міжнародних відносин; 2) Питання соціальних протиріч, як наслідок, за великим рахунком, більшовицького перевороту 1917 р. в Росії, який призвів до надмірної радикалізації міжнародних відносин і породив небезпеку розповсюдження комунізму в Європу.

Одним з найбільш складних питань повоєнної Європи, вирішення якого безпосередньо стосувалось цих двох груп, була проблема відновлення Польської державності, а саме визначення та гарантування недоторканості польських кордонів після 123 років відсутності Польщі як суб'єкта міжнародних відносин на політичній карті Європи. У час проголошення незалежності Польської республіки, яке символічно теж припало на 11 листопада 1918 р., Варшава знаходилась у стані взаємних територіальних претензій з усіма своїми сусідами, окрім Румунії і Латвії.

На відміну від перебігу вирішення питання кордонів на заході, півдні і півночі, ситуація із встановленням східного кордону Польщі була значно складнішою. Це пояснювалось нерозв'язаністю російського питання, яке, з одного боку, сковувало дії великих держав, східна політика яких могла бути діаметрально протилежною, в залежності від того, хто прийде в Росії до влади – більшовики чи контрреволюціонери. З іншого ж боку, нестабільна ситуація в регіоні давала Польщі можливість скористатись наявністю "радянського фактору" для територіальної експансії на схід під виглядом розширення санітарної зони навколо більшовицької Росії.

Серед існуючих сценаріїв польської еліти щодо розв'язання питання східних кордонів Польщі ключове місце займали дві концепції: інкорпоративна – Романа Дмовського, а також різні варіанти федеративної концепції Юзефа Пілсудського. Проте, обидва проекти, загалом, мали єдину мету – приєднати до Польщі Східну Галичину, Холмщину, Підляшся, Полісся, Волинь, значну частину литовських та білоруських земель, та відрізнялись лише методами її досягнення. Можна погодитись із Л. Зашкільняком, що значний вплив на погляди польської еліти щодо майбутніх кордонів держави, особливо на східній ділянці, справила великодержавна традиція, яка тягнулась від часів шляхетської Речі Посполитої та передбачала приєднання до неї територій із переважно непольським населенням [2, с. 457].

Ключова ж відмінність між поглядами Дмовського і Пілсудського, як двох провідних польських політичних діячів того часу, стосувалась проблеми забезпечення

міжнародних гарантій державного існування Польщі. У той час як Дмовський, будучи лідером національних-демократів, котрі становили більшість у Сеймі упродовж 1919-1926 рр., виступав за дружні стосунки з Росією проти Німеччини, головною метою Пілсудського як голови держави була геополітична перебудова Східної Європи, яка дала б змогу протистояти імперській агресії з боку Росії як основної небезпеки для Польщі.

Саме ж перетворення Росії на головного ворога незалежної Польщі та пов'язана з цим ідея розбиття "єдиної і неділимної Росії" на самостійні держави мала вже майже двохвікову традицію в польській політичній думці. Зрештою, антинаціональні і централістичні тенденції більшовиків, які чітко проявились в ході їхньої боротьби проти повсталих на уламках Російської імперії низки незалежних державних утворень, повинні були розвіяти будь-які ілюзії щодо зникнення російської імперської небезпеки разом із падінням самої імперії. На думку одного із близьких співробітників Пілсудського, Романа Кнолля: "в разі змоги радянської влади здолати сепаратизм націоналістичної буржуазії народів Росії, [...] більшовизм може стати підвалиною для відбудови поваленої імперії, а чорна хмара не зникла зі східного горизонту Європи" [4, с. 26-29, 33].

Разом із тим, меморіал Юзефа Пілсудського до японського уряду у 1904 р. [14], в якому вперше у ХХ столітті було озвучено ідею польських визвольних змагань як єдину можливість нівелювати загрозу з боку Росії шляхом розбиття її на національні одиниці, вже тоді засвідчив розуміння майбутнім головою Польської держави необхідності пошуку союзників в цьому питанні на міжнародній арені.

Поряд із Францією і Англією як провідними державами на континенті після 1918 р., а також державними утвореннями, які повстали на руїнах Російської імперії, з якими поляки мали спільний життєвий інтерес у протидії відновленню російського імперіалізму, значну увагу в пошуку союзників для спільних протидій російській загрозі Пілсудський та його однодумці приділяли державам, які ще перед 1918 р. мали спільні кордони з Російською імперією. Згідно з припущеннями поляків, їх представники теж повинні були розділяти антиросійські плани Польщі з огляду на гарантування власної безпеки перед амбіціями грізного у минулому сусіда, так і можливість скористатись слабкістю Росії, аби посилитись за її рахунок. На думку польських політиків, одним із таких потенційно важливих напрямків пошуку союзників серед суміжних з колишньою Російською імперією держав став регіон Близького Сходу, зокрема Османська імперія.

Головними передумовами припущення поляків, попри поразку Туреччини у війні і гостру внутрішню та зовнішню кризу, в якій опинилась країна, було: стратегічне геополітичне розташування Туреччини поряд із Росією; історичний та етнічний зв'язок Туреччини з му-

сультманськими народами Кавказу, Середньої Азії і кримськими татарами, які знаходились під пануванням Російської імперії і покладались на підтримку Портою їх національних рухів; сподівання на традиції історичного турецько-російського протистояння; надії на використання традиції прихильного ставлення Туреччини до Речі Посполитої у XVIII столітті і антиросійських польських емігрантів у XIX столітті. Серйозність цих припущень мала підтвердити й спроба молодотурків у 1918 р. реалізувати ідею пантюркізму на Кавказі.

Зацікавлення поляками Близьким Сходом виникло не тільки з огляду на його стратегічне значення в контексті антиросійських планів. В одному із перших документів, який розкриває погляди Польщі на регіон Близького Сходу, меморіалі МЗС до Польського Національного Комітету в Парижі від 4 березня 1919 р., йшлося: *"Справа Близького Сходу [...] абсорбує від давнього часу увагу МЗС. Велика світова війна породила на цьому Сході цілу низку дуже актуальних питань, які вимагають якнайшвидшої і енергійної інтервенції зі сторони Польської держави. Йдеться, зокрема, про: 1) забезпечення інтересів польських підданих, які там перебувають; 2) укладення торговельних стосунків з Близьким Сходом"* [11, с. 64].

Утім, будь-які політичні чи економічні кроки Польщі на Близькому Сході у час реалізації плану великих держав та їх союзників щодо розподілу Османської імперії без схвалення держав Антанти були неможливіми. В листі Польського Національного Комітету в Парижі до МЗС Польщі від 9 червня 1919 р. зазначалося: *"Згідно даних, якими ми володіємо акредитація польського посла в Константинополі до часу укладення мирного договору була б негативно зустрінуто Коаліцією"* [10, с. 55]. У зв'язку з цим, Варшава була змушена пристосуватись до наявної кон'юнктури і призначити свого представника в Туреччину – Вітольда Йодко-Наркевіча – з найбільш дипломатично зручним на той момент титулом *"Делегата Польського Уряду при Високій Порті Оттоманській"* [8, с. 4]. Крім того, ідея розбиття "сильної" Росії суперечила геополітичним інтересам Лондона і Парижа, які продовжували робити ставку на різні варіанти існування Росії як елемента створення рівноваги в Європі [3, с. 54-63]. Реалізація права націй на самовизначення на території колишньої Російської імперії, зокрема у Туркестані, не відповідала інтересам Англії й з огляду на можливий негативний вплив цього процесу на національно-визвольний рух у Британській Індії.

Суттєвою перешкодою щодо залучення Туреччини в антирадянські плани була й активізація більшовиків на Сході. На думку історика Р. Пайпса, В.І. Ленін виходив з розуміння, що капіталістичні країни не зможуть вижити без дешевої сировини і додаткових ринків збуту колоній. Тому, завоювання колоніями повинно було завдати удару по основах капіталізму [15, с. 211-212]. Втім, головною перешкодою для встановлення комуністичної влади на Сході була слабкість місцевого робітничого класу. У зв'язку з цим, Ленін просив Комінтерн прийняти таку програму для колоній, за якою: колонії можуть оминати фазу капіталізму і перейти безпосередньо від "феодалізму" до "соціалізму"; комуністи на місцях повинні укласти союз із "буржуазними націоналістами" проти імперіалістів. Реальність такої програми мали довести події 1920 р., коли відбулись перші спроби укладення союзу між російськими комуністами і турецьким національно-визвольним рухом на чолі з Мустафою Кемаль-пашою проти іноземної інтервенції.

З іншого ж боку, наявні польські архівні документи вказують на те, що Варшава, з огляду на слабкість турецького султана як ймовірного контр-партнера у справі

спільних дій проти більшовиків і зважаючи на успішний наступ союзників Антанти в Малій Азії і Анатолії на позиції турецьких військ, в 1919-1920 рр. почала все більше уваги звертати на альтернативні Туреччині сили на Близькому Сході. Тут йдеться про зацікавлення поляків до створення під егідою Антанти сильної вірменської держави, яка могла б стати опорою для інших антибільшовицьких держав на Кавказі та утворень на півдні Росії. По-друге, Варшава почала усвідомлювати, що в разі перемоги греків у війні з турками і створення "великої" Греції, саме вона могла б стати на перешкоді просуванню більшовиків на Сході.

Спільну польсько-грецьку позицію стосовно Росії чітко підтвердили події польсько-радянської війни, яка офіційно розпочалась 25 квітня 1920 р., хоча військові дії між двома сторонами тривали фактично від зими 1919 р. Зокрема, польський посол в Афінах інформував МЗС, що ослаблення Росії відповідає інтересам Греції, а порозуміння більшовицької Росії з ісламом є згубою для Греції. Тому, в нинішній грецько-турецькій війні Польща, яка бореться з Росією, за збігом обставин стала союзницею Греції [7, с. 1].

Натомість, за відсутності союзників у Мустафи Кемалю у боротьбі проти Заходу, так само, як у більшовиків, залишався один вихід із ситуації – укладення спільного союзу. Швидше за збігом обставин, але вже на наступний день після початку польсько-радянської війни, 26 квітня 1920 р. Кемаль-паша запропонував Москві співпрацю проти "імперіалістів", яка відкрила, за оцінкою дослідників, найбільш дружній період російсько-турецьких відносин за всю його історію, який формально тривав до 1945 р. Ставлення Кемалю до Польщі та її війни з більшовиками у період посилення атак з боку греків не міг бути іншим, ніж сподівання на якнайшвидше закінчення польсько-радянської війни на користь останньої, що дозволило б туркам розраховувати на більшу військову і технічну допомогу Москви. Здавалось, Кемаль-паша не сумнівався влітку 1920 р. в успіху більшовиків. Про це свідчить його висловлювання, надруковане в британському *"Морнінг Пост"* від 20 липня 1920 р.: *"Коли більшовики переможуть Польщу, підуть до Румунії, румуни на наш заклик оголосять загальний страйк і болгарі також приєднаються до нас. Наші війська стоять на захисті нашої свободи, звільнять нашу столицю з британських рук"* [13]. Жодним чином на позицію Кемалю стосовно польсько-радянської війни не міг вплинути й факт звернення 17 травня 1920 р. лідера кримсько-татарського народу Джафера Сейдахмета до секретаріату Ліги Націй із проханням передати кримських татарів, спорідненого з турками народу, під опіку Ліги Народів і мандат Польщі [6, с. 153].

Попри це, польська дипломатична делегація при Високій Порті не вважала партію по залученню Анкари на свій бік остаточно програною. Підтвердження таких намірів Варшави міститься у рапорті польського представництва в Константинополі до МЗС від 2 липня 1920 р. Автор звіту, зокрема, зазначає, що встановив контакт із провідними турецькими націоналістами, більшість з яких після окупації Антатою Стамбула і початку переслідування турецьких націоналістів з березня-квітня 1920 р. була змушена втекти до Мустафи Кемалю в Анатолію. Єдиний спосіб підтримки контакту з цим рухом, на думку автора звіту, полягав у відправленні надійної людини до Анкари [5, с. 16].

Варшава розуміла, що єдиною альтернативою союзу з Москвою для Анкари було її повне порозуміння із Заходом. Симптоми такого зближення, на щастя для пілсудчиків, почали проявлятися після жовтня 1920 р., що було пов'язано із кардинальними стратегічними змі-

нами в регіоні як наслідку польсько-радянської і грецько-турецької воєн. Так, після підписання прелімінарного польсько-радянського миру 12 жовтня 1920 р. в Ризі, який звільнив руки Москві, дозволив більшовикам розбити залишки білого руху з Петром Врангелем в Криму в листопаді 1920 р. та активізувати свою кавказьку і близькосхідну політику, Кемаль, здається, почав розуміти всю небезпеку з боку більшовиків. Реакцією Кемалья на посилення більшовиків у регіоні та активізацію комуністів в Анатолії стало вбивство на початку 1921 р. за нез'ясованих обставин лідера турецьких комуністів Мустафи Субхі. Стосунки Москви і Анкари почали ускладнювати й протилежні плани щодо вірменського питання та Аджарії, а також компрометація більшовиків перед мусульманським світом своїм терором в Туркестані, Азербайджані і Дагестані.

Для Москви не була таємницею хиткість дружби з Анкарою. В телеграмі народного комісара закордонних справ РСФСР Г. Чічеріна до представника РСФСР в Грузії А.Л. Шейнмана зазначалось: *"По усім даним, наш престиж серед мас Туреччини настільки великий, що праве крило кемалістів не могло б сьогодні різко повернути політику проти нас [...] Надто багато причин це продовжують їх штовхати до дружби з нами"* [1, с. 374]. На випадок зміни курсу Анкари Москва мала запасний варіант із Юніоністичною партією Ісмаїла Енвера-паши, одного з колишніх лідерів молодотурків і прихильника ідеї пантюркізму, який на початку 1920 р. прибув до Москви і почав агітувати за необхідністю об'єднання більшовизму та ісламізму проти Заходу.

Ревізії зазнала й позиція держав Антанти в стосунку до Анкари. Це було пов'язано: із падінням грецького уряду на чолі з Елефтеріосом Венізелосом у листопаді 1920 р., який виступав за створення "Великої Греції"; із поразкою Врангеля, що змусила Францію переглянути свою позицію щодо елемента рівноваги у Східній Європі на користь Польщі і пошуку інших союзників проти більшовиків; із падінням Вірменії, яке мало викликати ще більше занепокоєння Заходу перед планами більшовиків. Все це перетворювало рух Мустафи Кемалья на єдину силу, здатну стримати більшовиків на Сході.

Тому, рішення паризької конференції від 25 січня 1921 р. запросити Грецію і два турецьких уряди – султана і уряд Мустафи Кемалья на конференцію в Лондон (лютий-березень 1921 р.) – було не тільки першим прихильним актом Антанти до уряду Анкари і його фактичним визнанням де-факто, але й появою сподівань Варшави на позитивну для неї зміну конфігурації сил на Близькому Сході. Сама ж Польща, згідно із 2 пунктом прелімінарного ризького договору, зобов'язувалась не підтримувати військових дій, спрямованих проти радянської сторони. Не маючи, однак, підстав вірити мирним намірам більшовиків, МЗС Польщі в інструкції своїм дипломатичним представникам від 19 жовтня 1920 р. наказувало й далі підтримувати ворожі Радянській Росії сили [12, с. 463-464]. Головним же кроком, який міг перетворити Туреччину на союзницю Польщі, на думку В. Йодко-Наркевича, була зміна нератифікованого, кабального для турків, Севрського договору від 10 серпня 1920 р. [9, с. 24].

Вступивши у переговори із Антантою, Кемаль, між тим, не поспішав поривати з більшовиками. Підтвердженням цього стала радянсько-турецька конференція в Москві, яка розпочала роботу 27 лютого 1921 р. Участь Анкари одночасно в лондонській і московській конференціях найкраще характеризувала її стосунки до Заходу і Росії. Прагнучи миру з Антантою, але не довіряючи їй, Кемаль не міг зірвати відносин з єдиним своїм союзником. Тому, попри всю складність відносин з

більшовиками і спроби Антанти використати конференцію в Лондоні, аби посварити Анкару з Москвою, відсутність поступок Англії і Греції щодо ключової вимоги Кемалья – створення Турецької держави на етнічних турецьких землях зберегли радянсько-турецький союз.

Наступний місяць перетворився на бенефіс радянської дипломатії. 16 березня 1921 р. було підписано договір з Туреччиною про дружбу і братерство; 16 березня – торгівельна угода з Лондоном, яка, окрім першого фактичного визнання провідною державою Заходу комуністичної влади в Росії, давала більшовикам змогу, під прикриттям радянської торговельної місії в Константинополі, активізувати свою пропаганду і розвідувальну роботу в Туреччині; 18 березня був підписаний ризький мирний договір з Польщею, який де-юре закінчував польсько-радянську війну.

Таким чином, польська влада в особі Юзефа Пілсудського та його однодумців з МЗС та Генерального Штабу Польщі уважно стежили за розвитком воєнних дій між турецьким народом і грецькими та вірменськими союзниками Антанти на Близькому Сході, розглядаючи цей регіон, незалежно, за великим рахунком, від того хто перемаже у цьому протистоянні, як потенційно важливий антиросійський фронт. Розвиток воєнних дій на користь визвольного руху на чолі із Мустафою Кемальпашою, разом із наведеними вище припущеннями на користь укладення польсько-турецької співпраці щодо протидії російському імперіалізму, активізували намагання польської сторони в напрямку політичного зближення з урядом Анкари. Втім, у час боротьби польського і турецького народів за своє державне існування, успішність якої для одних залежала від поразки більшовиків, а для інших – від їх підтримки, Польща і Туреччина (Анкара) опинились по різні сторони польсько-радянської війни. Незважаючи на те, що Москві вдалося завдяки підписанню угод з Анкарою, Варшавою і Лондоном створити сприятливі передумови протистоянню міжнародним спробам організувати будь-яку антирадянську кампанію, попри невирішеність кавказького питання, кроки Франції та Італії по зближенню з Анкарою, а також відсутність єдності кемалістів до більшовиків, все ж у польських антирадянських кіл залишалось сподівання на можливість втягнення Туреччини в свої антибільшовицькі плани.

Список використаних джерел

1. Документи внешней политики СССР : в 24 т. / [ред. Громыко А. А.]. – М. : Госполитиздат, 1957–1962. – Т. 3: (1 июля 1920 г. – 18 марта 1921 г.). – 1959. – 702 с.
2. Зашкільняк Л. О. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів / Л. О. Зашкільняк, М. Г. Крикун. – Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. – 752 с.
3. Чайнський Ю. О. Позиція Англії і Франції щодо союзу Пилсудського-Петлюри проти більшовиків / Ю. О. Чайнський // Гілея (науковий вісник) : Збірник наукових праць. – К. : ВІП УАН, 2010. – Вип. 33. – С. 54–63.
4. Archiwum Akt Nowych (далі – AAN), Akta Romana Knolla, sygn. 1. Notatka R. Knolla w sprawie rosyjskiej z 26 kwietnia 1918 r., k. 26–29, 33.
5. AAN, Ambasada RP w Londynie (далі – ARL), sygn. 89. Wyciąg z raportu politycznego Poselstwa RP w Konstancynopolu do MSZ z 2 lipca 1920 r. w sprawie nacjonalistów tureckich, k. 16.
6. AAN, ARL, sygn. 169. Kopia depeszy pana Djafera Seydameta do Sekteriatu Ligi Narodów, Jamesa Eric Drummond, Sekretarz Generalny Ligi Narodów, z 17 maja 1920 r. w sprawie prośby przekazania Tatarów Krymskich pod opiekę Ligi Narodów i mandat Polski, k. 153.
7. AAN, ARL, sygn. 332. Wyciąg z raportu politycznego Poselstwa Polskiego w Atenach do Ministra Spraw Zagranicznych z 1920 r. w sprawie stosunków polsko-greckich, k. 1.
8. AAN, ARL, sygn. 1218. Minister Spraw Zagranicznych do Poselstwa RP w Londynie z 24 września 1919 r., k. 4.
9. AAN, Ambasada RP w Paryżu, sygn. 6. Odpis raportu Nr. 431/21/T. Delegata Polski przy Wysokiej Porcie W. Jodki do Departamentu Politycznego MSZ z 21 stycznia 1921 r. w sprawie stanu dzisiejszej Turcji i Bliskiego Wschodu, k. 24.
10. AAN, Komitet Narodowy Polski, sygn. 96. List Sekretariatu Generalnego KNP w Paryżu do MSZ Polski w Warszawie z 9 czerwca 1919 r., k. 55.

11. AAN, Komitet Narodowy Polski, sygn. 170. Memoriał MSZ w Warszawie do KNP w Paryżu z 4 marca 1919 r. w sprawie miejsca Bliskiego Wschodu w polskiej polityce s. 64.

12. Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich : w 9 t. / [red. N. Gašiorowska-Grabowska]. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1961. – T. II: (listopad 1918 – kwiecień 1920). – 1961. – 889 s.

13. "Morning Post", 20 lipca 1920. [Electronic resource] – Mode of access: http://pl.wikiquote.org/wiki/Mustafa_Kemal_Ataturk. – Назва з екрану.

14. Piłsudski J. Pisma zbiorowe : w 10 t. / J. Piłsudski. – Warszawa: Instytut J. Piłsudskiego, 1937. – T. 2. – 1937.

15. Pipes R. Rosja bolszewików / Richard Pipes. – Warszawa : Magnum, 2005. – 618 p.

Надійшла до редколегії 08.09.14

Ю. Чаинский, канд. ист. наук, асп.
Варшавский университет, Варшава, Польша

В ПОИСКАХ СОЮЗНИКОВ: БЛИЖНИЙ ВОСТОК В ПОЛЬСКИХ АНТИСОВЕТСКИХ ПЛАНАХ В ПЕРИОД ПОЛЬСКО-СОВЕТСКОЙ ВОЙНЫ 1920–1921 гг.

Статья посвящена исследованию польской внешней политики на Ближнем Востоке во время польско-советской войны 1920–1921 гг. В частности, исследование показывает попытки окружения Ю. Пилсудского найти союзника на Ближнем Востоке для борьбы с коммунизмом – новой формой российского империализма. Статья также дает понять, как планы воссоздания Великой Греции и Великой Армении, а также Блистательная Порта в Константинополе и турецкое национально-освободительное движение во главе с Мустафой Кемаль-пашой в Анатолии были связаны с антисоветскими планами Польши после Первой мировой войны.

Ключевые слова: Юзеф Пилсудский, Мустафа Кемаль-паша, Польша, Турция, Ближний Восток, большевики.

I. Chainskiy, PhD Stud.
University of Warsaw, Warsaw, Poland

LOOKING FOR ALLIES: MIDDLE EAST IN POLISH ANTI-SOVIET PLANS DURING THE POLISH-SOVIET WAR IN 1920–1921

The research is devoted to exploring Polish foreign policy in the Near East region during the Polish-Soviet War of 1920-1921. In particular, the article explores how Joseph Piłsudski's circles attempt to find an ally in the Near East for collaboration in resisting communism as a new form of Russian imperialism. This work also seeks to understand how a plan of a restoration of a Greater Greece and a Greater Armenia, as well as the Sublime Porte in Constantinople, and Turkish national liberation movement led by Mustafa Kemal Pasha in Anatolia were connected to Poland's anti-Soviet plans after the World War I.

Key words: Joseph Piłsudski, Mustafa Kemal Pasha, Poland, Turkey, Near East, bolsheviks.

УДК 94(477)''179/1917''+344.15(094.5)+355.211.2(477.8)

Н. Шумінська, асп.
Національний університет "Львівська політехніка", Львів

ПРАВОВА СПАДЩИНА АВСТРО-УГОРСЬКОЇ ІМПЕРІЇ: ЗАКОНОДАВСТВО ПРО ВІЙСЬКОВИЙ ОБОВ'ЯЗОК ЗУНР

У результаті розпаду Австро-Угорської монархії на території її східного прикордоння утворилася Західно-Українська Народна Республіка. Актуальним залишається дослідження використання досвіду австрійського командування у правовому регулюванні військового будівництва ЗУНР. У статті подано основні положення закону про військовий обов'язок в Австро-Угорській монархії та закону про загальний обов'язок військової служби громадян ЗУНР. Здійснено порівняння цих двох актів. Простежено реалізацію закону від 13 листопада 1918 р. у різних повітах української держави. Акцентовано увагу на відсутність подальших розпоряджень для належного виконання мобілізації.

Ключові слова: Австро-угорська монархія, австрійська армія, закон, розпорядження, військовий обов'язок, призив, мобілізація, призовна комісія.

Перша світова війна спричинила розпад чотирьох імперій: Австро-Угорської, Німецької, Османської і Російської. Зокрема, у результаті розпаду Австро-Угорської монархії на території її східного прикордоння утворилася Західноукраїнська народна республіка (ЗУНР). Серед найголовніших завдань, які постали перед новоутвореною українською державою була організація її збройних сил. Творення перших військових частин стало можливим завдяки військовій спадщині Австро-Угорщини. Адже на території ЗУНР залишилися військові полки, команди та формації бувшої імперії, які стали ядром для утворення українських збройних сил. Крім того, військова та цивільна влада ЗУНР у законотворчій діяльності неодноразово використовувала досвід австрійського командування.

9 листопада 1918 року створено Державний Секретаріат Військових Справ (ДСВС) – українське міністерство військових справ на чолі з полковником Дмитром Вітовським. На нього покладено організацію українського війська та заплілля, мобілізацію новобранців та їх вишкіл. З утворенням ДСВС формування військових підрозділів, які згодом переросли в Галицьку армію набуло регулярного та упорядкованого характеру.

13 листопада 1918 року став знаковим днем у становленні молодшої української армії. Саме цього дня Українська Національна Рада опублікувала закон про загальний обов'язок військової служби громадян ЗУНР, на основі якого ДСВС видав розпорядження про військово-територіальний поділ ЗУНР, організаційну схему Галицької армії та мобілізацію.

Одним з цих розпоряджень оголошено про демобілізацію всіх команд, військових урядів, формацій бувшої Австро-Угорської монархії, що знаходяться на території ЗУНР. На нашу думку, це розпорядження мало більше теоретичний характер, адже на практиці демобілізація відбулася на теренах Східної Галичини ще в перших днях листопада під час та відразу після повстання.

Цього ж дня видано розпорядження про військову організацію ЗУНР. Ним територію поділено на три військові області – Львів, Тернопіль та Станіславів, кожна з яких складалася з чотирьох військових округів, тобто загалом дванадцять військових округів. На чолі кожного округу поставлено військового окружного коменданта, який є найвищою військовою владою в даному окрузі. До його обов'язків входило формування із демобілізованих українських частин бувшої австрійської армії нових бойових відділів та розподіл змобілізованих військових сил в окрузі.

З погляду започаткування правової організації армії найважливішою постановою 13 листопада стало розпорядження про часткову мобілізацію. Саме з його оголошенням створення військових частин почало позбуватися елементів безладдя та стихії. Подаємо повний текст розпорядження.

"На основі постанови Української Національної Ради від 13 листопада 1918 року оголошено часткову мобілізацію всіх придатних до військової служби чоловіків української національності ЗУНР, а саме:

1. Всіх найманців бувшої австрійської армії до 50 року життя.

2. Всіх чоловіків 1883 – 1900 року народження із здемобілізованої бувшої австрійської армії.

3. Оголошено перегляд чоловіків 1901 та 1883-1900 року народження з повітів, де під час війни не проводилося рекрутування австрійською владою".

Цим розпорядженням від обов'язку чинної служби поки-що звільнялися учні середніх шкіл. Зазначалося, що роз'яснення щодо п. 3 буде подано пізніше.

Всі розпорядження і накази видані раніше українським керівництвом щодо мобілізації втратили свою силу з днем оголошення цього розпорядження. Даний документ був надісланий до всіх окружних команд і повітових комісарів [8 с. 4].

Цього ж дня видано роз'яснення для окружних командантів з детальними вказівками для виконання розпорядження про мобілізацію. Цей документ містив інформацію наступного змісту:

Всі зобов'язані до служби, зазначені в п.1 мають негайно прибути до відповідної окружної команди. В свою чергу, окружна команда щотижнево повинна надсилати ДСВС список всіх найманців із їх приділенням в межах своєї команди, який потрібно формувати згідно встановленого зразка:

Таблиця 1.1. Список найманців

№ п/п	Ім'я та прізвище	Степінь	Рік і день народження	Місце народження та приналежність	Рід зброї	Степінь здібності	Приділення в окружній команді	Замітка

Щодо п. 2, то керівники громад мають протягом 3-ох днів скласти список в 3-ох примірниках всіх зобов'язаних до служби. Два примірники негайно передати повітовому комісару. В свою чергу, повітові комісари передають один примірник окружним військовим командантам. На основі цього списку окружні команди оголошують негайно мобілізацію і за власної ініціативи якнайскоріше мають сформувати тактичні одиниці. Мобілізацію покладено на оглядову комісію окружних військових команд, яка здійснює перегляд чоловіків, а непридатних до служби відсилає по домам. Із придатних до служби осіб без зброї окружна команда утворює робітничі відділи.

Відповідно до цього роз'яснення артилеристів слід організувати окремо. Зокрема, окружні команди, які мають в достатній кількості гармати, амуніцію та арти-

леристів, мають творити окремі батареї. А ті команди, які мають недостатньо артилерійського матеріалу чи самих гарматників, повинні надсилати цей матеріал і людей до обласних команд.

Щодо, саперів, то їх належало відсилати до Окружної Команди Львів. Залізничників та телеграфістів – до Окружної Команди Станіславів. Також слід організувати полкові обози з вже існуючого матеріалу [1 с. 3].

Ще одним важливим документом, виданим того ж дня, була директива про військовий перегляд чоловіків 1901 року народження. В ній зазначалося, що протягом 48 годин з моменту отримання цього розпорядження, повітові комісари мають скласти списки всіх осіб чоловічої статі української національності 1901 року народження в 2-ох примірниках. Список потрібно оформляти наступним чином:

Таблиця 1.2. Витяг з метрик уродженців 1901 року

Ч.	Ім'я і прізвище	День і місяць народження	Місце народження	Місце проживання і приналежність	Висновок перегляду	Замітка

Рубрика "Замітка" заповнюються, коли особа померла або є нездатною до військової служби. До нездатних слід зачисляти лише тих осіб, які не мають однієї руки або ноги, сліпих на обидва ока, глухонімих, кретинів, та тих, що висновком суду визнані божевільними та дурними. Сам перегляд мобілізованих оголошують повітові комісари за участю окружної команди [1 с. 3-4].

Як бачимо, зазначені розпорядження стосувалися лише рядових військових української національності. Постанови щодо офіцерів та вояків іншої національності були прийняті трохи пізніше.

Слід зазначити, що закони українського військового та цивільного керівництва переважно створювалися за зразками аналогічних документів австрійського командування. Закон про загальний військовий обов'язок від 13 листопада не став виключенням. Розглянемо закон про військову повинність в Австро-Угорщині, для того щоб наочно порівняти ці два акти на предмет подібності чи відмінності змісту.

Згідно із законом про військовий обов'язок в Австро-Угорщині, в основу рекрутування збройних сил монархії було покладено територіальну систему. Відповідно до неї вся Австро-Угорська імперія розділялася на

112 округів поповнення, а кожний округ поділявся на призовні ділянки.

Військові сили монархії склалися з наступних частин:

1. Імперська (регулярна) армія, яка комплектувалася із всієї території монархії та підпорядковувалася імперському військовому міністерству.

2. Ландвер – призначений у мирний час для територіальної оборони, а у воєнний час використовувався для підкріплення загальноімперської армії. Поділявся на дві самостійні частини – австрійський ландвер (комплектувався з австрійського комплексу земель) та угорський ландвер (гонвед), який комплектувався з угорських земель.

3. Ландштурм – ополчення, яке скликалося лише у воєнний або передвоєнний час. Складалося з двох самостійних частин: австрійського та угорського ландштурма.

4. Військово-морський флот, який поповнювався на тих самих засадах, що й імперська армія, та підпорядковувався імперському військовому міністерству [2, с. 1].

Отже, фактично існувало три армії, кожною з яких керувало інше міністерство. Імперське міністерство підпорядковувалося безпосередньо імператору та управляло регулярною армією і флотом. Австрійське міністерство народної оборони займалося австрійським

ландвером та ландштурмом. В свою чергу, Угорське міністерство народної оборони відало справами угорського ландвера та ландштурма. Зв'язком між цими трьома частинами збройних сил Австро-Угорщини виступали статuti, які були спільними для всіх частин армії.

За законом про загальну військову повинність військовозобов'язаними вважалися всі чоловіки придатні до

збройної служби віком від 21 року. Від цього обов'язку звільнялися лише особи, які за рішенням суду позбавлені всіх чи деяких громадянських прав, а також особи непридатні до стройової та нестройової служби [2, с. 2, 4].

Загальний термін служби становив 12 років і поділявся наступним чином:

Таблиця 3

Призовники	Дійсна Служба (роки)	Резерв (роки)		Запас (роки)	
		Загально імперської армії	Ландвера	Загально імперської армії	Ландвера
В загальноімперську армію:	3	7	2	-	-
• Запас загальноімперської армії	-	-	-	10	2
• Ландвер (гонвед)	2	-	10	-	-
• Запас ландвера (гонведа)	-	-	-	-	12
До флоту	4	5	-	-	-

Як бачимо, вся військова служба поділялася на активну (дійсну) і пасивну (у резерві та в запасі).

Крім того, всі громадяни придатні до військової служби у віці від 19 до 42 років, які не служили в імперській армії чи ландвері і не займали урядових посад, входили до складу ландштурма. Ландштурм поділявся на два призови. До першого належали чоловіки у віці 19-37 років, до другого – від 38 до 42 років включно. Офіцери-відставники і чиновники вважалися зобов'язаними до служби в ландштурмі аж до досягнення 60-ти річного віку [2, с. 3].

Особливу категорію складали призовники з правом добровільної однорічної служби. До неї зараховували осіб, які досягли 17-ти річного віку та мали закінчену середню чи вищу освіту. Військова служба однорічників закінчувалася екзаменом на здобуття чину офіцера запаса [6, с. 15].

Призов до війська здійснювався у трьох вікових групах. До першої групи належали особи, яким виповнився 21 рік в році набору. Другу і третю групу становили особи 22-ох і 23-ох річного віку, що з яких-небудь причин (фізична слабкість, сімейні обставини та ін.) не були зараховані на службу у будь-яку категорію збройних сил у попередні два роки.

Основою для призову служили списки, які складалися щорічно в кожній призовній ділянці. До цього списку вносилися всі рекрути першої призовної групи з відмітками про наявні пільги. Сам прийом до війська проводився щорічно з 1 березня по 30 квітня [6, с. 16]. Придатність рекрутів до військової служби встановлювала приймальна комісія, яка засідала в головних населених пунктах округів поповнення.

Розглянувши ці два закони, бачимо що закон про загальний обов'язок військової служби громадян ЗУНР від 13 листопада 1918 року повторював аналогічний закон Австро-Угорської монархії. Лише в деяких моментах його було адаптовано до специфіки української держави та її громадян.

Повертаючись до розгляду українського закону, слід зазначити, що в кожному окремому повіті формування військових частин, на початках, залежало від зусиль повітового комісара та військових команд, які проводили мобілізацію на власний розсуд. Розглянемо деякі розпорядження місцевих команд та оголошення з газет для того, щоб прослідкувати специфіку призову військовозобов'язаних в новоствореній українській державі.

Командою Хирова було видано наказ №6 від 18 листопада, який містив інформацію про проведення мобілізації відповідно до закону від 13 листопада. В ньому зазначалося, що для творення асентерункових (призовних) комісій слід відправляти вільних від служби офі-

церів і розподіляти їх таким чином, щоб в одній комісії було 2-3 офіцера і один підофіцер, який буде виконувати роботу писаря. Створені комісії разом з ескортами слід відіслати до сіл для проведення мобілізації. Крім того, під час проведення призову, потрібно окремо виділити осіб, які вже служили у війську із зазначенням, до якого роду зброї належала їх служба. Після проходження призовної комісії, всіх осіб придатних до військової служби разом з військовими направляють до начальника війська, який займається розподілом до муштрової сотні. А осіб, які признані комісією нездібними до військової служби, слід відсилати для виконання інших робіт [4, арк. 20].

У свою чергу, повітовий комісар у Золочеві оголосив мобілізацію у всьому повіті. Згідно з його розпорядженням, призив військовозобов'язаних проводитиметься в м. Золочеві у школі Мицкевича. Мобілізацію буде проведено в декілька етапів: з 22 листопада по 4 грудня [3, арк. 15]. Це оголошення опубліковано 23 листопада в газеті "Золочівське слово", де вказано весь перелік громад Золочівського повіту із зазначенням дати проведення мобілізації окремо для кожної громади. Крім того, зазначалося, що всі призовники мають прибути до призовної комісії в повному військовому обмундируванні. Забезпечення мобілізованих військовому спорядженням покладалося на міліцію та громадського комісара. Також, оголошено про утворення кадри артилерії в Золочеві [5, с. 4].

У Коломиї виконання закону про загальний військовий обов'язок проводилося на свій лад. Функції повітової команди на весь Коломийський повіт тимчасово покладено на Обласну Команду в Коломиї. Оголошено мобілізацію чоловіків лише 1895, 1896 та 1897 років народження. Відповідно до наказу, мобілізовані разом з начальниками своєї громади в термін до 3-ох днів мають прибути в казарми стрільців за адресою м. Коломия, вул. Банковського. При собі новобранці зобов'язуються мати 2 пари одягу та взуття і харчів на 3 дні. Також в наказі зазначалося, що потрібно скласти списки жовнірів буйшої австрійської армії, які не підпали під цей призив. Подальша доля цих жовнірів має визначатися новими наказами вищого командування [7, с. 1-3].

У Жовкві на основі закону Української Національної Ради оголошено мобілізацію чоловіків від 1882 (в законі вказано від 1883) до 1901 року народження. Призовники в термін до 16 листопада мають прибути до свого громадського уряду для отримання "посвідки зголошення до перегляду", яку кожний призовник пред'являє призовній комісії. Перегляд призовників 1897, 1896, 1895, 1894 років народження буде проводитися 19, 20, 22 та 25 листопада. Зауважимо, що у цьому розпорядженні не зазначено, коли буде відбуватися перегляд призовників інших років народження [9, с. 2].

В Белзі через погану явку призовників піднято верхню межу військовозобов'язаних до 40 років. Згідно з наказом коменданта міста, всі особи, які зобов'язані до військової служби, мають негайно прибути до призовної комісії в Сокалі. За невиконання цього наказу порушники будуть покарані рішенням воєнного суду [11, арк. 94].

Отже, ми бачимо, що виконання розпоряджень від 13 листопада, зокрема призив військовозобов'язаних в повітах ЗУНР, відбувалося по-різному. Це, перш за все, пов'язано з тим, що місцеві команди спочатку не отримували більш детальні розпорядження та інструкції про виконання даного закону. Наприклад, лише 1 грудня був виданий "Обіжних ради державних секретаріатів до державних повітових комісарів", який офіційно поклав завдання мобілізації на повітових комісарів. Зокрема, в пункті 5 даного документу, зазначено, що головним завданням повітового комісара є належне виконання закону про загальний обов'язок військової служби. З цієї метою в кожному повіті за участі державного повітового комісара та військової повітової команди потрібно створити асєтерункову комісію, яка проводитиме мобілізацію всіх чоловіків, що підлягають військовому обов'язку. На місцях, де не можна створити цю комісію, дане завдання перекладається на окружну військову команду [10, арк. 38]. Викликає сумнів доцільність даної постанови, адже, як ми бачимо з вищеподаного, до 1-го грудня в багатьох регіонах вже відбулася перша хвиля мобілізації.

Отже, проаналізувавши зміст двох законів про військовий обов'язок, робимо висновок, що закон про загальний обов'язок військової служби громадян ЗУНР від 13 листопада 1918 року був створений на основі аналогічного закону Австро-Угорської монархії. Зокрема, обидва документи вводили територіальний принцип комплектування армії: Австро-Угорщину було поділено на 112 округів поповнення, а територія ЗУНР розподілялася на 12 округів. В обох арміях призив проводився в декілька етапів на основі списків, складених особами, які відповідали за певну ділянку мобілізації. А сам перегляд рекрутів проводили акредитовані призовні комісії.

Відмінність між законами полягала в самих військовозобов'язаних. Адже в австрійській армії за законом

про загальну військову повинність військовозобов'язаними до дійсної служби вважалися особи від 21 року, до ландштурму від 19 років. Лише добровольці-однорічники, які мали закінчену школу, гімназію, могли вступати до армії із 17 років. А відповідно до закону українського уряду, мобілізація стосувалася чоловіків 18-ти та 17-ти річного віку. Правда, верхня межа була нижчою. В австрійській армії військовозобов'язаними вважалися особи до 42 років, а в призиві до української армії верхня межа становила 35 років. Винятком були найманці австрійської армії. Розпорядженням від 13 листопада вони залишалися військовозобов'язаними до 50-ти річного віку.

Закон про загальний обов'язок військової служби громадян ЗУНР від 13 листопада 1918 року започаткував фактичне формування регулярних військових утворень, які стали зародком майбутньої Галицької армії. Проте, через відсутність подальших розпоряджень, ці військові підрозділи почали виникати стихійно, без будь-яких обмежень на чисельність. Крім того, був відсутній зв'язок та координація дій між новоствореними частинами.

Список використаних джерел

1. Вісник Державного Секретаріату Військових Справ. – Тернопіль. – 1918. – Ч. 1.
2. Вооруженные силы Австро-Венгрии: Часть 1. Организация, мобилизация и состав вооруженных сил: [по данным к 1 января 1912 года]. – СПб: Военная типография (издания Главного Штаба), 1912. – 343 с.
3. Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО), ф. 257, оп. 2, спр. 1432. Оголошення Золочівського повітового комісаріату ЗУНР про призив в Українську Галицьку Армію, розпорядження про зміну графіку роботи Золочівського магістрату ЗУНР, купюри зунрівських гривень та інше.
4. ДАЛО, ф. 257, оп. 2, спр. 1469. Оголошення Української військової ради ЗУНР в Добромилі про введення воєнного стану. 10 заповідей для боротьби з поляками та інше.
5. Золочівське слово. – 1918. – Ч. 1.
6. Лозинський А.Ф. Збройні сили Австро-Угорщини (1867-1918 рр.): автореферат дисертації на здобуття наук. ступеня к.і.н.: спец. 20.02.22 "Військова історія" / А. Ф. Лозинський. – Львів, 2006. – 31 с.
7. Покутський вісник. – 1918. – Ч. 3.
8. Стрийський вісник. – 1918. – Ч. 1.
9. Україна. – 1918. – Ч. 2.
10. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф. 2192, оп. 2, спр. 3. Вісник державних законів і розпоряджень уряду Диктатора Західної області України.
11. Центральний державний історичний архів України, м. Львів. – Колекція мікрофільмів №9. – М/ф 92257. Українська Галицька Армія: корпуси і бригади.

Надійшла до редколегії 17.09.14

Н. Шуминская, асп.
Национальный университет "Львовская политехника", Львов, Украина

ПРАВОВОЕ НАСЛЕДИЕ АВСТРО-ВЕНГЕРСКОЙ ИМПЕРИИ: ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВО ПРО ВОИНСКУЮ ОБЯЗАННОСТЬ ЗУНР

В результате распада Австро-Венгерской монархии, на территории ее восточного приграничья была создана Западно-Украинская Народная Республика. Актуальным остается исследование использования опыта австрийского командования в правовом регулировании военного строительства ЗУНР. В статье даны основные положения закона о воинской обязанности в Австро-Венгерской монархии и закона о всеобщей обязанности воинской службы граждан ЗУНР. Проведено сравнение этих двух законов. Рассмотрена реализация закона от 13 ноября 1918 г. в разных уездах украинского государства. Акцентируется внимание на отсутствии дальнейших распоряжений для надлежащего исполнения мобилизации.

Ключевые слова: Австро-Венгерская монархия, австрийская армия, закон, распоряжение, воинская обязанность, призыв, мобилизация, призывная комиссия.

N. Shuminska, Graduate Stud.
National University "Lviv Polytechnic", Lviv, Ukraine

LEGAL HERITAGE AUSTRO-HUNGARIAN EMPIRE: LEGISLATION ON CONSCRIPTION WUNR

As the result of collapse of Austro-Hungarian monarchy on its Eastern lands Western Ukrainian National Republic (WUNR) was formed. Austrian legal regulation management is very valuable experience used in military construction of WUNR. The following article outlines main provisions of the military duty law in Austro-Hungarian monarchy as well as the law associated with the military duty of the WUNR citizens. The article also provides comparison of the above noted laws. The implementation of law of 13th of November 1918 at various districts of Ukraine is reviewed. The article describes the reasons of inaccurate execution of military mobilization (i.e. the lack of further orders).

Key words: Austro-Hungarian monarchy, Austrian army, law, provisions, military duty, mobilization, military duty board.

УДК: 94(4)623.1:623.2

М. Ющенко
Громадська організація "КИУР", Київ

УКРІПЛЕННЯ ЛЬВОВА АВСТРІЙСЬКОЇ ДОБИ: ЕВОЛЮЦІЯ, БОЙОВЕ ЗАСТОСУВАННЯ, СУЧАСНИЙ СТАН

В статті розглядається еволюція системи укріплень міста Львів у період перебування його в статусі столиці "Королівства Галичини та Лодомерії" – однієї з провінцій Австро-Угорської імперії. Описано розвиток міських укріплень з середини XIX століття до 1914 року та стан міських укріплень напередодні Першої світової війни. Розглянуто роль цих фортифікацій в бойових діях періоду Першої Світової та Українсько-польської війн та їх долю в повоєнні роки. Сучасний стан описано на підставі результатів досліджень автора безпосередньо на місцевості.

Ключові слова: Галичина, маневровий простір, Східна війна, цитадель, вежа, фортеця, редут, батарея, форт, польові позиції, Боснійська криза, Балканські війни, Перша світова війна, Українсько-польська війна.

Галичина була приєднана до Австрійської імперії після розділу території Речі Посполитої в 1772–1795 рр., пізніше її право на володіння цим краєм було підтверджене Віденським конгресом 1815 р. [7, с. 210]. Край отримав назву "Королівство Галичини та Лодомерії", тривалий час залишався віддаленою провінцією Імперії і перші півстоліття володіння Галичиною австрійська влада не особливо переймалася необхідністю будівництва укріплень на цій території. Старовинні укріплення багатьох міст, в тому числі столиці провінції – Львову, ще до початку XIX століття були майже повністю розібрані та зриті [5, с. 62–63]. Лише череда буремних подій 1846–49 рр. (Краківське повстання 1846 р., революція 1848 р., повстання в Угорщині в 1849 р.), які не оминули і Галичину, примусили австрійську владу зайнятися питанням фортифікаційного забезпечення свого панування в краї.

Почалися ці роботи з Кракова, де вже в 1846 р., після ліквідації вільного статусу міста, розпочали будувати нову Цитадель довкола Вавельського замку. В 1853 р. укріплення Цитаделі в Кракові були закінчені. Комісія барона Гесса, яка провела ретельну рекогносцировку провінції в 1850 р., визначила Галичину як "маневровий простір" для дій армії, що захищатиме Угорщину та власне Австрію. Важливо звернути увагу на те, що було вирішено не будувати оборону території власне провінції Галичина, а лише про її використання в якості передового рубежу оборони на шляху до центральних провінцій Австрійської імперії. Головними укріпленими пунктами цієї Передкарпатської лінії оборони мали стати переправи на найбільших річках краю – Віслі (Краків), Сяну (Перемисьль) та Дністру (Заліцки). Львів було вирішено укріпити як з метою протидії повстанням, так і в якості висунутого передового укріпленого пункту Передкарпатської лінії оборони в межиріччі Дністра та Сяну. Пасмо Карпат при цьому слугувало природним рубежем в тилу головної лінії оборони. В спрощеному вигляді ця система укріплень Передкарпатської лінії була реалізована вже в 1853–1855 рр. через початок Східної війни і високу вірогідність участі в ній Австрії [9, с. 34].

Львівська Цитадель на момент початку Східної війни знаходилася в процесі будівництва, яке розпочалося в 1850 р. Основний комплекс споруд Цитаделі був зведений в 1852–1856 рр. на південній околиці Львова на горах Вроновська, Каліча, Пелчинська, які утворювали велике плато. Головною спорудою Цитаделі була центральна триповерхова казарма, біля торців якої були збудовані дві, квадратні в плані, триярусні вежі з гарматними та стрілецькими бійницями (№ V–VI). З будівлею центральної казарми ці вежі були поєднані оборонною стінкою. Також оборонна стінка зі стрілецькими бійницями оточувала велике подвір'я перед центральною казармою, крилами стикаючись з квадратними вежами. Це подвір'я утворювало редут Цитаделі.

Центральна триярусна казарма складалася з двох крил, розташованих під невеликим кутом. В місці поєднання крил по центру будівлі була виступаюча напівкругла триярусна бастея, призначена для оборони площі редуту та фланкування підступів до центральної казарми.

Передову оборону Цитаделі творили чотири самостійні вежі, розташовані на кутах плато. Кожна вежа мала підвал, два поверхи з гарматними та стрілецькими бійницями і відкритий ярус на даху з бійницями для стрілецької оборони. Вежі № I та № II, розташовані відповідно на північному та східному кутах плато, мали 36 м в діаметрі, вежі № III та № IV, розташовані на південному та західному кутах плато, мали 18 м в діаметрі. Також ці дві вежі були поєднані високим валом, скрізь вал проходила в'їзна брама Цитаделі. Всі вежі та центральна казарма були оточені ровом, причому довкола веж він досягав глибини 5 метрів та мав кам'яний контрескарп. Потрапити до веж можна було лише через висувні мости. Для захищеного сполучення між центральною казармою та вежами пролягали заглиблені шляхи, надійно прикриті земляними брустверами.

На відстані близько 1 км на південь від Цитаделі було збудовано три земляні редуги типу "Feld schanz", рівновіддалені один від одного на 500–600 м, звернуті фронтом на південь. Ці редуги утворювали захищений простір між собою та Цитаделлю, достатній для розташування великого військового табору. Необхідно зазначити, що в ході Східної війни було розроблено план розбудови довкола Львова, на додаток до Цитаделі, великої бастионної фортеці та цілого пасу фортів. Але по закінченню війни австрійське військове командування відмовилось від реалізації цього проекту [4, с. 190–192; 7, с. 211–214; 9, с. 37–42; 11, с. 243–250].

В наступні 30 років укріплення Львову утримувались у тому вигляді, в якому їх залишили після Східної війни. Редуги південніше Цитаделі поступово були зриті в зв'язку з господарським освоєнням та забудовою території довкола Цитаделі. Сама Цитадель, все більше втрачаючи свій оборонний потенціал як через розвиток артилерії в другій половині XIX століття, так і через розширення міської забудови, функціонувала як місце розташування одного з полків львівського гарнізону та складів.

Наступний етап розбудови міських укріплень розпочався в кінці 80-х років XIX століття, вочевидь через необхідність дати захист Львову як важливому вузлу залізничних та шосейних шляхів, а також розташованим в місті різноманітним військовим складам. В 1888–1889 рр. довкола Львова будують 12 редутів та батарей за околицями міста. Суцільного пасу довкола міста ці укріплення не утворювали, споруди були згруповані на двох окремих позиціях. Перша позиція, яку формували 5 укріплень, захищала підходи до міста зі сходів та південного сходу, між Золочівським та Рогатинським шля-

хами. Один окремо розташований на північному крилі позиції редут захищав прохід пласким гребенем гористої гряди горбів, що простягається від Чортової скелі до Високого Замку, між Личаківською вулицею та Глинянським трактом.

До складу цієї позиції входили такі укріплення (назви подані згідно оригінального джерела):

- редут "Бродські" на ½ роти піхоти (120 рушниць);
- редут "Ялівець" на ½ роти піхоти (120 рушниць);
- редут "Цетнерівка" на ½ роти піхоти (120 рушниць);
- редут "Майорівка" на 1 роту піхоти (220 рушниць);
- редут "Галич" на 1 роту піхоти (220 рушниць).

Друга позиція з 7 укріплень захищала місто з заходу та північного заходу, від Жовківського до Яворівського шляху. Один окремо розташований редут захищав Гордоцький шлях.

До складу цієї позиції входили наступні укріплення:

- редут "Богданівка" на 1 роту піхоти (220 рушниць);
- редут "Глинська гора" на 4 польові гармати та ¾ роти піхоти (180 рушниць);
- батарея "Кортунова гора" на 4 польові гармати;
- батарея "Голоско мале" на 4 польові гармати та взвод піхоти (24 рушниць);
- батарея "Клепарів" на 4 польові гармати та взвод піхоти (24 рушниць);
- учбовий редут на роту піхоти (200 рушниць);
- учбовий редут на ½ роти піхоти (100 рушниць).

Між обома позиціями були великі проміжки, жодними укріпленнями не прикриті. Також і на самих позиціях деякі редуту не мали вогневого контакту з сусідами, тому повноцінної лінії оборони Львова ці укріплення не створювали. Власне, навіть самі укріплення вважались тимчасовими, оскільки мали деревоземляні казарми, дерев'яні палісади та фашинне укріплення брустверів, які могли проіснувати лише кілька років [4, с. 192–193; 8, с. 8–13].

Новозбудовані на околицях Львова піхотні редуту відносились до типу "Infanterie schanz" – еволюційного розвитку більш ранніх споруд 1850-х років. Головна відмінність полягала в формі редуту (новий був видовжений, з головним напрямком вогню по фронту, тоді як старий – симетричний, з майже круговою обороною). Також змінилися розміри рову (став вузький) та валу (нижчий по висоті). За рахунок видовженої по фронту форми, редут сильно звужився і всередині зникло подвір'я, яке мали старі редуту. Тепер весь центр редуту займала надійно захищена траверсами від артобстрілу бліндована дерев'яна казарма для залоги [8, с. 8–13, креслення].

Взагалі в Галичині протягом 1880-90-х років відбувалося значне фортифікаційне будівництво в різних пунктах. Результатом цієї роботи стало створення Дністровсько-Санської лінії тет-де-понів, яка простягалась більш ніж на 300 км [1, с. 127–129; 2, с. 36–37; 12, с. 9–19].

Останній етап створення укріплень довкола Львова розпочався через загрозу війни з Росією, спричиненою двома міжнародними політичними кризами – т.зв. "Боснійською кризою 1908–1909 рр." внаслідок анексії Боснії Австро-Угорщиною, та кризи, викликаній Першою та Другою "Балканськими війнами" 1912–1913 рр. Якщо "Боснійська криза" змусила просто звернутися до вивчення питання необхідності розбудови нових укріплень в Галичині, то Перша Балканська війна і дипломатичні загострення через неї показали нагальну необхідність готувати край до оборони. Вже в 1912 р. розпочалися будівельні роботи по створенню нового пасу укріплень на підступах до міста. На відміну від лінії укріплень

1888–1889 рр., яка не творила суцільного пасу, нова лінія оборони складалася з 10 відносно рівновіддалених форти, збудованих на панівних висотах за тодішніми далекими околицями, біля головних шосейних та залізничних шляхів, що вели до Львова [4, с. 193–196; 11, с. 251–253].

Були збудовані такі форти (назви подані згідно оригінального джерела зі зборів Т. Піняжко):

- форт "Михайловщина" на 1 роту піхоти;
- форт "Жидатичі" на 1 роту піхоти;
- форт "Чортова скеля – північний" на ½ роти піхоти;
- форт "Чортова скеля – південний" на ½ роти піхоти;
- форт "Сихів" на 1 роту піхоти;
- форт "Сокільники – східний" на ½ роти піхоти;
- форт "Сокільники – західний" на ½ роти піхоти;
- форт "Скнилів" на 1 роту піхоти;
- форт "Рясне" на 1 роту піхоти;
- форт "Брюховичі" на ½ роти піхоти.

Нова лінія укріплень охоплювала місто повним колом з усіх боків, але дистанції між окремими укріпленнями (4–7 км) дозволяли підтримувати друг-друга лише вогнем польової артилерії. Вогнем з кулеметів та рушниць могли безпосередньо підтримати одне одного лише 4 укріплення, розташовані "парами": форти "Чортова скеля" – північний та південний, та форти "Сокільники" – східний та західний.

Збудовані укріплення відносились до типу "Stutzpunkt", тому називати їх "фортами" можна лише умовно. Розраховувалися на розташування в них кількох гармат та залоги в 100–200 піхотинців, мали цегляно-бетонні укриття, спостережні пункти та в одному з форти – стрілецькі галереї. Але захисні товщі цих споруд могли протидіяти снарядам лише польової артилерії. Фактично, вони давали захист гарнізонам лише від куль, шрапнелі та осколків снарядів, могли витримати кілька прямих влучань 76мм снарядів. Незначний профіль земляних елементів цих "форти" – рову та валу, який утворював лише невисокий бруствер, означав їх неспроможність витримати влучання важких снарядів гаубиць та мортир. Буквально 1-2 влучання 152мм снаряду польової мортири було здатне знести низький вал "форту" до основи на відтінку кількох метрів. Така "укріплена позиція", звичайно, не йшла ні в яке порівняння з укріпленнями фортець Перемишль, Краків та інших, але надзвичайної стійкості від неї і не очікувалося. Головне призначення її було захистити Львів від випадкового прориву невеликих, мобільних сил ворога (наприклад – від кавалерійського рейду), а також стати каркасом для оборони польової армії, якщо виникне необхідність утримувати місто.

В 1914 р., після офіційного оголошення війни, ново-збудовані укріплення Львова були значно підсилені мережею польових укріплень. Система опорних пунктів, траншей і батарей заповнила проміжки між фортами зовнішнього пасу львівських захищених. Була створена лінія оборони, яка оточувала Львів з усіх боків, хоча західний її відтінок був менш укріплений. На підставі огляду залишків цих позицій, що збереглися в лісах, видно, що розвитку в глибину ця лінія оборони часто не мала, переважно складалася або з однієї суцільної траншеї, або з окремих опорних пунктів.

Вже після перших бойових операцій загальна стратегічна ситуація на фронті в Галичині склалася для австрійців невдало – в результаті двох битв на р. Золота та Гнила Липа австро-угорські війська в Східній Галичині були розгромлені і відступили до Львова. За даними довоєнної розвідки російське верховне командуван-

ня вважало Львів потужним бастионом, мало в своєму розпорядженні схему його укріплень і не розраховувало на швидке захоплення міста, на відміну від командирів підрозділів, які діяли на Львівському напрямку. Більше того – війська, які наближалися до Львова, командування стримувало, попереджаючи про необхідність готуватися до повноцінної облоги.

Коли російські війська 2 вересня наблизилися до передового пасу львівських укріплень, відразу з'ясувалося, що дані довоєнні розвідки про укріплення є неточними, і частини очікуваних укріплень на позначених на карті місцях просто немає. Тим не менше, на виявлених позиціях стояли розгорнуті в бойові порядки австро-угорські війська, стояли батареї, і росіяни почали готуватися до розвідки боєм та наступного штурму міста. В ніч на 3-є вересня росіяни розпочали наступ з північно-східного напрямку по обидва боки залізниці Львів-Броди, але серйозного спротиву не зустріли і зранку увійшли в центр Львова. Виявилось, що оборону тримали лише заслони, а головні сили австро-угорців вночі залишили укріплення і відступили через Львів на захід [10, с. 125–128].

Причинами залишення австрійцями Львова без бою стала загальна деморалізація військ, розбитих в попередніх боях, що призвело до зневіри командування в здатність організувати серйозний опір у районі Львова. Додатково рішення залишити Львів без бою сприяло нависання росіян над флангом австрійців з боку Рави-Руської, що загрожувало оточенням міста з усіма оборонцями. Не чекаючи цього, зі Львова австро-угорські війська відступили на Городецьку позицію, на якій було вирішено вирівняти фронт, згуртуватися та дати нову битву з метою переломити ситуацію на свою користь [2, с. 214–215].

За іронією долі, штурмувати укріплення Львова довелося вже австро-угорським військам в червні 1915 року, в ході загального наступу після Горлицького прориву, коли росіяни під тиском переважаючих австро-угорських та німецьких військ залишали Галичину. Росіяни ще з зими 1914–1915 рр. почали приводити до ладу львівські фортифікації, оскільки війна затягувалася, йшли важкі бої в недалеких Карпатах, тому передбачали можливість відступу до Львова, що і сталося. Але російська армія відступала з рубежу на рубіж, уникаючи оточень, мала тотальну нестачу боєприпасів і обороняти Львів в облозі не збиралася, бо це означало гарантовану втрату кількох тисяч вояків полоненими. Тому, 20-го червня, відійшовши з-під Городка на рубежі по західних околицях Львова, росіяни лише один день 21-го червня тримали оборону по лінії фортів Скнилів, Рясне та Брюховичі, залишивши їх вночі на 22 червня. Наступного дня австро-угорські війська увійшли в місто. В подальші роки Першої світової війни фронт до Львова більше не наближався [3, с. 183].

Але відразу по закінченню Першої світової в Галичині розпочалася Українсько-польська війна, і в ході боїв за Львів, які тривали з початку листопада 1918 року до травня 1919, всі укріплення використовувалися обома сторонами. В ході боїв в самому місті Цитадель, зайнята українською залогою, трималася всі три тижні боїв і була залишена в ході загального відступу українців з міста. В грудні-березні в ході облоги Львова лінія фронту пролягла так, що 9 з 10 передових фортів були в руках українських військ, а старі редути та батареї

1888–1889 рр. і форт "Скнилів" передової лінії – в руках у польського гарнізону. При цьому укріплення не були на передньому краї, а творили опорні пункти в найближчому тилу передової лінії. В ході боїв в квітні 1919 року поляки поступово відтіснили українців за лінію передових фортів, захоплюючи їх з боєм. Це було останнє використання укріплень за призначенням [6, с. 241–244, 340–345]. В роки Другої світової війни бої оминули Львівські укріплення як у 1939 р., так і 1944 р. Цитадель в 1941–44 рр. використовувалась як концентраційний табір "Stalag 328" [9, с. 61].

До наших часів від усіх львівських укріплень залишилася незначна частина. Цитадель, хоча і зберегла всі головні свої споруди, має досить спотворений вигляд через забудову її території складськими та ін. будівлями. Якщо в роки Другої світової (за даними аерофотозйомки) ще існували майже всі укріплення 1888–1889 рр., то господарська діяльність повоєнних років майже повністю знищила більшість фортифікаційних споруд. В ході спільних з львівськими колегами досліджень колишніх ліній львівських укріплень було виявлено, що до нашого часу від 12 укріплень періоду 1888–1889 рр. збереглися лише редути "Бродські" (сильно пошкоджені), "Ялівець" та "Цетнерівка". Від 10 зовнішніх фортів лишилися тільки форт "Брюховичі" та "Чортова скеля – північний". Також збереглася значна частина польових позицій на проміжках між фортами і частина позицій часів українсько-польської війни, які знаходяться в приміських лісах [4, с. 190–196].

Незаперечно, що ці споруди потребують належної охорони як пам'ятки історії та оригінальні зразки австрійської фортифікації XIX–XX століть.

Список використаних джерел

1. Австро-Венгрия. Военно-статистическое описание. Часть I. Восточно-Галицийский район. – Петроград: Военная Типография Императрицы Екатерины Великой, 1915.
2. Белой А. Галицийская битва. – М.-Л.: Госуд. изд-во отд. воен. литература, 1929.
3. Бонч-Бруевич М. Потеря нами Галиции в 1915 г. Часть II. – М.: 20-я гос. тип., 1926.
4. Волков О. Розвиток системи земляних і довготривалих укріплень Львова перед Першою Світовою війною // Археологія і Фортифікація Середнього Подністров'я. Збірник матеріалів II Всеукраїнської науково-практичної конференції / редкол.: В.С. Травінський (відп. ред) та ін. – Кам'янець-Подільський: ПП "Медобори-2006", 2012.
5. Качор І., Качор Л. Середньовічний Львів. Фортифікації. – Львів: Апіорі, 2009.
6. Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. – Львів: Інститут українознавства НАНУ; Інститут Центрально-Східної Європи, 1998.
7. Оконченко І.В. Львівська Цитадель як прояв мілітарної політики Австрії середини XIX ст. // Архітектура: [збірник наукових праць] / відповідальний редактор Б. С. Черкес. – Львів: Видавництво Національного університету "Львівська політехніка", 2004. – 244 с. : іл. – (Вісник / Національного університету "Львівська політехніка"; № 505). – С. 208–217.
8. Орлов. Львов–Ярослав–Радымно. Издание Военно-Ученого Комитета Главного Штаба. – СПб., 1892.
9. Піняжко Т.О. Львівська Цитадель. – Львів: ПП "Кварт", 2008.
10. Щербачев Д.Г. Львов – Рава Русская – Перемышль. 9-й Корпус и 3-я армия в Галиции в 1914 г. // Военный сборник. – Кн. 10. – Белград, 1929.
11. Malachowicz E. Obóz i obszar warowny Lwów. // TeKa Komosji Urbanistyki i Architektury, PAN, Kraków, t. XXII – 1988.
12. Von Steinitz E., Brosch T. Fortyfikacje Austro-Węgier w czasach Conrada von Hotzendorf. Kłasyka architektura militaris. T 5. Wydawnictwo "Forteca", Pułtusk, 2007.

Надійшла до редколегії 22.09.14

М. Ющенко,
Общественная организация "КИУР", Киев, Украина

УКРЕПЛЕНИЯ ЛЬВОВА АВСТРИЙСКОГО ПЕРИОДА: ЭВОЛЮЦИЯ, БОЕВОЕ ПРИМЕНЕНИЕ, СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ

В статье рассматривается эволюция системы укреплений города Львова в период его пребывания в статусе столицы "Королевства Галиция и Лодомерия" – одной из провинций Австро-Венгерской империи. Описано развитие городских укреплений с середины XIX века до 1914 г. и состояние городских укреплений накануне Первой мировой войны. Рассмотрена роль этих укреплений в боевых действиях периода Первой мировой и украинско-польской войн и их судьбу в послевоенные годы. Современное состояние описано на основе результатов исследований автора непосредственно на местности.

Ключевые слова: Галиция, маневровое пространство, Восточная война, цитадель, башня, крепость, редут, батарея, форт, полевые позиции, Боснийский кризис, Балканские войны, Первая мировая война, украинско-польская война.

M. Yushchenko,
NGO "KIUR", Kyiv, Ukraine

THE FORTIFICATIONS OF LVIV IN THE TIMES OF AUSTRIA: EVOLUTION, MILITARY USE, MODERN CONDITION

The article is dedicated to the evolution of the fortification system of Lviv as the capital of "the Kingdom of Galicia and Lodomeria" – a province of the Austria-Hungary. The development of the city fortifications from the middle of the 19th century until 1914 and the state of the city fortifications on the eve of the First World War is described. The role of these fortifications in combat during the First World War and Polish-Ukrainian war as well as their fate in the post-war years is examined. The described current state of them is based on the results of the author's research directly on the field.

Keywords: Galicia, shunting area, East War, stronghold, tower, fortress, redoubt, battery, fort, field position, Bosnian crisis, the Balkan Wars, The First World War, Polish-Ukrainian War.

УДК 323.22(437)

С. Мотрук, канд. іст. наук, доц.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ В ЧЕСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ЗА ЧАСІВ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті висвітлено становище Чеських земель в роки Першої світової війни, проаналізовано внутрішні та зовнішні чинники, які сприяли остаточному формуванню концепції вирішення чеського питання та курсу на створення незалежної держави.

Ключові слова: Перша світова війна, Австро-Угорщина, Габсбурги, Чеські землі, Чехословацька республіка, національний рух, чехи, чеське питання, австрославізм, неопансловізм, чехословакізм.

Перша світова війна стала особливим періодом в чеській історії. Саме тоді відбулися події, що визначили подальшу долю чехів. Війна, яка на думку багатьох дослідників "загалом залишається загадкою" [6, с.558], привела до розпаду Австро-Угорської імперії й створення незалежної Чехословацької республіки. В цей час остаточно сформувалася концепція вирішення чеського та словацького питань, було взято курс на створення спільної держави. В новітній вітчизняній та зарубіжній історіографії звучать різні оцінки досліджуваних подій, які, без перебільшення, можна вважати епохальними. Наразі вони залишаються предметом наукових розвідок та політичних дискусій, активізація яких зумовлена цілою низкою обставин історичного та політичного гатунку, зокрема, тими викликами, перед якими постало світове співтовариство в перші десятиріччя XXI ст. [5; 11; 15; 16; 17; 21].

Про війну, котра врешті-решт набрала світового масштабу, напередодні чимало говорили, пророкували, що вона може спалахнути, але її початок всеж-таки збентежив і виявився для багатьох неочікуваним. Російський агент В.П.Сватковський, посилаючись на Т.Масарика, описував тодішні настрої в Чехії наступним чином: "У війну ніхто не вірив. Для чехів вона була повною несподіванкою" [19, с.45].

Слов'янські піддані династії Габсбургів, в тому числі чехи, сприйняли звістку про війну без жодного ентузіазму. Хоч якої-небудь підтримки в чеському суспільстві війна не отримала. Деякі чеські патріоти вважали, що в разі перемоги Австро-Угорщини та її союзниці Німеччини становище слов'янських народів значно ускладниться, а угорці та німці, які відігравали ключові ролі в мо-

нархії Габсбургів, отримають ще більший вплив. "Призовники йшли в армію з відразою, як на бійню; були випадки непокори, відмов, почалися переслідування", – зазначав Масарик, спостерігаючи за загальною мобілізацією в Чеських землях, оголошеною владою Австро-Угорщини 31 липня 1914 р. [18, с.111].

Згідно перепису 1910 р., чехи становили 12,5% населення країни, в армії ж їхня кількість сягнула 12,9%. Призивалися вони переважно в артилерію, а також служили в нових родах військ льотчиками та підводниками [26, с.66]. В літературі традиційно велика увага приділяється боротьбі чехів на боці Антанти, проте чехи, як громадяни Австро-Угорщини, перебуваючи у складі її армії, не завжди були схожими на Швейка, часто проявляли неабияку стійкість та мужність, дисципліновано виконували свої обов'язки та залишалися вірними присязі. Так, наприклад, Третьюму кромержижському піхотному полку відразу після початку війни дали наймення "залізний", яке він зберіг до кінця війни [19, с.47]. Чеський історик І.Шедіви наводить наступні цифри: чисельність загиблих за "Бога, імператора та вітчизну" до кінця 1917 р. (тих, яких призвали виключно з чеських округів) дорівнювала 138 128, а число вбитих чеських легіонерів (добровольців, які воювали на боці Антанти у Франції, Росії, Італії) становило 5 405 [27, с.149].

Чутки про ненадійність чеських і загалом слов'янських підрозділів часто-густо навмисно поширювали німецькими й угорськими політиками, які переслідували свої цілі. Коли в квітні 1915 р. в Галичині росіянам здалися близько тисячі солдат 28-го Празького піхотного полку, німецька преса писала, що нібито чехи "із співом та музикою" перейшли на бік противника. На-

справді ситуація була дещо іншою [22]. Часто привід для критики чеських солдат німецькою пропагандою давала майже повна відсутність урапатріотичних, шовіністичних настроїв. Поведінка чеських вояків на Східному фронті й на Південно-Західному суттєво відрізнялася. Війна проти "слов'янського брата" серед чехів дійсно не користувалася популярністю [27, s.146].

З перебігом війни в різних прошарках чеського суспільства поступово накопичувалося незадоволення. Доволі часто спостерігалися вибухи русофільства та антисемітизму. Ці настрої набирали обертів, оскільки обіцяна австрійською пропагандою швидка перемога не приходила, а у 1916 р. різко загострилася економічна криза й почала відчуватися нестача продовольства. В чеських містах, як й по усій імперії, зростали ціни, зникали з полиць магазинів товари, а з фронтів тисячами йшли похоронки. В липні 1916 р. пристарілий імператор у розмові зі своїм ад'ютантом казав: "Наші справи перебувають у поганому стані, може бути, навіть гірше, ніж ми думаємо. В тилу населення голодує, далі так тривати не може. Подивимося, як нам вдасться пережити зиму. Наступною весною, без сумніву, я покину з цією війною" [22]. До весни Франц Йосиф I не дожив, але його наступник, молодий імператор Карл I, зійшов на престол в листопаді 1916 р. з переконанням в необхідності якнайшвидше укласти мир на прийнятних для його країни умовах. Однак добитися цього йому через цілу низку обставин не вдалося [21, с.152].

Непорозуміння викликала посилення тиску з боку влади в галузі національної політики. Ще 26 липня 1913 р. в Чеських землях замість виборного земського комітету створювалася земська адміністративна комісія, що призначалася імператором і діяла до розпаду Габсбурзької монархії. Іншим імперським патентом, датованим тим же числом, Чеський сейм розпускався і всупереч діючому земському законодавству вибори до нового сейму відкладалися аж до "зручного часу". В якості обов'язкової умови для відновлення його нормальної діяльності називалися так звані чесько-німецькі угоди, підписані в Чехії. Безумовно чехи вбачали в цих актах припинення чеської земської конституції. Висловлювалися думки щодо встановлення абсолютизму та перетворення Чеського королівства в безправну провінцію [4, с.378-379].

Не менше нарікань викликали заходи влади в гуманітарній сфері. Чеська мова в адміністративних закладах замінювалася німецькою. Водночас німецька запроваджувалася в початковій школі як обов'язкова. Чеські школи в "німецьких областях" ліквідовувалися, заборонялося створення ненімецьких шкіл. Закривалися чеські громадські організації, газети, часописи. Арештам піддавалися знані чеські журналісти й політики, серед яких опинився лідер національних соціалістів В.Клофач. До кінця 1914 р. в Чеських землях були позбавлені волі 950 осіб, 704 з них передані військовим судам. Пізніше в ході війни переслідувань зазнали К.Крамарж, А.Рашин, Й.Шейнер, В.Дік та інші. Крамарж та ще декілька чеських громадських діячів, приміром, отримали в якості вироку за державну зраду смертну кару (восени 1916 р. була замінена 15-річним ув'язненням) [27, s.56].

У довоєнний період та на початку війни чеська еліта не прагнула відверто політичної незалежності та висловлювала лояльність до монархії. Як відомо, чехи вступили в ХХ ст., не маючи власної держави, у складі австрійської частини імперії Габсбургів (Ціслеїтанії, або Предлітави). В політико-адміністративному сенсі вони також не були єдині, проживаючи в Чеському королівстві, маркграфстві Моравському й воєводстві Сілезькому. Згідно конституції 1867 р., коли Австрійська імперія

перетволилася на Австро-Угорську, усі королівства і землі Ціслеїтанії вважалися окремими державними одиницями, об'єднаними представництвом в рейхсраті (звідси офіційна назва – "Королівства і Землі, представлені в Імперській Раді"). Чеські землі мала всі риси, характерні для розвинутого модерного суспільства. Складній соціальній структурі суспільства відповідало розмаїття політичних партій [7, с.8; 19, с.15-16, 22-30].

Політики усвідомлювали, що хоча австрійська держава й не надавала слов'янам великої підтримки, вона все-таки забезпечувала необхідний захист там, де стикалися інтереси Росії та Німеччини. Тому чехи воліли зробити свою країну наріжним каменем Австро-Угорщини, як однієї з великих держав. Колись творець фундаментальної "Історії чеського народу" Ф. Палацький казав, що якби Австрії не було, її варто було б вигадати. Аж до Першої світової війни австрославизм (австрофедералізм) у різних його видах залишався програмою більшості чеських політичних партій. Апологети австрославизму лише хотіли домогтися ліберальної еволюційної федералізації Дунайської монархії. Доволі популярним у довоєнні роки був постулат: "Гарні чехи одночасно є й гарними слов'янами, й гарними австрійцями" [7, с.9; 25, s.56].

Перша світова війна показала ілюзорність і безперспективність марень щодо перебудови нежиттєздатного організму свіжими ідеями, бо Дунайська монархія дедалі швидше перетворювалася на сателіта Німеччини. Приреченість спільної габсбурзької домівки спонукала найдалекоглядніших політиків під час війни шукати альтернативи у створенні власної національної держави на руїнах Австро-Угорщини. Для забезпечення життєвості такого новоутвору це мусило відбуватися не ізольовано, а скоординовано в контексті решти аналогічних процесів у навколишньому регіоні. На той час прилучення етнолінгвістично споріднених словаків не здавалося, та й не було штучним [7, с.10].

Упродовж війни Австро-Угорщина все більше впадала в залежність від Німецької імперії та поступально втрачала імідж "захисника слов'ян". Людські жертви за часів чужинної чехам війни, економічні негаразди, зростаючий фаворитизм щодо німців та угорців, поліцейські переслідування чехів – все це лише накаляло атмосферу. Ставлення чехів до монархії Габсбургів різко погіршувалося. Тих, хто пов'язував свої надії на національне визволення з перемогою противників Австро-Угорщини, ставало все більше. Обурення широких верств проявлялося в різних формах – від розповсюдження анекдотів до дезертирства з армії [20, с.40; 26, s.120-123].

Війна прискорила процеси національної самоідентифікації чехів, що створювало підґрунтя для консолідації діючих у підпіллі й еміграції політичних течій. Незважаючи на те, що звичайне політичне життя в Чеських землях із розпуском австрійського парламенту та запровадженням воєнного стану майже завмерло, нелегальні політичні діячі різних напрямів продовжували спілкуватися та обговорювати чеський національний план. Ще у довоєнні часи в чеському національному русі утворилися три напрями – радикально-прогресивистський, державно-правовий та радикально-націоналістичний [12, с.90-91].

Ситуація змушувала чеських політиків зробити вибір між декількома варіантами розв'язання чеського питання. Одна група політичних сил (аграрії, католики, соціал-демократи) розглядала майбутнє чехів крізь призму демократичної еволюції Австро-Угорщини, тобто з проавстрійської точки зору. Не виключалася можливість збереження імперії Габсбургів та перетворення її на триєдину державу – Австро-Угорсько-Чеську. Інша –

орієнтувалася на перемогу Антанти та посилення позицій Росії, обстоюючи ідею поділу Австро-Угорщини та включення автономного Чеського королівства до Слов'янської імперії на чолі з Романовими. Проросійської орієнтації дотримувалися "младочехи" (К.Крамарж), націонал-соціалісти (В.Клофач), сокольський рух (В.Шайнер). Усі вони підтримували зв'язки зі створеною в російській столиці наприкінці 1914 р. Спілкою чехословацьких товариств [5, с.104-110; 11, с.45-47].

Найпоширеніше за максимальне зближення з Росією виступав К.Крамарж, обстоюючи позиції неопанславізму. У червні 1914 р. він підготував і передав росіянам меморандум під назвою "Статут слов'янської імперії". Основною ідеєю проєкту було прагнення "при тісному єднанні з Росією забезпечити на вічні часи повну внутрішню автономію майбутнього Чеського королівства". На думку автора, віце-королем міг би бути хтось з членів російської імператорської фамілії, але обов'язково без права успадкування. Пропонувалося передати Росії керівництво чеською оборонною та зовнішньою політикою, включити Чехію в межі російської митної території, зробити російську мову поряд з чеською обов'язковою. В усіх інших відношеннях чеське життя мало бути незалежним. Чесько-російський союз повинен був стати основою для більш широкого слов'янського єднання на зразок Німецької імперії. Наприкінці 1914 р., наполягаючи на плані Слов'янської імперії, Крамарж включав до кордонів Чехословацького королівства Чехію, Моравію, Сілезію, разом з їх напівнімецькими окраїнами, а також словацькі землі Угорщини до Дунаю, виключаючи Відень [14, с.45-53].

Третій політичний напрям очолював лідер реалістів Т.Масарик, який вважав неминучою поразку Австро-Угорщини й утворення незалежних держав-спадкоємиць, пов'язуючи надії на розв'язання чеської проблеми з перемогою Антанти. Масарик вважав, що майбутні кордони Чеської держави повинні бути географічними, пропонуючи об'єднати історичний і етнографічний принципи, а також стратегічні реалії. На першому етапі війни ним часто надавалася перевага русофільській програмі, а в разі неможливості об'єднання Чехії з Росією, пропонувалося запросити на чеський престол англійського, данського, сербського або іншого принца [10, с.7-8; 11, с.183-218].

Наприкінці 1914 р. розгорнулася так звана "закордонна акція", душею якої був Т.Масарик. З цього часу почав діяти рух "закордонної боротьби" (Й.Дюрих, Е.Бенеш, М.Штефанік), на протигагу течії "домашньої боротьби" (К.Крамарж). Перед ним постало дуже складне завдання, оскільки чеське питання розглядалося переважно як внутрішня справа австрійської держави, котру Антанта не бажала руйнувати, а більшість чеських політичних партій провадили прогабсбурзьку політику і лише під впливом російських подій 1917 р. почали відкрито вимагати фєдералізації монархії [3, с.243-244; 9, с.35-36].

Емігрувавши до Західної Європи, Т.Масарик восени 1915 р. в Парижі ініціював створення та очолив Чеський комітет дій (Чеський закордонний комітет) (із лютого 1916 р. – Національна рада чеських та словацьких земель, пізніше – Чехословацька національна рада (ЧСНР)). В його документах говорилося про прагнення до незалежної чехословацької держави поза Австро-Угорщиною: "Чехословаки домагатимуться самостійності, незалежної держави, воюватимуть у рядах військ Антанти" [8, с.19].

На перших порах діяльність ЧСНР обмежувалася встановленням зв'язків з діловими та урядовими колами країн Антанти, збиранням розвідувальної інформації й антиавстрійською пропагандою. В подальшому було розгорнуте вербування військовополонених та емігран-

тів для роботи в промисловості й сільському господарстві цих країн, добровольців для чехословацьких військових частин. Керівництво ЧСНР просувало ідею докорінної зміни політичної географії Середньої Європи – зокрема, розчленування Австро-Угорщини і створення самостійної чехословацької держави – та докладало активні зусилля для отримання сприяння країн Антанти (в першу чергу, Франції й Росії) та США в формуванні самостійної добровольчої чехословацької армії. У 1917 р. з чеських та словацьких військовополонених в Росії, Італії та Франції утворилися підрозділи, готові битися на боці Антанти. Пізніше всі вони отримали назву "Чехословацьких легіонів", а їх бійців – легіонерів – в незалежній Чехословаччині оточили ореолом слави [13, с.28; 23, с.142-147].

ЧСНР виходила з теорії так званого "чехословакізму", вважаючи чехів і словаків двома гілками єдиного чехословацького народу. В розпорядженні Ради, яка вела активну дипломатичну діяльність з метою отримати підтримку Антанти для створення чехословацької держави, були пропагандистські канцелярії в Британії, Італії та Швейцарії. Наприкінці Першої світової війни ЧСНР була визнана урядами Франції, Великобританії, США та Японії в якості офіційного представника майбутньої держави чехів і словаків, а потім перетворена в тимчасовий чехословацький уряд [20, с.61, 84; 22].

З перших тижнів війни всередині деяких чеських політичних течій почали формуватися групи антиавстрійського опору, котрі налагоджували зв'язки з Антантою та передавали їй розвіданні. В подальшому чеські групи опору об'єдналися і отримали назву "Маффія". Її організаційне оформлення датується груднем 1914 р. Чільником цієї таємної організації став Е.Бенеш. Посередництвом кур'єрів "Маффія" підтримувала зв'язок внутрішнього і зовнішнього опору [23, с.142].

На відміну від представників національного руху, які розгорнули свою діяльність за кордоном, представники чеської офіційної політики доволі пасивно реагували на перебіг війни й зусилля державотворців. Лише восени 1916 р. було засновано Чеський союз, який об'єднав чеських депутатів віденського парламенту. Водночас сім чеських політичних партій утворили єдиний орган, котрий назвали Національним комітетом (ремінісценції 1848 р.) [4, с.379-380].

Беззаперечно, вирішальним для чехів і словаків став 1918 р. – останній рік Першої світової війни. На початку року генеральним сеймом в Празі була прийнята "Декларація всіх депутатів чехословацької нації" (Трикралова декларація), де висувалася вимога утворення суверенної, повноправної, демократичної й соціально справедливої держави в межах історичних земель та своєї словацької гілки [24, с.84-85]. Підписана в травні представниками чеських та словацьких організацій Пітсбурзька угода заклала підвалини майбутнього устрою Чехословаччини і визначила, як і колись Клівлендська (1915 р.), місце в ньому словаків. І нарешті 28 жовтня ц.р. Національний комітет в Празі проголосив незалежну Чехословацьку державу, що постала на уламках імперії Габсбургів, а також опублікував закон, який затверджував її утворення де-юре. Ця подія стала логічним завершенням суспільно-політичних процесів, що тривали в Чеських землях і поза їх межами в перші десятиріччя ХХ ст. [1; 2]

Таким чином, Перша світова війна стала трагічною, але водночас знаменною подією як для чехів, так й інших народів Європи. Розколовши суспільство й посиливши контрверсійні явища в його середовищі, вона водночас прискорила процеси національної самоідентифікації, що створювало плідне підґрунтя для консолі-

дації різних політичних сил та вирішення чеського питання в державотворчому руслі. ЧСР утворилася внаслідок комбінованої дії багатьох об'єктивних і суб'єктивних чинників, але насамперед завдяки збігові національних інтересів і міжнародної ситуації. Неабияку роль відіграли зручне географічне становище і високорозвинена економіка Чеських земель, культурно-освітній рівень люду, її етнопонаціональна свідомість і політичний досвід, історико-правова традиція чеської державності і корисна школа плюралістичного парламентаризму в Австро-Угорщині, врешті-решт поразка Четвертого Союзу в Першій світовій війні й піднесення визвольних рухів на тлі загальної революційної ситуації в Європі. Важливе стимуляційне значення мала пропаганда емігрантів, їх активна розвідувальна і військова чинність на користь США і Антанти. Чехословацька національна рада в Парижі з усіма її філіями в столицях Європи і США та конспіративною "Маффією" на батьківщині заклали підвалини інституційної влади. Утворення добровольчих легіонів за кордоном започаткувало розбудову збройних сил. Провідна ж роль в державотворчому процесі належала ініціативі чеських інтелектуалів, підтриманих власним народом і визнаних дружніми державами.

Список використаних джерел

1. Бисага Ю.М. Роль внутрішніх і зовнішніх факторів в утворенні першої ЧСР. – Ужгород, 1997.
2. Бобраков-Тимошкин А. Проект "Чехословакия". Конфликт идеологии в Первой Чехословацкой республике (1918-1938). – М., 2008.
3. Вандич П. Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодення. – К., 2004.
4. Ванечек В. История государства и права Чехословакии. – М., 1981.
5. До и после Версаля. Политические лидеры и идея национальной государственности в Центральной и Юго-Восточной Европе / Редкол. А.Л.Шемякин (отв. ред.). – М., 2009.

6. Киган Д. Первая мировая война. – М., 2002.
7. Кірсенко М. Чеські землі в міжнародних відносинах Центральної Європи 1918-1920 років. – К., 1997.
8. Масарик Т.Г. Право і демократія: Вибрані праці / Передмова, упоряд. М.М.Нагорняка. – К., 2007.
9. Милан Ростислав Штефанік. Новый взгляд. – Мартин, 2001.
10. Нагорняк М.М. Національно-державницька концепція Томаша Масарика. – К., 2009.
11. Народы Габсбургской монархии в 1914-1920 гг.: От национальных движений к созданию национальных государств / Отв. ред. М.Волос, Г.Д.Шкундин. – М., 2012.
12. Ненашева З.С. Идеино-политическая борьба в Чехии и Словакии в начале XX века. Чехи, словаки и неославизм, 1898-1914. – М., 1984.
13. Первая мировая война и проблемы политического переустройства в Центральной и Юго-Восточной Европе / Редкол. В.М.Беляева (отв. ред.). – М., 1991.
14. Серапионова Е.П. Карел Крамарж и Россия. 1890-1937 годы: Идеиные воззрения, политическая активность, связи с российскими государственными и общественными деятелями / Отв. ред. А.Л. Шемякин. – М., 2006.
15. Славянский мир в эпоху войн и конфликтов XX века / Редкол. Е.П.Серапионова (отв. ред.). – М., 2011.
16. Соколов Б.В. Сто великих тайн Первой мировой войны. – М., 2014.
17. Стоун Н. Первая мировая война. Краткая история. М., 2010.
18. Чапек К. Беседи с Т.Г.Масариком. – М., 2000
19. Чехия и Словакия в XX веке: Очерки истории: В 2 кн. /Отв. ред. В.В.Марьина. – М., 2005. – Кн. 1.
20. Чорней П., Покорны Й. Краткая история Чешских земель до 2004 года. – Прага, 2006.
21. Шацилло В. Первая мировая война 1914-1918. Факты. Документы. – М., 2003;
22. Шимов Я. Чехи в Первой мировой войне // www.radio.cz/ru/rubrika/progulki/chexi-v-pervoj-mirovoj-vojne;
23. Dějiny zemí Koruny České. – Praha, 1998. – Sv. 2.
24. Dokumenty československé zahraniční politiky. Vznik Československa. – Praha, 1994.
25. Embertová M. České země v letech 1848 – 1918. – Praha, 1998.
26. Panek J., Tuma O. Dejiny českých zemí. – Praha, 2011.
27. Šedivý I. Češi, České země a velká válka 1914 – 1918. – Praha, 2001.

Надійшла до редколегії 07.10.14

С. Мотрук, канд. ист. наук, доц.

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев, Украина

ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ В ЧЕШСКИХ ЗЕМЛЯХ В ПЕРИОД ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

В статье освещено положение Чешских земель в годы Первой мировой войны, проанализированы внутренние и внешние факторы, которые сопутствовали окончательному формированию концепции решения чешского вопроса и курсу на создание независимого государства.

Ключевые слова: Первая мировая война, Австро-Венгрия, Габсбурги, Чешские земли, Чехословацкая республика, национальное движение, чехи, чешский вопрос, австрославизм, неопанславизм, чехословакизм.

S. Motruk, PhD (equiv. in History), Associate Professor

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE SOCIAL AND POLITICAL PROCESSES IN CZECHES LANDS IN THE DAYS OF FIRST WORLD WAR

The article deals with position of Czeches lands in the years of First World War, internal and external factors which were instrumental in the final forming of conception of decision of the Czech question and course on creation of the independent state are analysed.

Key words: The First World War, Austro-Hungary, Habsburgs, Czeches earths, Czechoslovakia Republic, national motion, Czeches, Czech question, austroslavism, neopanslavism, czechoslovakism.

Наукове видання

ВІСНИК
КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ІСТОРІЯ

Випуск 3(121)

Друкується за авторською редакцією

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Рукописи та дискети не повертаються.

Формат 60x84^{1/8}. Ум. друк. арк. 7,0. Наклад 300. Зам. № 215-7300.
Гарнітура Arial. Папір офсетний. Друк офсетний. Вид. № 1-3.
Підписано до друку 13.05.15

Видавець і виготовлювач
Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"
01601, Київ, б-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43
☎ (38044) 239 3222; (38044) 239 3172; тел./факс (38044) 239 3128
e-mail: vpc@univ.kiev.ua
http: vpc.univ.kiev.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1103 від 31.10.02